

4

Sociologický časopis

Ročník 32 (1996)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Číslo připravil Lubomír Brokl

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Patrizia Combeaud, *redaktorka anglických textů*, Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti zajišťuje JI-PE, Burdova 1227, 198 00 Praha 9, tel./fax (02) 86 45 95. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

<i>Úvodem k monotematickému číslu Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky 1996 (Lubomír Brokl)</i>	387
--	-----

STATI

<i>Lubomír Brokl: Parlamentní volby 1996</i>	389
<i>Miroslav Novák: Volby do Poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR</i>	407
<i>Kevin Krause: Systém politických stran v České republice, demokracie a volby roku 1996</i>	423
<i>Petr Kopecký, Pavel Hubáček, Petr Plecítý: Politické strany v českém Parlamentu (1992-1996): organizace, chování a vliv</i>	439

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Pavel Šimoník: Politické spektrum v České republice</i>	457
--	-----

KULATÝ STŮL

<i>Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR 1996 z pohledu sociologie</i>	471
---	-----

<i>Za Jiřím Nehněvajšou (Jaroslav Kapr)</i>	493
<i>Za jedním z nestorů české sociologie, prof. Mirkem Dismanem (Jaroslav Kapr)</i>	494

DISKUSE

<i>Dvě řemesla, stejná řehole (Ivo Možný)</i>	495
---	-----

RECENZE

<i>Friedrich A. Hayek: Osudná domýšlivost. Omyly socialismu (L. Mlčoch)</i>	497
<i>Jerzy Szacki: Liberalizm po komunizmie (J. Sedláček)</i>	499
<i>Jaroslav Krejčí: Civilizace Asie a Blízkého východu. Náboženství a politika v souhře a střetání (J. Kandert)</i>	503
<i>Komentář k recenzi knihy o civilizacích Asie a Blízkého východu (J. Krejčí)</i>	505

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Einheit und Differenz (Z. Mansfeldová)</i>	507
<i>Osobní počítač a lidský potenciál (E. Mleziva)</i>	508
<i>SocioLOGické Nakladatelství slaví pět let svého trvání (A. Miltová, J. Ryba)</i>	509
<i>Čtyřicet let Polské sociologické společnosti (J. Sedláček)</i>	511

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Statí, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem k monotematickému číslu Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky 1996

Přehlédneme-li domácí agenturní informace i autorské analýzy parlamentních voleb 1996, konstatujeme, že narozdíl od předešlých voleb byly velmi rychle k dispozici nejen volební prognózy a výsledky voleb, ale také informace o teritoriální i demografické struktuře elektorátu politických stran, a také různé další informace, komentáře a analýzy. Naše publicistika již pokryla standardní tematické spektrum, které zahrnuje interpretaci předvolebních výzkumů a výsledků voleb z hledisek, která jsou pro volby považována za relevantní [např. Bürklin 1988: 11]:¹ (a) od kterých skupin obyvatel získaly politické strany hlasy, (b) motivy volebního rozhodování voličů, tj. které faktory působí v procesu tvorby politické vůle, (c) jaké účinky mají volební výsledky na ustavení vlády. Česká publicistika v tomto směru letos již dosáhla evropského standardu.

To, co chybí, je vše nad touto úrovní. Chybí zobecnění analýz, jejich komparativní analytické přiřazení k výkladovým schematům a teoriím budovaným a ověřovaným předními badateli v této oblasti, které by umožnily zařadit a pochopit naše vlastní události. Volební problematika je specializovanou, spíše uzavřenou disciplínou, kterou se zabývá poměrně úzký okruh odborníků pohybujících se na rozhraní státovědy, politologie, sociologie, teorie a empirie, praktické politiky a legislativy. Taková „mezioborová specialista“ se u nás zatím nevypracovali.

Co však chybí zejména, je samotný věcný základ této disciplíny, její předmět, jímž je časová řada vzájemně srovnatelných voleb a jejich komparativní zařazení v evropském a světovém kontextu. Nezřídka nám chybí i samo vědomí zmíněných předpokladů, které má důsledky v nepřiměřených odhadech vlastních možností i v nerealistických očekávaních vědecké i ostatní veřejnosti. V sousedním Německu, disponujícím vším tím, co nám chybí, trvá analýza voleb tři roky. Téměř sedmisetstránková kolektivní analýza problémů voleb *Analysen aus Anlaß der Bundestagswahl 1980* [Kaase a Klingemann 1983] vyšla v roce 1983 a téměř osmisetstránková publikace o volbách 1987 vyšla v roce 1990 [Kaase a Klingemann 1990].

Problematika voleb tvoří základ teorie i praxe demokracie. Při pokusech o náročnější než pouze základní zpracování jednotlivých témat, jemuž učinila letos naše publicistika zadost, zjistíme, že témata řešená touto disciplínou v zahraničí, jsou pro nás sice nesmírně významná, ale nedostupná. S případem České republiky není možné se rovnocenně připojit např. k Lijphartově analýze politických důsledků volebních systémů [Lijphart 1990] a jeho analýzám typů demokracie, ani k diskusí o platnosti Duvergerových sociologických zákonů [Duverger 1986: 69-84] nebo definovat politický prostor stran podle působení volební formule [Katz 1980] apod. S jedněmi či dvěma volbami (spíše však pouze s jedněmi) v databázi se nelze rovnocenně přidat k řešení problémů, které jsou v této disciplíně a obecně teorii demokracie nosné. Můžeme ovšem v těchto a dalších tématech formulovat hypotézy o naší situaci (méně je již můžeme rovnocenně ověřovat), můžeme se snažit tyto problémy na zkoumaný objekt zavádět a interpretovat je

¹) K odkazům na literaturu v tomto úvodu viz seznam literatury ve stati Parlamentní volby 1966.

jazykem a myšlenkovými strukturami kompatibilními s jazykem citovaných analýz a můžeme formulovat a zpracovávat témata dílčí, bez neúměrných aspirací na velká a konečná zobecnění.

O to se pokouší toto monotematické číslo *Sociologického časopisu* v článcích, které se pro ně podařilo shromáždit. Byli osloveni všichni, kteří se volbami nějak zabývali. V neobyčejně krátkém termínu po volbách (uzávěrka 15. 9. 1996) se podařilo shromáždit sedm příspěvků, z nichž se do čísla vešlo pouze pět, Šimoníkův jako zpráva z výzkumu. Komparativní článek Gábora Tóky *Politické strany a volební chování v zemích středovýchodní Evropy* vyjde v příštím čísle, stejně jako stat' Pavla Machonina *Výsledky parlamentních voleb jako jedno z kritérií poznávacího procesu*. Všem autorům patří dík za to, že tuto výzvu přijali i za rychlost a kvalitu zpracování.

Lubomír Brokl

Parlamentní volby 1996*

LUBOMÍR BROKL**

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha

Parliament Election 1996

Abstract: The article polemises with the interpretation of Social Democrats' election success as a result of a change in the voter's behaviour based on social-class-interest determinants. Furthermore, it points to the continual determination of voter's behaviour based on the psychology of the election formula and on the bipolar political party factor of the proportional voting system in post-totalitarian conditions. The article also points out the fact that between 1992 and 1996 there was no social split which changed the current party-cross-alignment into a party-co-alignment that would result in a swing to the left like in some post-communist countries.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 4: 389-406)

Výsledky letošních parlamentních voleb pravděpodobně vyvolají různá hodnocení a řadu diskusí. Volební zisk sociální demokracie je často interpretován jako projev strukturálních proměn naší společnosti od rovnostářské k sociálně (třídně) diferencované společnosti. O vlivech spojených s mechanismy demokracie a volebního procesu se jako s faktory ovlivňujícími výsledky voleb téměř neuvažuje. Na jejich roli při determinaci volebního chování by chtěl tento článek upozornit.

Řada strukturálních interpretací je ovlivněna (a) politickou nebo stranickou orientací autora, která problémy zjednodušuje; (b) jazykem analýzy (politickým nebo nepolitickým) bez příslušného instrumentária volební tematiky, který neumožňuje reflexi složitějšího spektra problémů; (c) jazyky parciálních disciplín, bez vědomí interpretačních omezení, která z toho u interdisciplinární volební tematiky plynou; (d) tím, že volby nebývají chápány jako proces, který má své vstupy, speciální zpracování a výstupy. Pojednává se spíše o výstupech, o výsledcích, bez analýzy vstupů a „černé schránky“ volební formule pracující mezi vstupy a výstupy. Z výstupů pak jsou vyvozovány zkratkovité závěry o vstupech, např. závěry o sociálně třídní determinaci letošních volebních výsledků.

Z předchozího je zřejmé, že k pochopení a interpretaci „toho, co se vlastně stalo“ nevystačíme s jednou determinantou, zaváděnou ke všemu ještě retrospektivně, neboť se pohybujeme v interdisciplinárním poli speciální disciplíny, s jejím aparátem a tak analyzovat volby v kratším termínu, než jsou v editorialech uvedené tři „německé“ roky, je možné spíše pouze v rovině žurnalistické, která přitom může mít velmi dobrou úroveň, ale která nemůže být rovinou našich analýz.

*) Některé myšlenky této stati byly předneseny na konferenci „Volební rok 1996“ na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně 25. 9. 1996.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Lubomír Brokl, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. 24 22 09 79, l. 244, fax 24 22 02 78, e-mail brokl@mbox.cesnet.cz

I. Faktory ovlivňující výsledky voleb – referenční soustava analýz a interpretací

Zavádíme jednu z používaných typologií determinant volebního chování [Schultze 1987], naplňujeme ji však domácím kontextem a přidáváme další typ, jenž je nositelem naší hypotézy o determinaci parlamentních voleb 1996:

1. Strukturální determinanty

Obvyklá klasifikace chápe strukturální determinanty jako „politický systém s jeho institucionální strukturou, strukturu veřejnosti a mediálního systému“ [Schultze 1987]. V situaci zavedeného instrumentária volebních analýz ve stabilizovaných demokraciích je tato klasifikace plně vyhovující. V našem kontextu tyto strukturální determinanty chápeme jako sociální a politické difference, konflikty a rozpory, které artikulovány a reprezentovány politickými subjekty jako zájmy vstupují do volební hry o získání státní moci a odehrávají se v institucionální struktuře politického systému.

2. Kulturní podmínky

V tomto bloku mají pro naši situaci význam tři prolínající se determinanty: systém kolektivních symbolů, politická kultura, politická tradice.¹

2.1. Systém kolektivních symbolů

Kolektivní symboly jsou symboly, které jsou všem lidem téže kultury bezprostředně zřejmé. Zřejmé jsou proto, že umožňují současné vybavení vlastního i obrazného významu slova (katachrese). Systém kolektivních symbolů [Jäger 1993] je nosným elementem kultury a politických diskursů. Prostřednictvím katachresí se mohou různé systémy kolektivních symbolů seskupovat, takže takové systémy kolektivních symbolů se táhnou jako síť přes diskursy a propůjčují jim mimořádnou pevnost. Tím je „...systém kolektivních symbolů tmelem společnosti, sugeruje jakousi imaginární společenskou a subjektivní celistvost (...), zatímco v reálné společnosti a našem reálném subjektu máme pouze omezený průhled, díky symbolickému smyslově obraznému mřížoví se cítíme v naší kultuře doma“ [Ibid.: 157].

Demokratickou politiku ani období naší transformace od voleb 1992 k volbám 1996 nelze proto dělit na politiku symbolů do voleb 1996 a politiku zájmů od voleb 1996 [Kubík 1996b, Matějů 1996, Matějů a Řeháková 1996: 42], ani činí-li tak někteří zahraniční autoři. Polaritou totiž není symbol versus zájem, ale symbolická reflexe zájmu versus racionální reflexe zájmu. Racionální je vždy zabarveno symboly, symboly jsou vždy racionalizovány, zejména při reflexi, artikulaci a agregaci zájmů v politice. Dva autoři, maďarský [Tóka 1996] a polský [Markowski: 1995], na základě komparativních výzkumných analýz dokazují, že právě ve volbách 1992 to byl český volič, který na rozdíl od voličů ostatních postkomunistických zemí prokazoval schopnost racionální identifikace politických subjektů přesto, že některé naše výzkumy zjišťovaly u voličů jen malou znalost volebních programů.²

¹⁾ Citovaný autor tohoto schematu zde uvádí pouze politickou kulturu.

²⁾ Vyspělost českého voliče potvrdil i výzkum IVVM z počátku května 1996 založený na poměrně náročném hodnocení politických stran na základě charakteristických výroků. Pouze jedna desetina dotázaných jim nedokázala přiřadit konkrétní politickou stranu.

2.2. Politická kultura

Pojem politické kultury je u nás stále užíván spíše ve významu etikety, tj. dobrých, slušných způsobů v politice než ve významu, v němž funguje v politologii a sociologii. V této stati užíváme pojem politická kultura v původním terminologickém významu jako „...sumu postojů a jednání občanů vůči jejich politickému systému“ [Almond a Verba 1963: 12-15; Beyme 1987: 71; Nohlen 1992: 746-751 aj.]. Politickou kulturu chápeme jako určitou identifikovatelnou kvalitu politického prostoru.

2.3 Politická tradice

České politické spektrum bylo formováno čtyřmi proudy artikulovanými historickými strukturálními rozpory. Tři vznikly s politickou aktivitou roku 1848, čtvrtá koncem první etapy industrializace v Čechách. Dodnes je můžeme, jinak propojené, spatřit v základech našeho politického spektra [Brokl 1996a]: (1) umírněný národně liberální proud, spolupracující s historickou šlechtou a katolictvím; (2) radikálně demokratický proud, více demokratický než národní, spolupracující se socialisty; (3) slabší, elitární konzervativní proud teritoriálně vlastenecký; (4) sociálně demokratický proud.

Sociální struktura české společnosti, postrádající nejvyšší třídy, se podobala struktuře společnosti americké [Broklová 1992]. Neměla své vlastní feudální přehradu a výsady bránící modernizaci a umožňující velké změny pouze revolucemi a občanskými válkami. Odtud „sametovost“ změn. Bez vlastních národních tradičních sociálních přehrad bylo možné konsensuální vyjednávání. Bariéry byly jinonárodně feudální a buržoazní. Odtud národní demokratičnost (antifeudalismus) i socialističnost (proti cizí buržoazii, která byla bohatší než česká). Staletý ideologický a mocenský konflikt reformace a protireformace oslabil tento historický štěpící rozpor a v roce 1918 byla institucionalizována mimořádně sekularizovaná společnost, lišící se od středoevropského okolí. Pohyb obou křesťanských politických stran v našem dnešním politickém prostoru (splynutí KDS s ODS a směřování KDU-ČSL k ČSSD) je vysvětlitelný i touto slabostí jinak tradičního evropského rozporu mezi světským a religiozním.

3. Situační faktory

Obvykle je tvoří počet perspektivních politických stran, špičkových politiků,³ koaliční pravděpodobnosti apod. Vzhledem k naší situaci a našemu vymezování předešlých typů je účelné za situační faktory pokládat také kritické souběhy situací (ve smyslu Rokkanových „critical juncture“) nebo kritických problémů („critical issue“) [Rokkan 1968: 26-65], determinovaných strukturálně a kulturně.

4. Konjunkturální vlivy

Za konjunkturální faktory jsou považovány: voliči očekávaný hospodářský vývoj, aktuální politické rozpory a problémy, volební boj apod. V naší, stále ještě velmi zpolitizované, situaci podléhající stereotypu minulosti o všemocnosti vlády a premiéra, bychom však neměli podceňovat symbolická (iracionální) poselství žurnalistické mezireality, reflektované např. titulky článků: „Sněmovna tento měsíc vyplatí více mezd, než kolik má poslanců“, „Klaus potvrdil, že ODS si peníze ponechá“, „Ani lidovci netuší, kdo je

³ Za špičkového je obvykle považován politik, který je veřejností ztotožňován s určitým politickým programem.

sponzoroval“, „Lidová strana se těší podpoře Lichtenštejnů“, „Ceny mléka rostou, ačkoli je ho dost“, „Chleba podražil“ apod.

5. Volební systém jako soustava legislativních úprav voleb, volební formule

Tento typ doplňuje klasifikaci. Je nositelem naší hypotézy o determinaci parlamentních voleb 1996 spíše „procesorem“ volební formule než strukturálními faktory, jimiž bývá výsledek voleb interpretován.

Analýza voleb není pouze analýzou výstupů, ani pouze analýzou působení strukturálních determinant, ale analýzou všech uvedených determinant, z nichž hlubší bývají zprostředkovány determinantami situačními a konjunkturními. Taková analýza předpokládá různé přístupy a metody. Nic z toho není u nás běžné, vše musí být teprve osvojeno. Bez tohoto přístupu a nástrojů však nelze problémy ani adekvátně pojmenovat, natož analyzovat. V tomto článku jsme nuceni se tematicky omezit. Všimneme si pouze ověření uvedené hypotézy o determinaci výsledků voleb volební formulí a hlediska politické tradice.

II. Hypotéza determinace výsledku voleb volební formulí

Poměrná volba s pětiprocentním kvórem v naší situaci měla účinky spíše jako volba většinová, avšak bez jejích pozitivních důsledků. Druhá velká koncentrace hlasů (ČSSD) není důsledkem levicových postojů voličů, kteří o výsledném umístění ČSSD rozhodli, ale spíše důsledkem snahy voličů, kteří nechtěli volit ODS, aby volbou malých stran při 5 % uzavírací klauzuli nepropadly jejich hlasy [Kubík 1996a; Rendlová 1996a, 1996b, 1996c; Mišovič 1996; Glasová 1996; Rezková 1996; Brokl 1996b].

Tato hypotéza má dvě polohy. První je rovina psychologická, tj. rozhodování voličů, kteří nechtějí volit ODS ani levici, ale v politickém spektru nenalézají stranu, které by své hlasy odevzdali bez rizika jejich ztráty a přerozdělení. Volí tedy stranu, která pětiprocentní uzavírací klauzuli překoná a která je pro ně přijatelná.

Druhá poloha je daná vzorcem přepočtu zbytkových hlasů, jímž letos ODS oproti předešlým volbám naopak získala méně mandátů, než podle svého volebního úspěchu snad očekávala.

Potvrzení uvedené hypotézy by bylo popřením jednodimenzionální interpretace volebního zisku ČSSD v letošních parlamentních volbách jako důsledku zakotvení ČSSD v sociální struktuře determinující zájmy souboru voličů, kteří rozhodli o jejím volebním umístění. Znamenalo by to popření teze o výsledku ČSSD argumentující pomocí „class-party-linkage“ a odkázání této teze spíše do roviny politické a novinářské argumentace. Nebylo by to však popřením podobné budoucí možné role ČSSD v politickém prostoru ČR, i když jsme pochopitelně skeptičtí k obnovení klasického postavení dělnické třídy i klasického cleavage práce versus kapitál.

Elektorát ČSSD můžeme odhadovat prostřednictvím dlouhodobého výzkumu volebních preferencí a podle výsledků voleb. Na základě průměru z pěti průzkumů IVVM získávala ČSSD 16,3 %, podle agentury Factum 18,8 % (průměr údajů za 12 měsíců od května 1995 do dubna 1996). Volební výsledek ČSSD je v prvním případě vyšší o 12,14 procent a ve druhém případě o 9,64 % než její dlouhodobé výsledky a o 6,6 % než poslední, květnový výsledek souboru rozhodnutých voličů [Rendlová 1996c].

Můžeme předpokládat, že průměr 17 % hlasů dosahovaný v posledním roce, tvoří onen stabilní elektorát strany kotvený zájmově v sociální struktuře, jehož zájmy vyja-

druje ČSSD. Totéž však nemůžeme předpokládat o oněch 12 % hlasů, které rozhodly o umístění ČSSD ve volbách.

Těchto 12 % hlasů je swingem,⁴ nikoli hlasy kmenovými, či dokonce náležejícími třídnímu elektorátu ČSSD, jak bývá dokazováno.

Z celku 28,44 % hlasů voličů získaných ve volbách ČSSD se téměř polovina (43,2 procent) rozhodla pro ČSSD na poslední chvíli před volbami. Z toho 28 % v průběhu volební kampaně, 15,2 % až po jejím skončení. Nejstabilnější elektorát má KSČM, pro niž se takto rozhodovalo pouze 4,6 % jejích voličů, následuje SPR-RSČ 20,6 %, ODS 20,9 %, KDU-ČSL 31,9 %, ODA 35,7 % (z nich třetina až po skončení volební kampaně) a ČSSD 43,2 %.

Voliči, kteří chtěli volit malé strany, příliš nevěřili v překonání uzavírací klauzule jejich stranami. V případě Levého bloku v překonání klauzule rozhodně věřilo 30 %, spíše věřilo 46 %, ale 23 % voličů LB v překonání 5 % klauzule nevěřilo či nevědělo. Pouze 13 % voličů DŽJ (Důchodci za životní jistoty) věřilo, 8 % spíše věřilo, ale nevěřilo či nevědělo 77 %. V případě DEU věřilo 13 %, 20 % spíše věřilo a 70 % nevěřilo či nevědělo. Svobodným demokratům (SD-LSNS) věřilo jen 6 % jejich voličů, 41 % spíše ano, 53 % nevěřilo nebo nevědělo [Rendlová 1996a, 1966b].

Nerozhodnutým voličům (kteří podle STEM tvořili 14,7 % všech hlasů) byla ze všech stran „nejsympatičtější“ ČSSD, na druhém místě ODS a SD-LSNS, na třetím DEU. Také voliči, kteří uvedli, že rozhodně nepůjdou k volbám, uváděli nejčastěji SD a ČSSD [Rendlová 1996b].

Uvážíme-li, že součet květnových preferencí stran, které nepřekonaly 5 % je 10,5 procenta (s DEU 12,8 %) [Rendlová 1996b] pak, i s předpokladem různých dalších konkrétních přelivů, toto číslo vypovídá pro vyslovenou hypotézu. Volební zisk ČSSD rozhodujícím způsobem ovlivnili jednak voliči malých stran, jednak nerozhodnutí voliči, kteří nechtěli volit ODS nebo KSČM. Nerozhodli o něm kmenoví sociálně demokratičtí voliči ani voliči podle strukturální teze.

Konstatovaný psychologický vliv volební formule na rozhodování voličů se zřejmě uplatnil již v předešlých volbách 1992, kdy zmizel politický střed reprezentovaný malými stranami, včetně OH. Volby 1992 nebyly volbami antikomunistických symbolů [Matějů 1996: 8, Matějů a Řeháková 1996], v těchto volbách se neodmítal komunismus odmítnutý již volbami 1990, ani se v těchto volbách nevolil kapitalismus jako takový. Volby 1992 byly spíše volbou (a) politické a hospodářské transformace nerozštěňované československým sporem a slovenským hledáním transformace, (b) volbou programových stran. Vliv volební klauzule na výsledky voleb můžeme zřejmě zaznamenat dokonce již v prvních svobodných „antikomunistických“ volbách 1990, vezmeme-li v úvahu neúspěch malých, také antikomunistických stran, a stížnosti jejich vůdců na „nekalou volební konkurenci“ OF vybízející např. ústy P. Pitharta voliče k tomu, aby nevolili malé strany, které se do parlamentu nedostanou a jejich hlasy se přerozdělí komunistům.

V dosavadních třech svobodných volbách spatřujeme působení stejného vzorce volebního chování ovlivňovaného pětiprocentní klauzulí, jak je zřejmě obvyklé v podob-

⁴) Termín swing se užívá v britských volebních výzkumech v prostředí dvou stran. Označuje průměrnou změnu rozdílu procentního podílu mezi dvěma velkými stranami. V Německu byl tento nástroj zkoumán v kontextu studií o možném zavedení relativního většinového volebního systému v jednomandátových obvodech. My jej užíváme spíše jako výstižnou metaforu.

ných situacích ustavujícího se demokratického politického systému po pádu nedemokratického systému.⁵ Poměrná volba v této situaci nevyrovnává křivku rozdílů volebních zisků stran, jak je jejím posláním, ale vytváří dvě silné strany následované ve velkém odstupu menšími stranami s relativně vyrovnanou křivkou získaných hlasů. Vítězná strana může díky volebnímu systému získanou většinu uplatnit vůči druhé, nepatrně slabší straně, pouze poměrně. Menší opoziční strany, komunisté a republikáni nemají „vládní“ a „koaliční potenciál“ [Sartori 1976]. Popsané volební chování, které ovlivnilo letošní volební výsledky a podobu systému stran, není modelem volebního chování strukturálně zakotveného elektorátu (class-party-linkage), ale spíše jde v naší situaci o chování determinované psychologií volební formule, působící kulturně, situačně a konjunkturálně.

III. Strukturální teze ve světle výsledků voleb

Dosavadní výklad však ještě nevyvrací strukturální tezi výsledků voleb, snad nejexponovaněji formulovanou tak, že je „v tuto chvíli (...) prokázané, že se u nás změnil model volebního chování. (...) Pokud se někdo hlásí k levici, pak to skutečně znamená, že to je člověk, který chce více ekonomické rovnosti a větší účast státu na řízení ekonomiky. Na druhé straně ten, kdo se hlásí k pravici, souhlasí s většími nerovnostmi a zároveň je pro menší úlohu státu. Je prostě typický liberál.“ „...lidé se začali chovat politicky podle toho, kam podle svého sociálního postavení skutečně patří.“ „Za velké překvapení považují přístup podnikatelů, kteří se jako jediní podle tohoto modelu nechovali. (...) To je skutečně záhada“ [Šnajdr 1996, podobně i Matějů a Řeháková 1996⁶].

Toto hodnocení výsledků voleb jako realizovaného strukturálního modelu chování voličů (s výjimkou některých podnikatelů) však vyvracejí právě volební výsledky samot-

⁵) Např. systém mnoha stran v poválečném Německu (SRN) se vyvíjel postupnou koncentrací od 30 stran v roce 1949 (z nichž 15 získalo mandáty) k systému tří až čtyř stran počínaje šedesátými lety. Dvě velké strany (CDU/CSU a SPD) pravidelně soustřeďují 80 či více procent hlasů voličů, o něž se dělí většinou minimálním rozdílem hlasů. O tomto systému se mluví jako „i když nikoli dvoustranickém, tak přece jen bipolárním“ systému, který je strukturálně asymetrický, protože se ustavil jako párové seskupení čtyř stran: CDU/CSU a FDP na jedné straně, SPD a později Zelených na druhé straně. Základ této podoby systému stran je spatřován v hospodářském zázraku padesátých let, konsekvantní společenské homogenitě, nové střední třídě a zřetelnému členění probíhajících sociálně politických konfliktů [Nohlen 1990: 199-201].

⁶) Tyto pracovní texty vyšly po uzávěrce článku. Oproti citované formulaci, je jejich jazyk opatrnější a poslední formulace závěrečného odstavce celé studie rozvolňuje až zpochybňuje jiné, exponovanější autorovy interpretace: „...vzestup hlasů pro levici může být vysvětlen krystalizací nového modelu spojení mezi sociální třídou a politickým stranictvím během postkomunistické transformace“ [Matějů a Řeháková 1996: 6]. „Toto zjištění nabízí dohad, že změna ve volebním chování v ČR mezi dvěma volbami byla způsobena mezi jinými zvýšením role třídních zájmů ve formování volebních preferencí“ [Ibid.: 41]. „...politický boj mezi ODS a ČSSD není primárně politický (...) ale také, pokud ne primárně, skutečně *třídně založeným* politickým bojem“ [Ibid.: 43, proloženo P. M.]. „Vzestup třídního působení na stranickou volbu nebyl tak rozhodující směrem k stranám levého křídla. (...) rozhodnutí spojit se s pravici bylo více třídně založeným volebním aktem než rozhodnutí pohnout se vlevo.“ „Takže se po pravdě zdá, že volební úspěch sociálních demokratů nebyl způsoben ani tak krystalizací třídně založeného profilu elektorátu levicových stran, jako růstem asociace mezi třídou a stranou v pravé části politického spektra“ [Ibid.: 46].

né. Společnost je ještě příliš v pohybu na to, než aby se ve volbách chovala podle uvedeného modelu a základní sociální proměny se neprojevují v postojích tak bezprostředně.

Koaliční strany, tj. pravici, volilo 38,9 % chudých,⁷ (z toho ODS 26 %; KDU-ČSL 8,4 %; ODA 4,5 %), ačkoli ji podle uvedeného modelu volit neměli, levice volilo 38,9 % chudých (z toho 24 % ČSSD, 14,8 % KSČM), ačkoli podle uvedené strukturální teze měli levice volit všichni chudí. Prezentovaný strukturální model volebního chování vyvrací i oněch 25,3 % bohatých⁸ a 29,7 % podnikatelů, kteří volili levice. (ČSSD volilo 15,3 % bohatých a 17,1 % podnikatelů, KSČM 3,4 % bohatých a 4,1 % podnikatelů.) Koaliční strany volilo 67,9 % bohatých, z toho ODS 49,5 %; ODA 13,1 %; KDU-ČSL 5,2 %, tj. výrazně méně než ČSSD a řádově tolik jako KSČM.

Hodnocení těchto všeobecně známých volebních výsledků (podobné výsledky zveřejnil denní tisk) jako změny modelu volebního chování, jako realizace strukturálního modelu chování voličů, je mnohem překvapivější než to, že někteří podnikatelé volili levice. Tato politická orientace části maloburžoazie, kterou znejistňuje a ohrožuje velký prostor ekonomické svobody, který se z jejího hlediska blíží anarchii, je běžná, a je dokonce přítomna i v naší politické tradici již od poloviny 19. století.⁹

Neadekvátnost výkladu rozhodování voličů jejich sociálně třídním postavením potvrzují i důvody rozhodování voličů [Mišovič 1996]: „Důvody, které vedly k výběru některé strany, byly (letos) daleko různorodější než v minulosti“ [ibid.: 3].

Tabulka 1. Pořadí důvodů, které v roce 1992 odčerpaly 83 % všech odpovědí, zatímco letos jen 67 % (v procentech)

	1996	1992
Dělá dobrou politiku	27	31
Má dobrý program	21	26
Kvůli osobnostem	8	11
Dokončí reformu	6	4
Hájí zájmy voličů	5	11

Teprve na dalších místech se umístily položky: – prosazuje sociální politiku 4 %, ¹⁰ – hájí zájmy důchodců 2 %, – chtěl volit levice 2 %, – chtěl volit pravici 2 %, – jiné odpovědi 7 %.

Na zdůvodnění volby pravicové strany z důvodu dokončení reformy (1996) se podíleli voliči ODS 19 %, zbytek tvořili voliči ostatních stran. Také tyto výsledky prokazují, že štěpící mechanismus strukturální determinanty u nás ještě nefunguje.

Voliči považují ODS a ČSSD za strany, které jsou kompetentní v různých, ale doplňujících se oblastech. „ODS si vytvořila image strany, která má nejlepší program pro

⁷) Měsíční příjem do 5000 Kč.

⁸) Měsíční příjem nad 20 000 Kč.

⁹) Kromě tohoto „modelového“ důvodu existuje právě v naší situaci mnoho dalších strukturálních, kulturních, situačních i konjunkturálních důvodů. Např. při našich výzkumných rozhovorech na počátku transformace pracovníci ústředního sekretariátu komunistické strany uváděli, že jejich strana se o prostředky obávat nemusí, protože má ve svých řadách nejvíce podnikatelů ze všech politických stran.

¹⁰) 12 % dotázaných volilo z tohoto důvodu ČSSD.

ekonomiku, pro to, co souvisí s tvorbou hodnot. Sociální demokraté si naproti tomu vytvořili obraz strany, která tyto hodnoty dokáže nejlépe rozdělit.“ V oblasti sociálního zabezpečení je za nejkompetentnější považována ČSSD (32 %), ODS jen 17 %; ve zdravotnictví ČSSD 27 %, ODS 18 %; bytové politice ČSSD 28 %, ODS 15 %; státních financích ODS 43 %, ČSSD 16 % [Kubík 1996b]. Podobně tento výzkum v dalších oblastech.

Z hlediska sociálních determinant byl realitou letošních parlamentních voleb promíšený výběr stran voliči, nerespektující pravolevé zařazení stran ani voličů natolik, aby potvrdzoval tezi o sociálně třídní polarizovanosti politického spektra. Spíše je možné soudit, že dosud v různé podobě trvá původní listopadový (1989) postoj nesený spíše vůli optimalizovat systém a věci veřejné, než „si polepšit“. Pravděpodobně většina dosud artikulovaných požadavků různých skupin a segmentů společnosti vůči politické moci byla spíše (nebo také) systémově optimalizační než výhradně sociální či mzdová. Spory jsou dosud vedeny spíše o způsoby (regulovat nebo neregulovat, řídit nebo ponechat volný průběh optimalizaci, než o štěpící parciální sociální zájmy.

Ověřováním teze o účinku volební formule a strukturální teze class-party-alignment jsme vstoupili do problematiky strukturálních a kulturních determinant (politická tradice) voleb. Abychom mohli dokončit započatou interpretaci „toho, co se letošními volbami stalo“ či nestalo, musíme formulovat politický prostor mezi volbami 1992 a 1996, v němž se vše odehrává.

IV. Vymezení politického prostoru mezi volbami 1992-1996

Volební chování je v základu orientováno strukturálními rozpory (cleavages)¹¹ společnosti, které jsou kulturně, situačně a konjunkturálně artikulovány a reprezentovány politickými stranami. Základní strukturální rozpory postkomunistických společností by teoreticky měly být rozloženy podél dvou os [Kitschelt 1992]:¹²

- a) Podél ekonomické osy jako „dimenze strukturálního rozporu demokracie pojednávajícího o rozdělení zdrojů a schopností...“. Tento „...konflikt o alokaci zdrojů má tendenci štěpit politické aktéry (a jejich stoupence-voliče) na obhájce státní redistribuce zdrojů a zastánce čisté, spontánní tržní alokace zdrojů.“

¹¹) Cleavage ve smyslu Rokkanovského konceptu jsme pro potřeby kapitoly „Cleavages and Parties Prior to 1989“ [Brokl 1996a] připravované knihy *Political Cleavages and Parties in the New Europe*, Kay Lawson (ed.), definovali jako „dlouhodobé, strukturální rozpory, které se politicky artikulují, vyvolávají protikladné postoje a jejich řešení se ujímají soupeřící politické strany. Objektivnost některých cleavages, zejména v historicky komplikované střední Evropě, může být problematická. Může spočívat pouze v tom, že ve vědomí a v politice jako reálné fungují. (Skutečnost vyjádřená Thomasovým teorémem: považují-li lidé nějakou skutečnost za reálnou, i když reálnou není, stává se reálnou ve svých důsledcích, neboť lidé jednají, jako by reálnou byla.) Ve středoevropských poměrech a v politickém systému s poměrnou volbou však není vždy možné identifikovat zřetelné hranice štěpení, ani bezprostřední vazbu strany se strukturálním rozporem.“

¹²) Mezinárodní komparativní výzkum formování systémů politických stran Polsko, ČR, Maďarsko a Bulharsko, vedený prof. Herbertem Kitscheltem (Duke University, USA). Problémy utváření politického spektra ČR se zřetel k volbám byly českou koordinátorkou výzkumu Z. Mansfeldovou prezentovány na přednášce pro představitele diplomatických misí zemí EU v ČR na Irském velvyslanectví (4. 7. 1996) a v interview pro Belgický národní rozhlas (red. Kristine Bonneure 22. 5. 1996).

b) Podél demokratické osy jako intervalu svobody a nesvobody. Tato osa je na jednom pólu definována jako „libertarianismus“, který „...je asociován s terminologií anarchistických a syndikalistických teorií přímé demokracie...“, druhý pól je definován jako authoritarianismus a tradicionalismus. Konflikt libertarianistických a authoritarianistických hodnot a postojů v západních demokraciích tradičně probíhal kolem náboženských rozporů. Později, do počátku druhé světové války byl též označován jako třídní rozpor (cleavage) [Kitschelt 1992].

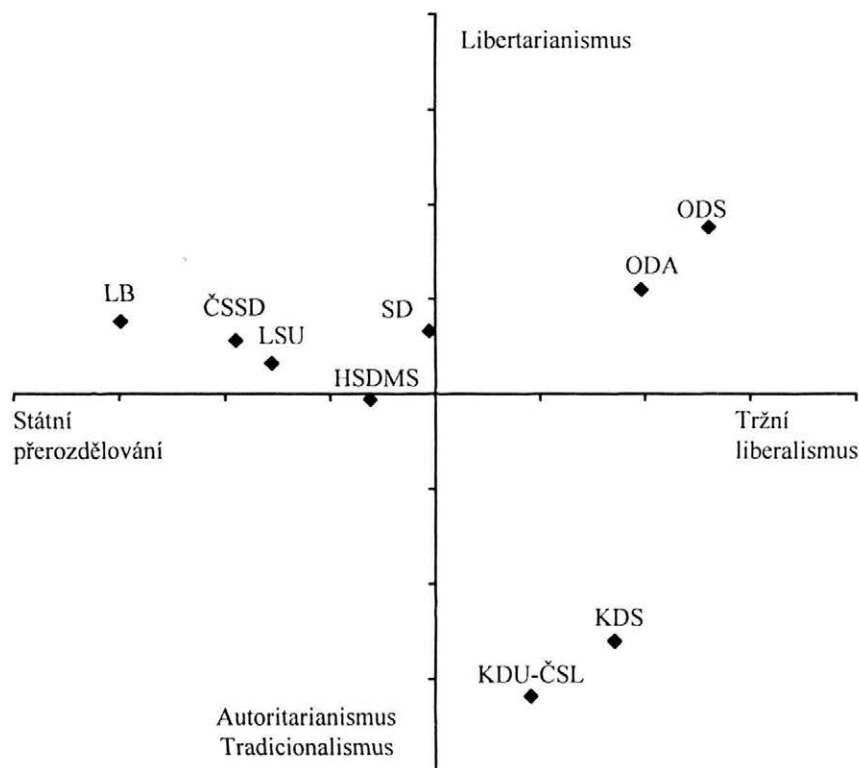
V mezinárodním komparativním šetření čtyř postkomunistických zemí (1993) bylo hledáno charakteristické uskupení stran (cleavage-party-alignment) vůči strukturálním rozporům v prostoru vymezeném uvedenými dvěma osami (ekonomickou a demokratickou) a čtyřmi kvadranty. Politické strany se v tomto prostoru umístily podle svých postojů k základním problémům transformace, tržní ekonomiky a demokracie. Rozhodnutí občanů o politických stranách ve volbách 1992 legitimuje předpoklad, že umístění stran v definovaném politickém prostoru odpovídá také struktuře hodnot a postojů občanů. Od ostatních postkomunistických zemí se ČR odlišuje [Brokl a Mansfeldová 1995, Mansfeldová a Kitschelt 1995]. Strany jsou rozloženy pravolevě podél ekonomické osy a vůči ose demokracie jsou situovány směrem k pólu libertarianismu a kosmopolitismu. Opoziční levicové strany jsou umístěny v kvadrantu redistribuce a svobody, občanské strany vládní koalice v kvadrantu tržního liberalismu a svobody. Dvě tehdejší křesťanské strany vládní koalice se umístily v kvadrantu tržního liberalismu a tradicionalismu, autoritářství (viz obr. 1).¹³

Získaný výsledek mohl být sotva jednoznačnější. Některé výsledky obou křesťanských stran naznačovaly jejich příští vývoj: jedné směrem k ODS a druhé směrem k sociální demokracii. Výsledek byl nálezem jedné (na rozdíl od postkomunistických zemí) kontinuální strukturální determinanty transformace, zjištěné rozložení stran je klasické, podobá se jak meziválečné demokracii ČSR, tak západním demokraciím.

Sledovaný problém můžeme v kontextu uvedeného schematu formulovat takto: čím byla a čím je vertikální osa uvedeného schematu v našem politickém prostoru vůči zjištěné kontinuální determinantě transformace? Štěpí pravolevě politický prostor, nebo jej spojuje, je kontinuální a prostupná? Je osa dělicí levý a pravý kvadrant abstraktním vyjádřením rozhraní dvou typů politického prostoru v reálně existujícím kontinuu doplňujících se akcentů a rozdílů téže strukturální determinanty transformace zjištěné v roce 1993? Nebo je reálným rozhraním strukturálně polarizovaného politického prostoru s konsekventní proměnou modelu volebního rozhodování?

¹³) Toto schéma bylo u nás pravděpodobně poprvé použito v článku [Tymowski a Petrusek 1992] bez výzkumného matematického zázemí jako ilustrace hodnocení politické scény autory. V podstatě se shoduje s naším zjištěním.

Schéma 1. Umístění stran v ploše vymezené pravolevým kontinuem a osou autoritarismus-libertarianismus

LB – Levý blok (volební koalice politických stran KSČM, DL)

KSČM – Komunistická strana Čech a Moravy

DL – Demokratická levice

LSU – Liberálně sociální unie (volební uskupení SZ, ZS, ČSS)

SZ – Strana zelených

ZS – Zemědělská strana

ČSS – Československá strana socialistická

HSDMS – Hnutí za samosprávnou demokracii Moravy a Slezska

SPR-RSČ nebyla pro velký rozptyl hodnot do schématu zahrnuta

V. Změny akcentů, nebo vznik strukturálního štěpení?

1. Úspěchy a neúspěchy minulého volebního období

Argumenty ve prospěch sociálně třídní polarizace jsou poměrně často založeny na převládajícím pocitu neúspěchů transformační etapy, který zjistily některé průzkumy veřejného mínění.

Hodnocení osmnácti položek našeho veřejného života v uplynulých čtyřech letech občany z hlediska, zda se jednotlivé položky zlepšily, zhoršily nebo nezměnily, podle jednoho z nejcitovanějších výzkumů [Rezková 1966] vyznělo tak, že v patnácti případech se výrazněji zhoršily, ve třech (zahraniční politika, péče o životní prostředí a vnitropolitická situace) zlepšily. Přitom byla přítomna tendence hodnotit situaci také jako nezměnnou. Uspořádáme-li výsledky tohoto výzkumu podle hodnocení a stranické afiliace respondentů, získáme opět distribuci procházející napříč politickým spektrem, nikoli pravolevé štěpení.

2. Jak jsou viděny rozhodující politické strany?

V hodnocení politických stran občany [Rendlová 1996a] se opět vynořují základní politické proudy, které pod jmény různých politických stran profilovaly českou politickou scénu již od minulého století. Nejdříve uvedeme, jak jsou viděny rozhodující politické strany před parlamentními volbami 1996, jaké hlavní posuny v tomto směru proběhly od voleb 1990, a potom se je pokusíme zhodnotit v kontextu naší diskuse o determinantách.

Občanská demokratická strana

ODS je viděna jako strana, která (1) má nejlepší politiky (druhá je ČSSD s odstupem 25 %), (2) stará se jen o získání moci (sledována s odstupem 26 % republikány a 28 % ČSSD), (3) nejlépe zajistí zájmy českého národa (sledována ČSSD s odstupem 12 %, a s odstupem 26 % ODA – jejíž dominantní položkou v minulých volbách byla právě tato poslední oblast), (4) její vítězství ve volbách bude zárukou demokracie (následuje ČSSD s odstupem 5 %), (5) nejlépe se bude starat o hospodářství ČR (s odstupem 7 % sledována ČSSD), (6) řeší věci nejrozsáhleji (o 6 % méně získala ČSSD a KDU-ČSL, „klidná síla voleb“, ¹⁴ o 16 % méně).

Československá strana sociálně demokratická

ČSSD je hodnocena jako strana, která se (1) bude nejlépe starat o sociální jistoty (s rozdílem 20 % ji následuje ODS), (2) bude nejvíce dbát na dodržování lidských práv (ODS následuje s rozdílem 3 %).

Lidovci

KDU-ČSL je viděna jako strana, která se bude nejlépe starat o zemědělství (s rozdílem 13 % následuje ČSSD a rozdílem 17 % ODS) a o morálku (sledována ČSSD s rozdílem 4 % a ODS s rozdílem 7%).

Komunisté a republikáni

KSČ a SPR-RSČ veřejnost (bez ohledu na pravolevé zařazení) vnímá jako extrémní politického spektra, které hodnotí tak, že: (1) uskutečnění jejich programu by přineslo

¹⁴) Volební heslo KDU-ČSL.

hospodářský úpadek, (2) jejich volební vítězství by vedlo k pokusu o nastolení totalitního režimu, (3) nejčastěji vyvolávají zbytečné konflikty.

Toto vidění pozic jednotlivých stran voliči poskytuje na jedné straně klíč k interpretaci volebního rozhodování občanů a na druhé straně je přisouzením očekávané role stranám, tj. očekávání, jež strany nemohou nevnímat. Sotva se do budoucna mohou snažit hrát s nadějí na volební úspěch odlišné role.

3. Změny a posuny

Porovnání se situací let 1990 a 1992 nám umožní letošní volební výsledky hodnotit ve vývojovém kontextu mezi minulostí a budoucností.

Po volbách 1992 byla pravidelně nejlépe hodnoceným politickým subjektem koalice ODS-KDS, které dnes tvoří jednu stranu. Teprve za nimi následovala ODA, KDU-ČSL, ČSSD.

Ve volebním roce 1992 byla při vytváření dobrého image v zahraničí (tj. zajišťování národních zájmů) vedle ODS dobře hodnocena ještě ODA, která však již ve volebním roce 1996 není zmiňována. V prvních polistopadových letech, zřejmě v kontextu česko-slovenského státoprávního sporu, byla jako národní strana nejvíce vnímána ODA. Dnes je jako strana pečující o národní zájmy vnímána ODS, následována s odstupem 12 % ČSSD.

Jako nepochybný představitel „záruky demokracie“ a „hospodářského rozvoje státu“ v roce 1992 bezkonkurenčně dominovala ODS. V roce 1996 je tak s odstupem 5 až 7 % za ODS vnímána i ČSSD. Pokud jde o hodnocení „politické rozvahy“, dělila se ODS v roce 1992 o první místo s OH, které však volbami 1992 opustilo politickou scénu.

Ve výzkumech volebního roku 1990 a 1992 se ČSSD o image „ochránce sociálních jistot občanů“ ještě dělila s LB (KSČM), které jsou dnes pro voliče již irrelevantní a dominující postavení náleží výhradně ČSSD. Na rozdíl od let 1992 a 1990 (OF/OH) se letos ODS dělí s ČSSD také o image ochránce lidských práv.

Reprezentace zájmů zemědělců byla v roce 1992 vnímána jako záležitost LSU a Strany podnikatelů. Dnes image strany hájící zájmy zemědělců převzala po LSU a Straně podnikatelů KDU-ČSL. V této souvislosti, z hlediska možné krystalizace strukturálního rozporu město-venkov, průmysl-zemědělství na sebe upozornilo hodnocení zemědělství: 57 % uvádí zhoršení, 19 % beze změny, 9 % zlepšení. Poměr 57 : 27 politicky příznivě otevírá kompetitivní prostor pro lidovou stranu, která jej však podle dosaženého výsledku ve volbách zřejmě nevyužila. Jelikož v sociálních otázkách KDU-ČSL sdílí bezprostřední kompetitivní prostor s ČSSD, může zde být příčina přelivu 32 000 hlasů KDU-ČSL k sociální demokracii.

4. Hodnocení z hlediska české politické tradice

Vztáhneme-li tato hodnocení pozice a role politických stran v našem politickém spektru k politické tradici, vidíme následující analogie a eventuální perspektivy.

ODS je z hlediska politické tradice přiřaditelná k proudu liberálnímu, mírně konzervativnímu a národnímu, který byl historicky artikulován Národní stranou-staročechy. Řada významných českých politických stran minulého století a počátku 20. století, které založily svou identitu na reprezentování tohoto proudu, ztratila realizaci liberálního, demokratického, národního programu opodstatnění. (Např. i Národní strana svobodomyslná – mladočeši s větším akcentem na demokracii než národ, i pozdější Národně demokratic-

ká strana. Naopak životaschopná byla součást tohoto širokého liberálního proudu – strana živnostenská.¹⁵⁾ ODS se realizací politické a ekonomické transformace dostává do podobné situace. V souladu s možnostmi kompetitivně se vymezujícího politického prostoru v obou kvadrantech schematu a zejména v kvadrantu pravém má ODS do budoucna zřejmě možnost vyjadřovat zájmy vznikajícího většího českého kapitálu nebo středního stavu. V obou případech by šlo o posun v jejím dosavadním kompetitivního prostoru. V prvním případě by se ODS stala stranou malou, bohatou, s exkluzivním elektorátem, která by se však v masové demokracii obtížně volbami prosazovala. Analogicky osudu Národně demokratické strany v ČSR by pravděpodobně byla tlačena stále více doprava a uvolnila by kompetitivní prostor pravice na styku s levicí. V druhém případě, při reprezentování zájmů středostavovské podnikatelské vrstvy a liberální inteligence, by setrvala v dosavadním kompetitivním prostoru obou kvadrantů politického prostoru, ale uvolnila by prostor v pravé části kvadrantu. Sdílela by kompetitivní prostor s lidovci i sociální demokracií. Rolí dnešní silné ODS by bylo konzervovat tento prostor, aby se střed nevychýlil příliš vlevo, aby nebyl elektorát pravého středu získán levicí. Po skončené transformaci (ohlášené samotnou ODS), která jí dosud zabezpečovala místo v politickém prostoru a po maximálním vychýlení politického kyvadla doprava, které se v uplynulých letech ODS podařilo v našich podmínkách uskutečnit, pravděpodobně tato strana ani jinou politicky perspektivní budoucí roli mít nemůže.

ČSSD se může jevit z hlediska naší tradice jako samozřejmější politická strana než dnešní ODS, která realizací sociální a politické transformace připravila a otevřela svůj vlastní kompetitivní politický prostor právě sociální demokracii, kdežto sobě samotné jej tím spíše omezila. ČSSD měla od voleb 1992 tu výhodu, že levý kvadrant kompetitivního politického prostoru náležel reálně politicky vlastně pouze jí. Bylo tomu tak (a) díky zjednodušující politické ideologii pravice, která tento kompetitivní prostor sama pro sebe zakryla „billboardem“ s nápisem „hic sunt leones“, (b) díky absenci „vládního potenciálu“ a „koaličního potenciálu“ [Sartori 1976: 122] levice, včetně tehdy ještě slabé ČSSD ostrakizované v jednom kvadrantu s komunisty a reformními komunisty, (c) díky dlouhodobě neperspektivní pozici komunistů (bez vládního potenciálu) i uvnitř tohoto kvadrantu vůči ČSSD. V kompetitivním prostoru levého kvadrantu tak ČSSD při svém sebedefinování na jedné straně centripetálně drolila (a zčásti akceptovala) levice mezi sebou, reformními komunisty a KSČM, na druhé straně centrifugálně zatlačovala komunisty do ghetta jejich stálého elektorátu a jimi obsazené (a zmenšující se) části politického prostoru daného kvadrantu.

ODA je přiřaditelná ke stejnému proudu s ODS. Ve všech zkoumaných položkách podstatně zaostává za ODS i ČSSD. Ve čtyřech z uvedených položek – péče o sociální jistoty, o dodržování lidských práv, o zemědělství a morálku zaostává ještě za KDU-ČSL. V položce rozvážnosti řešení má stejnou hodnotu s lidovci. Vyšší hodnocení získala pouze v položkách: – má nejlepší politiky, – lépe než lidovci zajistí zájmy národa (o 1 %) a – lépe než oni zabezpečí hospodářství státu, – i demokracii. Konstatované rozdíly ve prospěch ODA jsou však kromě zabezpečení hospodářství státu nepatrné. Více než lidovci se ODA v očích veřejnosti také „stará jen o získání moci“. Její pozice při slabší strukturální sociální základně není samozřejmá. V tomto hodnotícím hledisku ne-

¹⁵⁾ Dnes bychom v tomto případě zdůraznili neokorporativní moment tohoto politicky artikulovaného stavovského zájmu.

záleží na získaných procentech hlasů ve volbách (KDU-ČSL 1996 8,8 %, 1992 6,28 %; ODA 1996 6,36 %, 1992 5,93 %), kde působily také faktory situační a konjunkturální. ODA se nemůže vůči ODS podařit cosi podobného jako mladočechům vůči staročechům, tj. převzetí politické štafety, protože tehdy šlo o různé politické koncepce. Perspektivu v kompetitivním politickém prostoru by snad ODA získala pouze v případě zmíněné orientace ODS na exkluzivní český „velkokapitál“ nebo naopak vlastním převzetím takové orientace. Přitom ovšem platí, že v témže kompetitivním prostoru se pohybuje ještě zdola nahoru a vlevo KDU-ČSL a zleva se do tohoto prostoru vlamuje ČSSD. A podle výsledků interpretovaného výzkumu IVVM český volič v tomto kompetitivním prostoru zřetelně vymezil roli dvěma stranám: ODS a ČSSD a perspektivně spíše KDU-ČSL než ODA.

KDU-ČSL se v těchto analogiích přibližuje konzervativnímu proudu historické agrární strany, která artikulovala široké spektrum zájmů jako sociálně reformní strana zemědělského a malorolnického lidu (1899). Neobsadí-li ODS volný kompetitivní prostor, v němž se formují zájmy střední podnikatelské vrstvy, může jej dnešní lidová strana poměrně snadno obsadit, bez ohledu na svou „zemědělskou“ pozici. Historická agrární strana také nevyjadřovala zájmy výlučně profesně, tj. v dimenzi strukturálního rozporu centrum-periferie a město-venkov.

Obě strany vládní koalice, zejména ODA, někdy i KDU-ČSL, v poslední době svou politiku v kvadrantu kompetitivního prostoru pravice stále více zakládaly spíše na tom, čemu Sartori říká „blackmail potential“ [Sartori 1976: 123], tj. situačně a konjunkturálně legitimovaného „potenciálu“ vydírání, namísto strukturálně založeného „koaličního potenciálu“, který velmi obtížně hledá (a možná nenalezne) ODA a který si, možná díky tandemu s ODA, dosud plně neuvědomuje KDU-ČSL. Lidovci zřejmě zatím nebyli schopni mobilizovat svou přirozenou strukturální základnu. Jako by si nebyli vědomi své odlišné identity a potenciálu od ODA. Dosavadní strategie by lidovce perspektivně mohla zbavit skutečné a tradiční strukturální základny populace, kterou by v naší krystalizující struktuře zájmů a jejich reprezentace mohla, díky podobné sociální orientaci, převzít ČSSD.

Díky poměrně volební formulí mají ve volebním boji strany hlavního nepřítele vždy v programově nejbližších stranách [Katz 1980: 23]. Pravicové, a zejména obě občanské strany touto politikou v kompetitivním prostoru pravice omezovaly jak předvolební manévrovací prostor ODS, tak svůj vlastní a oslabovaly pravici. Místo aby pronikaly do monopolně ovládaného a jimi samotnými ideologicky ostrakizovaného kompetitivního prostoru levice, svůj vlastní kompetitivní prostor otevíraly ČSSD.

Závěr

Výsledky parlamentních voleb a uvedené výzkumy podle nás prokazují, že v období mezi volbami 1992 a 1996 nevznikl štěpící strukturální rozpor, který by změnil zjištěnou kontinuální strukturální determinantu transformace procházející napříč kvadranty a sociálními rozpory (party-cross-alignment), v diskontinuální paralelní štěpící vazby (party-co-alignment) [Martin a Hopkinsová 1980, Rokkan 1967], které by vedly k nahrazení jednoho modelu voličského chování jiným.

Spíše je možné soudit, že dosud přetrvává původní listopadový (1989) postoj nesený spíše vůlí optimalizovat systém a věci veřejné, než si fragmentovaně „polepšit“. Pravděpodobně většina dosud artikulovaných požadavků různých skupin a segmentů společnosti vůči politické moci byla spíše (nebo byla také) systémově optimalizační než

výhradně sociální či mzdová. Sporv jsou dosud vedeny spíše o způsoby optimalizace (regulovat nebo neregulovat, řídit je nebo jí ponechat volný průběh) než o štěpící parciální sociální zájmy.

Nevznikla sociálně třídní polarizace politického spektra, neoddělily se oba identifikované kvadranty politického prostoru. Spíše naopak, prolamují se v téže ose jako vzájemný kompetitivní prostor různých akcentů. Oba prostory se však neliší natolik, aby předseda opoziční levicové strany nemohl např. předsedu pravicové vládnoucí strany veřejně obvinít ze zcizení opozičního stranického programu.

Interpretace výsledků letošních parlamentních voleb prokázala: (1) pravděpodobný start (při zachování poměrné volební formule) našeho politického systému k bipolárnímu systému stran; (2) determinovanost volebního chování těch voličů, jejichž rozhodnutí výrazně ovlivnilo výsledky voleb, spíše psychologickým faktorem pětiprocentní hranice (a faktory situačními či konjunkturálními) než primárně sociálně třídními strukturálními faktory; (3) kontinuita základní osy, spojitost a kompetitivnost jejího politického prostoru, nikoli jejich štěpení; (4) prorůstání kompetitivních prostorů levice a pravice, které udržuje pravolevé politické spektrum a umožňuje střídání akcentů a vládních garnitur; (5) setrvání základní kontinuální politické osy v obou demokratických kvadrantech, nikoli její sestup do kvadrantů autoritarianismu, či její pootočení do jednoho z nich.

Uvedená konstatování mají také hodnotu důkazu stability politického režimu a demokratického systému, kterou je třeba odlišovat od vládní stability.

LUBOMÍR BROKL je vedoucím týmu Změna politického systému v Sociologickém ústavu AV ČR, přednáší na Fakultě sociálních věd UK Praha. Vystudoval filozofii a historii na Filozofické fakultě UK, kde získal doktorát ze sociologie a sociální psychologie. V 60. letech se jako vysokoškolský učitel a pracovník Ústavu státu a práva ČSAV, pak Sociologického ústavu ČSAV, specializoval na problematiku sociální stratifikace a politického systému. V letech 1970-1990 byl mimo obor a nesměl publikovat, působil v průmyslové sociologii. Rehabilitován 1990.

Literatura

- Almond, Gabriel A., Sidney Verba 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Beyme, Klaus von 1987. „Politische Kultur.“ S. 71 in *Politikwissenschaft. Eine Grundlegung* Bd. II., hrsg. von K. von Beyme et al. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Verlag W. Kohlhammer.
- Brokl, Lubomír 1994. „Politický prostor České republiky.“ *Lidové noviny* 11. 11. 1994: 8.
- Brokl, Lubomír 1996a. „Cleavages and Parties Prior to 1989.“ In *Political Cleavages and Parties in the New Europe*, ed. Kay Lawson (forthcoming).
- Brokl, Lubomír 1996b. „Dvě slabiny odhalené volbami – Princip poměrné volby funguje při 5% klauzuli jako princip většinový.“ *Lidové noviny* 6. 6. 1996: 9.
- Brokl, Lubomír, Zdenka Mansfeldová 1995. „Zerfall der Tschechoslowakei – strukturelle Ursachen.“ S. 133-147 in *Parteien in Osteuropa*, hrsg. von Dieter Segert, Csilla Machos. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Broková, Eva 1992. *Československá demokracie*. Praha: SLON.
- Bürklin, Wilhelm 1988. *Wählerverhalten und Wertewandel*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Duverger, Maurice 1986. „Duverger's Law Forty Years Later.“ Pp. 69-84 in *Electoral Laws and their Political Consequences*, ed. by B. Grofman and A. Lijphardt. New York: Agathon Press.
- Glasová, Alice 1996. „Chování stran před volbami (96-24: ot. 15, 16).“ *Tiskové informace IVFM z kontinuálních výzkumů* 10. 5. 1996.

- Jäger, Siegfried 1993. „Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung.“ *DISS-Texte*, Nr. 16. Duisburg: Duisburger Institut für Sprach und Sozialforschung.
- Kaase, Max, Hans-Dieter Klingemann (Hrsg.) 1983. *Wahlen und politisches System. Analysen aus Anlaß der Bundestagswahl 1980*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kaase, Max, Hans-Dieter Klingemann (Hrsg.) 1990. *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlaß der Bundestagswahl 1987*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Katz, Richard S. 1980. *A Theory of Parties and Electoral Systems*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Kitschelt, H. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics & Society* 20, No 1.
- Kubík, Jiří 1996a. „ODS i ČSSD mohou získat voliče jiných stran.“ (Rozhovor s Eliškou Rendlovou). *MF Dnes* 21. 5. 1996: 2.
- Kubík, Jiří 1996b. „Se sociálními oblastmi spojují ČSSD i příznivci ODS.“ (Rozhovor s Janem Herzmannem). *MF Dnes* 10. 6. 1996: 2.
- Lawson, Kay (ed.) 1980. *Political Parties and Linkage. A Comparative Perspective*. New Haven and London: Yale University Press.
- Lijphart, Arendt 1990. „The political consequences of Electoral Laws, 1956-85.“ *American Political Science Review* 81, No 2.
- Lipset, Seymour Martin, Stein Rokkan 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.
- Mansfeldová, Zdenka, Herbert Kitschelt 1995. „Elite Strategies in Building Party Alternatives. A Process Analyzing of Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland.“ Paper for the Workshop Public Opinion and Party Formation and Post-Authoritarian Democracies, Duke University, March 24 and 25.
- Markowski, Radoslaw 1995. „Political Competition and Ideological Dimensions in Central Eastern Europe.“ *Studies in Public Policy* 257. Glasgow: University of Strathclyde.
- Martin, William C., Karen Hopkins 1980. „Cleavage Crystallization and Party Linkages in Finland, 1900-1918.“ In *Political Parties and Linkage. A Comparative Perspective*, ed. by Kay Lawson. New Haven and London: Yale University Press.
- Matějů, Petr 1996. „Od symbolů k zájmům.“ *Lidové noviny* 19. 9. 1996: 8.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková 1996. „Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992-1996.“ *Working Papers Social Trends*, No. 1. Praha: Sociologický ústav AV ČR (projekt Sociální trendy).
- Mišovič, Ján 1996. „K důvodům volby politické strany (96-26: ot. 7).“ *Tiskové informace IVVM z kontinuálních výzkumů* 1. 7. 1996.
- Nohlen, Dieter 1990. *Wahlrecht und Parteiensystem, Über die politischen Auswirkungen von Wahlsystemen*. Opladen: Leske Verlag und Budrich, GmbH.
- Nohlen, Dieter 1992. *Politikwissenschaft I*. München-Zürich: R. Piper.
- Rendlová, Eliška 1996a. „Image politických stran před volbami (96-25: ot. 33).“ *Tiskové informace IVVM z kontinuálních výzkumů* 5. 6. 1996.
- Rendlová, Eliška 1996b. „Volební preference počátkem května 1996 (96-25: ot. 3, 4, 9, 10).“ *Tiskové informace IVVM z kontinuálních výzkumů* 20. 5. 1996.
- Rendlová, Eliška 1996c. „Výsledky voleb a volební preference ve výzkumech IVVM (96-23, 96-24, 96-25).“ *Tiskové informace IVVM z kontinuálních výzkumů* 3. 6. 1996.
- Rezková, M. 1996. „Úspěchy a neúspěchy minulého volebního období – jak to vidí občané (96-25: ot. 13).“ *Tiskové informace IVVM z kontinuálních výzkumů* 6. 6. 1996.

- Rokkan, Stein 1967. „Cleavage Structures, Party Systems and Voters Alignments. An Introduction.“ In *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, ed. by S. M. Lipset, S. Rokkan. New York: The Free Press of Glencoe.
- Rokkan, Stein 1968. „The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies. A Developmental Typology.“ Pp. 26-65 in *Party Systems, Party Organizations and the Politics of New Masses*, Beiträge zur 3. Internationalen Konferenz über Vergleichende Politische Soziologie, Berlin 15.-20. Januar 1968, hrsg. von Otto Stammer. Berlin: Institut für politische Wissenschaft an der Freien Universität Berlin.
- Sartori, Giovanni 1976. *Parties and party systems, A framework for analysis*, Vol. I. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Schultze, Rainer Olaf 1987. „Die BundestagsWahl 1987 – Eine Bestätigung des Wandels.“ S. 3-17 in *Aus Politik und Zeitgeschichte, B 12* Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament*, Hrsg. von der Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn.
- Šnajdr, Pavel 1996. „Přiklon části podnikatelů k levici je záhadou.“ (Rozhovor s Petrem Matějů). *Denní Telegraf* 23. 9. 1996: 3.
- Tóka, Gábor 1996. „Parties and Electoral Choices in East-Central Europe.“ In *Stabilizing Fragile Democracies*, ed. by Paul Lewis and Geoffrey Pridham (forthcoming).
- Tymowski, Andrzej, Miloslav Petrušek 1992. „Grafika politické scény: Československo a Polsko.“ *S-Obzor* 1, č. 1.

Summary

The article examines the reason behind the Social Democrats' progress in the last elections and analyses its outcome. It also introduces a typology of voter-behaviour determinants as a fundamental frame of reference for election issues that supplement the election formula. The article notes that the proportional electoral system in force had a majority electoral system effect: it did not equalise but emphasised the differences between political parties and resulted in a bipartisan outcome without the positive influences of neither the proportional nor the majority electoral system. Our hypothesis on this year's elections' leftist „surprise“ is based on the determining psychological effect of the election formula: Voters who did not want to vote ODS (Klaus) or the communists cast their ballots for the Social Democrats – voters not only were sure that this party would place but also that their votes would not be redistributed.

The analysis of the vote swing among the political parties confirms our hypothesis on the psychological effect of the 5 percent minimum that influenced the following voter categories: undecided voters; voters who decided at the last moment and small party voters who did not think that their party would be able to place. Comparing last year's voter preferences with the outcome of this year's elections, we can see that the number of voters in these categories is proportional to the Social Democrats' progress in this year's elections.

The article polemises with the interpretation that the first two post-November elections were based on symbols, while the third (1996) elections were the first interest-oriented elections. The article also introduces the conceptual „system of collective symbols“, explains its effects and shows that polarity is not caused by dividing symbol and interest, but by dividing the symbolic and rational interpretation and articulation of interests. Furthermore, the article polemises with the interpretation of the results by the means of structural determinants according to which the left-right polarisation of the political spectrum and the forming of the class-party alignment fundamentally changed and polarised the voter-behaviour model. The election results in which 39 % of the underprivileged voted for the right and 46 % for the left, even though according to the structural thesis they should not have, shows that voters based their choice on the party-cross-alignment and not the party-co-alignment concept. The continual left-right axis of the Czech political scene that we have identified in 1993 has not been polarised or changed thus far. The psychological determinant of the

election formula that was a factor in the 1992 elections and partially also in the 1990 elections, points out that the election behaviour model has not been altered.

The Social Democrats' success can also be answered by the right wing parties' forcing ČSSD into the left wing sector of the political scene, where the Social Democrats gained support (and virtually had a monopoly).

At the same, in the competitive right wing sector of the political scene where three coalition parties jockeyed for power (two of those parties had more blackmail than coalition potential) ODS lost its manoeuvring abilities and the doors for ČSSD were opened. The Czech Republic after the fall of its left wing totalitarian regime is going through a similar developmental stage to that of Germany after the fall of the right wing totalitarian regime when its multi-party system from 1949 to the 1960s was not a bipartisan, but a bipolar four-party system; we predict further development along this line.

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

- Bulletin přinášející každý měsíc aktuální výsledky sociologických výzkumů, které uskutečnili pracovníci Sociologického ústavu Akademie věd ČR
- Určeno široké sociologické obci, politologům, pracovníkům státní správy a samosprávy, vládním orgánům, novinářům a všem, kteří se zajímají o průběh transformace postkomunistické společnosti v moderní (postmoderní) společnost
- Stručně, výstižně, populárně s množstvím tabulek a grafů

Cena jednotlivého čísla je 7 Kč, roční předplatné 70 Kč za 10 čísel, objednávky předplatného přijímá redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1

Volby do Poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR

MIROSLAV NOVÁK*

Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Parliamentary Elections, Government Instability and Democracy Perspectives in the Czech Republic

Abstract: This article analyses the June 1996 Parliamentary elections' results in the Czech Republic. It studies their consequences, with particular regard to the minority government. It explains why, given the present circumstances, especially the party system and the electoral system in force within the parliament, potential governmental instability and polarised or extreme multipartism exist. The article concludes with thoughts on democracy perspectives in the Czech Republic and on the possible methods of changing the parliament electoral system.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 4: 407-422)

Vůdcové veliké a silné strany musí dbát na mínění svých stoupenců stejně jako na mínění celého národa. Ono mínění uvnitř strany udržuje vůdce na správné cestě, neboť jakmile se vidí, že sledují své vlastní cíle, strana ztrácí důvěru. Tam, kde jsou malé strany, každá se stává ohniskem intrik, v nichž osobní ctižádost má volnou ruku. Strany obchodují mezi sebou a jejich úmluvami, k nimž dochází popřípadě tajně a nepředvídaně, mohou být porážena ministerstva jedno po druhém, což znemožňuje pokrok zákonodárství a souvislost národní politiky. Když už strany musí být, čím méně jich a čím silnější, tím lépe.

[Bryce 1926: 139-140]

Přechod k demokracii v zemích střední a východní Evropy je nejenom významnou událostí, ale také vítanou laboratoří pro specialisty politické sociologie, politické vědy a ústavního práva. Podnítil odborníky k promýšlení, které demokracie se lépe nebo hůře osvědčily, které modely lze nově se demokratizujícím zemím doporučit a do jaké míry se nově demokratizované země dosavadními vzory inspirují. Hovoří se např. o alternativách mezi parlamentními a prezidentskými režimy,¹ mezi poměrnými a většinovými volebními systémy a s nimi souvisejícími stranickými systémy, nebo obecněji mezi tzv. konsenzuálním modelem a většinovým modelem. Takové úvahy mají na jedné straně odborný cha-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Miroslav Novák, Ph.D., katedra politologie, Institut politologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, fax (02) 26 09 21.

Autor děkuje dvěma anonymním recenzentům této stati za cenné připomínky.

¹) Viz Lijphart [1992a].

rakter, na druhé straně však se týkají životně důležitých otázek, jejichž praktické aspekty by neměly unikat odpovědným politikům ani angažovaným občanům.

Proti jednostranně ekonomizujícím a sociologizujícím přístupům je třeba zdůraznit, že politická sféra má svou autonomii, že není jen „odrazem“ sociálně ekonomické „základny“, že politické proměnné nejsou jen závislými, ale také nezávislými proměnnými. Za jedné a téže sociálně-ekonomické situace můžeme mít různé politické režimy, různé volební systémy atd. A není nikterak lhostejné, pro jakou politickou alternativu se rozhodneme. Je např. možné, že kdyby v Chile nebyl jednokolový, ale dvoukolový systém prezidentských voleb, nedošlo by tam k tragickým událostem roku 1973.²

Rozhodnutí pro ten či onen systém voleb do parlamentu může mít celou řadu důležitých důsledků pro život země. V tomto článku, v němž navazuji na své předchozí texty týkající se daného tématu, se budu zabývat tím, jak systém voleb do Poslanecké sněmovny ČR souvisí mj. s utvářejícím se stranickým systémem, vládní stabilitou či nestabilitou a konečkoncům s perspektivami demokracie v této zemi. Nedávné volby do Poslanecké sněmovny a zejména utvoření menšinové vlády jako jejich následek poskytují vhodnou příležitost k takovému zamyšlení. Proto se v tomto článku po stručném rozboru některých důležitých aspektů nedávných parlamentních voleb přechází k obecnějším úvahám.

V *Malé politologické úvaze o vládní stabilitě* [Novák 1996a] jsem vysvětlil, proč byla v minulém zákonodárném období vláda v České republice velmi stabilní, ale upozornil jsem na „riziko, že v důsledku našeho mnohostranického systému souvisejícího se současným poměrným volebním systémem bude obtížnější sestavit a udržet dostatečně stejnorodou a stabilní vládu“. Závěrem jsem varoval: „Spíš než stavět na odív naši vládní stabilitu, která je plodem celé řady činitelů, z nichž některé působí jen dočasně, je užitečnější přijmout taková opatření (zejména úpravu volebního systému), která zvýší pravděpodobnost, že si vládní stabilitu udržíme i za změněných podmínek.“

S možnými potížemi se sestavením a udržením stejnorodé, stabilní a akceschopné vlády v České republice si mnoho lidí hlavu nelámalo, zato jsme se naopak periodicky mohli dočítat v denním tisku, že pokud by výsledky voleb do Poslanecké sněmovny dopadly tak, jak to naznačují výzkumy volebních preferencí, strany vládní koalice by měly šanci získat kvalifikovanou většinu poslaneckých křesel (tj. nejméně 120 mandátů) umožňující měnit ústavu! Specialisté na tyto výzkumy (např. Jan Herzmann) však právem upozorňovali, že extrémní strany (KSČM a SPR-RSČ³) mají při volbách obvykle o několik procent lepší výsledek, než naznačují výzkumy volebních preferencí, a nepochybovali o tom, že nejen KSČM, ale i Sládkovi republikáni (jejichž preference se např.

²) Levicový kandidát Allende zvítězil v jediném kole voleb. Za ním byli dva jen o málo slabší kandidáti pravíkoví (Alessandri a Tomic). Kdyby Chile měla dvoukolový systém prezidentských voleb, jako je třeba ve Francii, do druhého kola by postoupili dva nejsilnější kandidáti. Nelze vyloučit, že většina těch, kdo volili třetího kandidáta (křesťanského demokrata Tomice), by pak v druhém kole svůj hlas dala druhému kandidátu (Alessandrimu), který by byl díky tomu zvolen. Zabránilo by se tak neúnosné situaci boje mezi levicovým prezidentem a pravíkovou většinou v parlamentu, pravíkovou většinou, která později podpořila puč generála Pinocheta.

³) Jako extrémní se označují strany, které jsou blízko krajním pólům politického spektra. Víceméně jde o strany „antisystémové“ s takřka nulovým koaličním potenciálem a jejich přítomnost v parlamentu přispívá ke zvýšení ideologické vzdálenosti mezi stranami a odstředivosti politické scény. O rozlišení antisystémových stran na (a) extrémistické, (b) extrémní a (c) izolované viz Sartori [1976: 132-134; 1994: 67-68].

podle STEM polybovaly v roce 1995 nejčastěji okolo 3 %⁴⁾ pětiprocentní hranici nutnou pro vstup do Poslanecké sněmovny překročí.

Volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996

O mnoho lepší to nebylo ani po parlamentních volbách 1996, které bohužel mé obavy týkající se nejisté budoucnosti vládní stability potvrdily. Většina povolebních komentářů měla psychologizující charakter a mnohé vypovídaly víc o duševním rozpoložení svých autorů než o skutečné situaci.

První bod kupodivu většina komentátorů ponechala stranou a někteří se jej dokonce pokusili popřít: Procenta voličských hlasů, jež strany ve volbách získaly, se mnoho neliší od výzkumů volebních preferencí. Takřka všechny podstatné aspekty a trendy ve-směs výzkumy volebních preferencí podchytily.⁵⁾ Stručně je vyjmenujme: ODS stále na prvním místě, pozoruhodné druhé místo ČSSD v těsném závěsu za ODS, čtyři další strany – KSČM, KDU-ČSL, SPR-RSČ a ODA v parlamentu, konečně ostatní strany značně vzdáleny pětiprocentní hranici potřebné ke vstupu do Parlamentu.

Vezměme to po pořádku. ODS si udržela první místo s prakticky stejným procentem voličských hlasů jako při předchozích parlamentních volbách (29,6 % v roce 1996, 29,7 % v roce 1992). To je v podmínkách postkomunistické země pozoruhodná stálost, i když se nejedná o žádný velký triumf. Bezesporu to přispívá ke stabilizaci nejen politické scény, ale české demokracie vůbec.

Významným a pozitivním výsledkem voleb je velký úspěch sociální demokracie, která se stává druhou nejsilnější stranou s pouhým tříprocentním odstupem za ODS. Už dávno před parlamentními volbami jsem zdůraznil: „Je v zájmu České republiky, aby se v pozici druhé nejsilnější strany po ODS stabilně usadila sociální demokracie, která by mohla na rozdíl od komunistů perspektivně představovat základ normální a legitimní alternativy současné vládní koalice vedené ODS.“ [Novák 1995: 318]. Nemělo by se zapomínat, že v předchozích parlamentních volbách (1990 a 1992) na druhém místě – byť s velkým odstupem za vítězem – skončili vždy komunisté, což prakticky znemožňovalo střídání u vlády (alternaci).

O tom, že jedinou věrohodnou možností alternace v České republice představuje sociální demokracie, dnes už nikdo rozumný nepochybuje. Problémem sociální demokracie, na který upozornil zmíněný článek o vládní stabilitě, je, že na rozdíl od ODS nemá vhodného partnera do koalice. KDU-ČSL dává přednost alianci s ODS, i když nelze pochybovat o tom, že by se v případě potřeby neváhala „obětovat“ vstupem do koalice se sociálními demokraty. Za současných okolností, kdy ČSSD je na druhém místě za ODS,

⁴⁾ Ale i ve výzkumech volebních preferencí se v roce 1996 projevil vzestup SPR-RSČ (např. podle STEM v lednu, únoru a březnu měla 6 %, v dubnu a květnu dokonce 7 %).

⁵⁾ Ředitel STEM Jan Hartl má pravdu, když píše: „Přestože výsledek voleb byl ‚překvapivý‘, byl v základních obrysech výzkumy veřejného mínění předvídán správně: (1) Seriózní firmy dlouhodobě ukazovaly, že do Parlamentu vstoupí jen šest stran, a správně určovaly jejich pořadí. (2) Správně byl odhalen trend dílčího poklesu ODS a vzestupu ČSSD. (3) Většina firem signalizovala úspěch SPR-RSČ. (4) Shodně se ve výsledcích více firem ukázalo zranitelné postavení ODA. (5) Správně byla ohniska největšího soupeření ODS a ČSSD více firmami nalezena na severní Moravě a v severních Čechách, jakož i dominance ODS v Praze. (6) Ve výsledcích jednotlivých firem lze nalézt řadu přesných údajů: STEM např. přesně odhadl volební výsledek ODS a míru volební účasti...“ [Hartl 1996: 13].

je pro ni výhodnější „tolerovat“ (Zdeněk Jičínský) pravicovou koaliční vládu s využitím všech výhod, které jí dává její pozice v parlamentu. Vládní akceschopnosti, které je zvláště potřeba v období transformace, však taková situace příliš nepřispívá.

Problematictější je to jednak s extrémními stranami (KSČM a SPR-RSČ), jednak s ODA. Začneme extrémními stranami. Potíž není ani tolik v jejich samotné existenci; obě mohou do jisté míry hrát mezi jiným „tribunskou funkci“ (Georges Lavau), a tedy paradoxně i poněkud přispívat ke stabilizaci demokracie.⁶ Potíž spočívá především v tom, že v důsledku volebního systému poměrného zastoupení tyto strany mohou hrát dosti důležitou roli v Parlamentu, ztěžují utváření stabilní vlády, věrohodné opozice a možnosti alternace. Ani ODS, ani sociální demokracie s nimi do koalice nemohou jít, ale jejich křesla pak třeba scházejí při sestavování vládní koalice.

ODA není samozřejmě stranou extrémní; její problém spočívá v roli, kterou je osouzena hrát, nemá-li zaniknout. ODA se musí snažit dokázat, že je stranou s výrazně odlišným programem od ODS a že je tedy nepostradatelnou (tento problém nemá KDU-ČSL, jejíž specifičnost a odlišnost od ODS je nabíledni). ODA tak musí systematicky útočit na ODS, stranu, která jí je ze všech nejbližší! Kromě toho jako malé strany obecně za poměrného volebního systému (v tom se od ní lidovci příliš neliší) vydírá svého velkého partnera. Konečně – a to je také obecnější rys malých stran – ODA nenese hlavní zátěž odpovědnosti, a proto může snáze popustit uzdu demagogii. Nejjasněji se to projevilo při parlamentních volbách roku 1992. Poté, co její jednání o předvolební koalici se zbytkem Veřejnosti proti násilí (ODU) ztroskotalo, ODA se pustila do protislovenské kampaně, kterou si Václav Klaus nemohl dovolit, protože si byl vědom, že po volbách bude muset jednat se slovenským vítězem Vladimírem Mečiarom. Krátce: české politické scéně by prospělo, kdyby se ODA sloučila s ODS podle vzoru KDS.⁷

Řekli jsme, že hlavní trendy (včetně výrazného vzestupu sociální demokracie) výzkumy volebních preferencí zachytily. Přesto výsledek voleb způsobil u většiny pozorovatelů šok. Pravicová koalice sice získala větší procento voličských hlasů než v parlamentních volbách roku 1992 (44 % oproti 42 % roku 1992), avšak nižší procento poslaneckých křesel (49,5 % oproti 52,5 % roku 1992), čímž ztratila většinu. Proč? Opět se ukazuje důležitost volebního systému.

Mechanický a psychologický efekt volební klauzule

Významný francouzský politolog Maurice Duverger rozlišuje dvojí působení volebního systému: (1) tzv. mechanické, (2) tzv. psychologické [Duverger 1981: 315-316; 1950: 13-15]. Mechanický účinek je okamžitý. Např. jakmile se zavede pětiprocentní „klauzule“, žádná ze stran, které tuto bariéru nepřekonají, se nedostane do parlamentu. Psychologický efekt volebního systému je komplikovanější a pomalejší. Při prvních volbách si totiž velká část voličů dostatečně neuvědomuje důsledky nového volebního systému.⁸ Nejlepším příkladem je Polsko. Po zavedení pětiprocentní klauzule se po parlamentních volbách roku 1993 do sněmovny sice dostalo už jen 6 stran (oproti 29 stranám po parlamentních

⁶ O „tribunské funkci“ viz Lavau [1969]. Jeho myšlenky jsem shrnul v článku o základních modelech opozice [Novák 1995: 306 a 317].

⁷ Viz Daneš [1996: 13].

⁸ Nebo nového prvku starého volebního systému, jako bylo v Polsku zavedení pětiprocentní klauzule pro parlamentní volby roku 1993.

volbách roku 1991), mnoho Poláků však volilo nadále četné malé (zejména pravicové) strany; jejich hlasy pak propadly ve prospěch těch stran, které pětiprocentní překážku překonaly. Jinak řečeno: mechanický efekt nově zavedené klauzule okamžitě mocně zapůsobil, zatímco její psychologický efekt se zatím skoro vůbec neprojevil.

V Československu pětiprocentní klauzule platila už při parlamentních volbách roku 1990, ale to byly výjimečné „plebiscitní“ a značně polarizované volby, kde malé subjekty neměly šanci. Při parlamentních volbách v roce 1992, kdy se působení volebního systému kombinovalo s postupující krystalizací nových a staronových politických stran, ještě některým subjektům scházelo do pětiprocentní hranice jen málo (např. Dienstbierové OH). Při třetích svobodných parlamentních volbách roku 1996, které byly zároveň prvními v nezávislé České republice, se už žádná z propadnuvších stran této hranici nepřiblížila a jen jediné se podařilo (těsně) překonat tříprocentní hranici (3,1 % pro Důchodce za životní jistoty), dávající nárok na finanční podporu státu.⁹

Znamená to, že tentokrát už méně hlasů „propadlo“ a přispělo těm stranám, které se do parlamentu dostaly. To vedlo ke zvýšení poměrnosti: procenta parlamentních křesel se nyní méně lišila od procent získaných hlasů než při předchozích parlamentních volbách v roce 1992. Ani 44 % voličských hlasů nestačilo roku 1996 k nadpoloviční většině křesel v Poslanecké sněmovně, kdežto roku 1992 k parlamentní většině stačilo pouhých 42 % získaných hlasů! Tento vývoj je logický (a také předvídatelný); vyplývá především z postupného zesilování psychologického efektu volebního systému. Voliči si na pětiprocentní klauzuli zvykají a stranám, které nemají šanci dostat se do parlamentu, neradi dávají svůj hlas. Pravidelně konané, v masmédiích publikované a komentované výzkumy volebních preferencí (masmédiá někdy údaje o stranách pod 5 % ani neuvádějí) jim takové racionální chování usnadňují.

Působení pětiprocentní volební klauzule v ČR je v jistém ohledu dost podobné jako v Německu.¹⁰ Dokud v SRN ještě nebyl příliš krystalizován stranický systém (v 50. letech), působila omezovací klauzule poněkud „většinotvorně“: poměrně dost hlasů propadlo, z čehož při přerozdělování těžily zejména velké strany. Avšak poté, co se tam stranický systém pevně strukturoval (od 60. let), „většinotvorný“ účinek pětiprocentní klauzule téměř zmizel. Voliči totiž dávali hlas prakticky jen těm stranám, které měly šanci na překročení klauzule, a proto jen velmi málo hlasů mohlo být přerozděleno. S analogickým fenoménem se začínáme setkávat v České republice poprvé při volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1996.

Zobecněme tyto zkušenosti. Pětiprocentní klauzule nejprve zabraňuje přílišnému roztržštění stranického systému (což je pozitivní), ale po ustálení politické scény už bohužel příliš nepomáhá vytvářet většiny. Pětiprocentní klauzule je primitivní prostředek,

⁹ Připomeňme, že jen dalším dvěma subjektům (DEU s 2,8 % a SD-LSNS s 2,1 %) se podařilo dostat víc než 2 % hlasů a dále pak jen jediné formaci (LB s 1,4 %) přes 1 %. Za úvahu stojí zejména to, že žádné z „moravských“ stran se nepodařilo dosáhnout ani 0,5 %!

¹⁰ Ve Spolkové republice Německo sice formálně existuje kombinovaný (smíšený) volební systém, ale fakticky jde jen o „personalizovaný“ systém poměrného zastoupení, jehož výsledný efekt je (s výjimkou pětiprocentní klauzule) výrazně poměrný. Britský politolog Richard Rose vypočítal v roce 1982, že index proporcionality ve SRN je 98. Ještě větší poměrnost v západní Evropě podle něho představoval jen rakouský volební systém s indexem 99 [Rose 1984: 75].

a podle toho vypadá také její efekt.¹¹ Jde prostě o mechanickou překážku, přes kterou se nedostanou miniaturní strany. Sofistikovanější působení mají např. malé volební obvody,¹² v jejichž důsledku jsou nejen vyřazeny miniaturní strany, ale současně velké strany se posilují, což pak napomáhá žádoucí bipolaritě mezi umírněnými silami a usnadňuje sestavení vládní většiny.

Jaké jsou charakteristiky utvářejícího se českého stranického systému?

Ve své proslulé stati Jean Blondel [1968] uvádí, že ve stabilizovaných západních demokraciích se dlouhodobě vyskytuje poměrně omezený počet variant stranických systémů, k nimž podle něho víceméně automaticky postupně jednotlivé země tendují: systém dvou stran (bipartismus), systém dvou a půl stran (neboli nedokonalý bipartismus), multipartismus s dominující stranou neboli nedokonalý multipartismus (tj. systém, v němž existuje větší počet stran, z nichž jedna má však okolo 40 % nebo ještě víc) a konečně čistý, tj. „dokonalý multipartismus“ (v němž existuje větší počet stran, z nichž žádná není „dominující“).¹³ Zjednodušeně lze říci, že stranické systémy závisejí jednak na sociálně-ekonomických, náboženských, etnických a jiných charakteristikách daných zemí, jednak na systému voleb do dolní komory (poslanecké sněmovny).¹⁴

V České republice žádná strana není „dominující“, jak ji chápe Jean Blondel, nebo – jak by to řekl Duverger – žádná strana tam zatím nemá „většinové poslání“. ¹⁵ Neuškodí dodat, že teoreticky strany „dominující“ v Blondelově smyslu nebo strany „s většinovým posláním“ (Duverger) mohou být v daném politickém systému i dvě (zatímco „dominantní“ strana v Duvergerově smyslu může být v politickém systému samozřejmě nanejvýš jedna). Problémem České republiky (s nímž nepřítomnost dominujících stran úzce souvisí) je především to, že pevnou součástí jejího stranického systému je jak krajní levice (KSČM), tak krajní pravice (SPR-RSČ), které mají prakticky nulový „koaliční potenciál“. To má závažné následky.

Plyne fragmentace české politické scény ze segmentace, nebo z polarizace?

Stoupenci poměrného volebního systému, kteří zejména v době česko-slovenské federace propagovali tzv. konsensuální model (např. politoložka Blanka Říchová), zdůrazňovali, že nejen dvoustranické systémy s většinovým volebním systémem britského typu (tzv. většinový neboli majoritní model) a systémy jim blízké (např. tzv. systém dvou a půl stran), ale i mnohostranické systémy s poměrným volebním systémem mohou velmi dob-

¹¹⁾ Není divu, že takové klauzule se uplatňují především v zemích, kde je volební systém vysoce poměrný. To platí jak pro SRN, tak pro ČR. V České republice tato poměrnost souvisí mj. s tím, že volební obvody jsou zde velice rozsáhlé.

¹²⁾ Douglas Rae ve své významné práci [Rae 1971] ukázal, že volební obvody s nejvýše pěti mandáty mají výrazně většinový efekt, zatímco velké volební kraje s několika desítkami mandátů (jak je známe z České republiky) posilují poměrnost.

¹³⁾ Viz Blondel [1968].

¹⁴⁾ Podrobněji o tom viz 2. kapitulu mé studijní příručky [Novák 1996b].

¹⁵⁾ ODS zato v letech 1992-1994 odpovídala Duvergerovu pojmu „dominantní“ strany jakožto strany podstatně větší než ostatní [viz Duverger 1981: 412-414]. V roce 1995 však svou dominanci ztratila; udržovala si sice podle výzkumů volebních preferencí nadále zhruba stejnou voličskou podporu (v průměru jen lehce pod 30 %), ale ČSSD se jí začínala přibližovat, což se pak potvrdilo při volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1996.

ře fungovat. Odvolávali se zejména na „konsensuální model“ demokracie (Arend Lijphart) a v menší míře také na tzv. „omezený multipartismus“ neboli „umírněný pluralismus“ (Giovanni Sartori). Stále ještě poměrně silně fragmentovaná česká politická scéna by podle toho nemusela být něčím negativním (i malé strany by mohly mít přece významné „osobnosti“). Není cílem této stati podrobně rozebrat tuto důležitou problematiku a už vůbec ne kritizovat politology, jejichž kompetenci nikdo nepopírá. Stojí však za to pokusit se rozptýlit několik vážných nedorozumění a poukázat na jistá úskalí vyvíjející se české politické scény.

Politická scéna ČR zůstává i po volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1996 ještě příliš roztříštěná, i když méně než po parlamentních volbách v roce 1992. V odborné literatuře se setkáme s různými způsoby, jak kvantifikovat roztříštěnost politické scény. Jedním z nejjednodušších kritérií je spočítat, kolik stran je zastoupeno v parlamentu. Důležitý však není jen počet zastoupených stran, ale také jejich velikost, kterou lze nejlépe měřit procentem poslaneckých křesel v dolní komoře, tj. Poslanecké sněmovně.

Douglas W. Rae zavedl tzv. *index fragmentace* systému stran (Rae index of party system fragmentation). Měří pravděpodobnost, podle níž dva náhodně vybraní poslanci patří různým stranám. Ta pravděpodobnost se vyskytuje mezi nulou (všichni poslanci jsou členy stejné strany, tj. existuje jen jedna strana a všichni poslanci k ní patří) a jednou (každý poslanec je jediným představitelem své strany, tj. existuje tolik stran, kolik je poslanců). Index fragmentace se vypočítá tak, že odečteme od jedné součet čtverců proporce každé strany. Např. máme-li jen dvě strany, z nichž každá má 50 %, index fragmentace bude následující:

$$1 - (0,5^2 + 0,5^2) = 1 - (0,25 + 0,25) = 0,5, \text{ což se označuje } .50.$$

Pokud existují také jen dvě strany, ale jedna z nich má 90 %, druhá 10 %, index fragmentace bude

$$1 - (0,92 + 0,12) = 0,28, \text{ tj. } .28.$$

Pokud existují jen tři strany, které jsou všechny stejně velké, index fragmentace bude

$$1 - (0,33^2 + 0,33^2 + 0,33^2) = 0,67, \text{ tj. } .67.$$

Na základě parlamentních voleb z roku 1992 získala Občanská demokratická strana 38 % poslaneckých křesel, komunisté 17,5 %, atd., což dává následující index:

$$1 - (0,38^2 + 0,175^2 + 0,08^2 + 0,08^2 + 0,075^2 + 0,07^2 + 0,07^2 + 0,07^2),$$

což dělá přibližně 0,79, tj. .79.

Vezmeme-li za základ výsledky parlamentních voleb v roce 1996, dostaneme následující výsledek:

$$1 - (0,34^2 + 0,305^2 + 0,11^2 + 0,09^2 + 0,09^2 + 0,065^2),$$

což je přibližně 0,76, tj. .76.

Vedle indexu fragmentace se v odborné literatuře setkáme také s Laaksovým a Taageperovým *efektivním počtem stran* (Laakso/Taagepera effective number of parties). Oproti indexu fragmentace má, jak právem poznamenává Arend Lijphart ve své poslední knize, velkou výhodu, že může být snáze „vizualizován“ než abstraktní index fragmentace, jinak řečeno, že se snáze shoduje s naším intuitivním úsudkem [viz Lijphart 1994c: 69].

Efektivní počet stran měří, kolik stran je ve stranickém systému, vážených podle jejich velikosti.¹⁶ Laakso-Taageperův efektivní počet stran vypočteme tak, že vydělíme jednu součtem čtverců proporci každé strany zastoupené v parlamentu. Pokud každá strana má stejné procento poslaneckých křesel, pak efektivní počet stran je rovný počtu stran zastoupených v parlamentu. V myšleném příkladu, kdy existují jen dvě strany, které jsou stejně silné, tj. mají stejný počet poslanců (každá jednu polovinu celkového počtu poslaneckých mandátů), vypočteme efektivní počet stran takto:

$$1 : (0,5^2 + 0,5^2) = 2.$$

Pokud má jedna strana 90 % a druhá 10 %, efektivní počet stran je

$$1 : (0,9^2 + 0,1^2) = 1,22.$$

Na základě našich parlamentních voleb z roku 1992 a 1996 dospějeme k následujícímu efektivnímu počtu stran:

$$1992: 1 : (0,38^2 + 0,175^2 + 0,08^2 + 0,08^2 + 0,075^2 + 0,07^2 + 0,07^2 + 0,07^2),$$

což dělá přibližně 4,8.

$$1996: 1 : (0,34^2 + 0,305^2 + 0,11^2 + 0,09^2 + 0,09^2 + 0,065^2), \text{ což je zhruba } 4,15.$$

Pokud srovnáme efektivní počet stran a index fragmentace České republiky s údaji stabilizovaných západních demokracií, dojdeme k závěru, že Česká republika je stále ještě značně fragmentovaná. Existuje jen několik západních demokratických zemí, které jsou ještě fragmentovanější: z dvanácti mnohostranických zemí, které zkoumal Schofield, mají vyšší průměrný efektivní počet stran z let 1945-1987 jen tři země: Nizozemí (průměr 4,5), Dánsko (také 4,5) a Finsko (5,0).¹⁷ Zhruba stejný efektivní počet stran jako Česká republika v roce 1996 (4,15) má Belgie (průměr 4,0).

Ve věci politické fragmentace bude v této souvislosti užitečné vyjít z toho, co ve své klasické práci o stranách a stranických systémech zdůraznil Giovanni Sartori, že totiž „fragmentace stranického systému může odrážet buď segmentaci nebo polarizaci, tedy ideologickou vzdálenost“ [Sartori 1995: 124]. Sartori chápe slovo „polarizace“ ve zcela specifickém smyslu, který se zatím plně neprosadil ani v odborné literatuře, proto je vhodnější užívat termín „ideologická vzdálenost“.

Oč jde při „segmentaci“? V segmentovaných zemích se nesetkáme jen s ideologickým rozštěpením (cleavage) levice-pravice, ale navíc také s obdobným rozštěpením náboženským nebo etnickým, jazykovým atd. Příklady jsou Belgie, Nizozemí nebo Švýcarsko. O takové segmentaci se dalo hovořit i v případě polistopadové ČSFR, na niž se ostatně sám původce konsenzuálního modelu americký politolog holandského původu Arend Lijphart vcelku pochopitelně pokusil svou koncepci aplikovat.¹⁸ Kromě toho Giovanni Sartori upozorňuje, že určitá roztržičnost (fragmentace) stranické scény (pokud není příliš velká) tolik nevádí, jestliže „ideologická vzdálenost“ mezi stranami je malá. Podle Sartoriho a Saniho je ideologická vzdálenost nejlepší vysvětlující proměnnou.¹⁹

¹⁶) Efektivní počet stran lze odvodit z indexu fragmentace prostou algebraickou transformací.

¹⁷) Finsko má také druhou nejkratší průměrnou dobu trvání vlád (15 měsíců); jenom Itálie má průměrnou dobu trvání ještě nižší: 13 měsíců [viz Schofield 1995: 249].

¹⁸) Viz A. Lijphart [1992b].

¹⁹) „...the best single explanatory variable for stable versus instable, functioning versus non-functioning, successful versus immobile, and easy versus difficult democracy is polarization...“ [Sani a Sartori 1982: 337].

Když je totiž ideologická vzdálenost mezi „relevantními“ stranami malá, tj. když jsou strany „pragmatické“, neideologické, jejich představitelé (tj. politické „elity“) se mezi sebou mohou dohodnout, zejména pokud mají konsensuální sklony. Ocítáme se tak v „konsensuálním modelu“ (Lijphart) nebo v „umírněném (omezeném) pluralismu“ (Sartori), což je – jak nám oba politologové sdělují – docela příznivá situace: Lijphart se dokonce v některých svých nedávných statích²⁰ snažil prokazovat, že je ještě příhodnější než klasický britský většinový model.

Není třeba zvláštní pronikavosti k tomu, abychom konstatovali, že v České republice, která je na rozdíl od zaniklé česko-slovenské federace etnicky důkladně „zhomogenizovaná“, jazykově jednotná a kde náboženské rozštěpení hraje jen velmi omezenou roli, o takové segmentaci nemůže být řeči.²¹ Není sporu o tom, že v postkomunistických zemích politické „elity“ obecně (české v tom netvoří výjimku) velké sklony ke konsensuálnímu chování (které je podle Lijpharta pro konsensuální demokracie životně důležité) nemají.

Nemá-li přetrvávající česká fragmentace za zdroj segmentovanost země, jako je tomu třeba v Belgii či Holandsku, bude nejspíš vysvětlitelná velkou ideologickou vzdáleností mezi politickými stranami. Tak tomu bohužel také je. Vedle pravice (ODS) a levice (ČSSD) se v českém politickém spektru vyskytuje rovněž krajní levice (KSČM) a krajní pravice (SPR-RSČ), což jsou víceméně „antisystémové“ strany. S tím souvisí nebezpečí tzv. „bilaterální (oboustranné) opozice“ (Sartori), tj. opozice jak zleva, tak zprava.

Vezměme v úvahu další aspekt, který lze uvést lapidárním citátem z úvahy Petra Šabaty [„Volby 96“ 1996: 5]: „Koalici se podařil husarský kousek: nevyhrát dostatečně volby, přestože je v zemi zanedbatelná nezaměstnanost, snižuje se inflace, ekonomika slušně roste a republika se přibližuje vyspělému světu, to je svým způsobem umění.“ Toto tvrzení je nadsazené a poněkud jednostranné, určité racionální jádro však přece jen obsahuje. Očekávat, že se např. procento nezaměstnanosti do příštích parlamentních voleb ještě sníží, vyžaduje notnou dávku optimismu. Zde přílišné rezervy nenajdeme.

Ve svém citovaném článku o vládní stabilitě jsem vysvětlil, že výrazná úprava volebního systému by zde mohla být velmi užitečná. Stačily by *podstatné úpravy stávajícího systému poměrného zastoupení* (který je zakotven v ústavě), zejména podstatné zmenšení volebních obvodů a odpovídající zvýšení jejich počtu. Malé volební obvody (zejména ty, kde počet mandátů je rovný nebo nižší než 5) produkují většinové účinky. Lze vzít příklad Španělska, kde podobně jako u nás je poměrný volební systém zakotven přímo v ústavě, ale kde volebními obvody jsou provincie, jichž je hodně a jsou tedy poměrně malé. Mírně většinový účinek má ve Španělsku také způsob rozdělování zbytkových hlasů podle největšího průměru. Prakticky pak ve Španělsku zhruba 41 %

²⁰) Viz zejm. Lijphart [1994a], ale také Lijphart [1994b].

²¹) Jak jsem na to poukázal už roku 1994, za těchto okolností je absurdní za vzor současné „etnicky homogenní“ České republiky brát první československou republiku, která byla mnohonárodnostním státem: „Náš stát je tedy teď poměrně stejnorodý, ale my jsme to jaksi nezaregistrovali, a chováme se vlastně, jako kdybychom žili stále v bývalé komplikované a heterogenní federaci, ctíme poměrný volební systém a krajní stranickou rozdrobenost, každá strana – i ta sebemenší – se považuje za nepostradatelnou, a akceschopnost vlády tím trpí.“ [Novák 1994: 82]. Nelze se však divit, že místopředseda vlády Josef Lux, který je předsedou malé lidové strany (KDU-ČSL), se vzoru první československé republiky s oblibou dovolává. Samozřejmě by mu vyhovovalo, aby jeho malá strana hrála podobnou roli jako za první republiky.

voličských hlasů stačí k získání absolutní většiny poslaneckých mandátů. Podle výpočtů Richarda Roseho [Rose 1984] z roku 1982 je index proporcionality²² ve Španělsku 84, což je nižší než ve většině zemí s většinovým volebním systémem! Jinak řečeno: *není ani tak důležité, zda ten či onen volební systém je většinový nebo poměrný, ale má-li poměrný nebo většinový efekt.*

Menšinová vláda v mezinárodním srovnání

České pravicové koalici scházely k nadpoloviční většině po volbách do Poslanecké sněmovny roku 1996 jen dva mandáty (získala jich 99 z celkového počtu 200). Za těchto okolností je nejschůdnějším řešením, které bylo také zvoleno, menšinová vláda. Hlasy žádající „velkou koalici“ ČSSD s ODS nebyly rozumné. Za dané situace by to bylo jako používat děla k zatčení kapsářky. Menšinová vláda má obvykle za důsledek oslabení výkonné moci (vlády) a naopak posílení role parlamentu, což se personifikuje např. předsednickou funkcí Miloše Zemana. Jaký bude poměr sil v Poslanecké sněmovně, záleží však ještě na řadě neznámých, mj. na chování republikánských a sociálně-demokratických poslanců.

Mnohé to možná překvapí, ale menšinová vláda je podle prací Normana Schofiel-
da, známého specialisty na koalice, jednou z nejrozšířenějších situací v západoevropských demokraciích! Na základě nedávných výzkumů typů vlád a jejich trvání v letech 1945-1987 v dvanácti mnohostranických (multipartistických) západoevropských demokraciích (nefigurují mezi nimi Velká Británie, kde je systém dvou stran) zjistil, že menšinová vláda je na druhém místě hned za minimální vítěznou koalicí [Schofield 1995]. Můžeme rozlišovat následující situace:

- 1) Vládu tvoří jen jedna strana, která má sama nadpoloviční parlamentní většinu (s tím jsme se ze zmíněných dvanácti zemí nejčastěji, čtyřikrát v daném období, setkali v Irsku a Norsku). Častěji se samozřejmě vyskytuje ve Velké Británii, která je však dvoustranná a není tedy do Schofieldova výzkumu zahrnuta.
- 2) Minimální vítězná koalice. (Vládní) „koalice“ znamená, že vládu tvoří víc než jedna strana; „vítězná“ koalice je každá koalice s absolutní (nadpoloviční) většinou v parlamentu (víc než 50 %); konečně „minimální“ vítězná koalice je taková, která nezahrne žádnou stranu, která není potřebná k vítězství.²³ Patří tam např. koalice s nejmenším

²²) Index proporcionality, jak ho užívá Richard Rose, mě Richard Rose, měří stupeň přesnosti reprezentace, tj. do jaké míry jsou procenta parlamentních křesel úměrná procentům získaných voličských hlasů. Teoretické maximum proporcionality je 100 % (úplná proporcionalita). Rose vypočítal, že index proporcionality se ve zkoumaných západních demokraciích pohybuje u poměrných volebních systémů od 99 % do 84 %, ve většinových volebních systémech od 94 % do 79 % [viz Rose 1984: 75].

²³) Zde alespoň stručně k tzv. prediktivní teorii koalic, která byla rozvinuta v rámci teorie her:

- 1) J. von Neumann a O. Morgenstern [1947] předpovídají, že koalice nezahrne *žádnou stranu, která nebude potřebná k vítězství.*
- 2) Podle W. H. Rikera [1962] se utvoří jedině ty koalice, které mají *nejmenší počet poslaneckých křesel.*
- 3) Podle M. A. Leisersona [1968] vzniknou jen takové koalice, které sdružují *nejmenší počet stran*, protože to usnadňuje smlouvání mezi stranami. Leiserson tedy nevylučuje hypotézu „velké koalice“ dvou silných stran.

počtem stran potřebných k nadpoloviční většině nebo koalice s nejnižším počtem parlamentních křesel nutných k nadpoloviční většině. Zvláštní význam má zejména nejmenší koalice potřebná k absolutní většině složená ze stran sousedících na ideologické škále (na ideologické škále sousedí ODA s ODS, ale nikoli např. ODS s KSČM). Minimální vítězná koalice je nejrozšířenější situací. Nejvíce jich bylo v Belgii (patnáct z dvaadvaceti vlád v období 1945-1987).

3) Nadbytečně velké koalice, tj. koalice, které jsou složeny z většího počtu stran, než je třeba k parlamentní většině. (Nezahrnujeme sem však žádné minimální koalice složené ze stran sousedících na ideologické škále, i když některé z nich jsou přísně vzato nadbytečné, nikoli minimální. Nespádají sem samozřejmě ani koalice s minimálním počtem křesel potřebným k parlamentní většině, i když některé z nich mohou obsahovat větší počet stran, než je nejmenší možný k utvoření parlamentní většiny.) S nadbytečnými koalicemi v tomto smyslu se nejčastěji setkáme ve Finsku (sedmnáct z celkem dvaatřiceti v daném období). Tzv. „velká koalice“ může být někdy koalicí nadbytečnou, jindy minimální.

4) Menšinová vláda (každá vláda, která nemá podporu nadpoloviční většiny v parlamentu). Ve zkoumaném období 1945-87 působilo nejvíce menšinových vlád v Dánsku (osmnáct z dvaceti vlád).

Menšinové vlády tvoří podle výzkumů Normana Schofielda 73 případů z celkového počtu 218 vlád. Jsou, pokud jde o četnost výskytu, na druhém místě hned za minimálními vítěznými koalicemi. Těch je buď 86 (pokud počítáme i ty minimální vítězné koalice stran sousedících na ideologické škále [MCW], které nejsou přísně vzato minimálními koalicemi [MW]) nebo 77 (počítáme-li výlučně minimální vítězné koalice v přísném slova smyslu [MW]).

Tabulka 1. Minimální vítězné koalice

Minimální vítězné koalice (MW) nebo minimální vítězné koalice stran sousedících na ideologické škále (MCW)	86
Minimální vítězné koalice (MW) přísně vzato	77
Minimální vítězné koalice (MW) a nikoli minimální vítězné koalice stran sousedících na ideologické škále (MCW)	24
Minimální vítězné koalice stran sousedících na ideologické škále (MCW) a současně minimální vítězné koalice (MW)	53
Minimální vítězné koalice stran sousedících na ideologické škále (MCW) a nikoli minimální vítězné koalice (MW)	9

Na třetím místě jsou nadbytečně velké koalice. Těch je 46 (a pokud počítáme všechny nadbytečně velké koalice [tj. včetně kategorie (MCW a nikoli MW)], pak jich je 55). Nejmenší počet (13) představují vlády, kde kabinet je v rukou jen jedné strany, která má sama v parlamentě nadpoloviční většinu. To u mnohostranických systémů nijak nepřekvapuje; poznamenejme k tomu, že v devíti dalších případech, kdy jedna strana měla v parlamentě absolutní většinu poslaneckých křesel, si přesto přibrala koaličního partnera (tak tomu bylo čtyřikrát v Itálii, třikrát v Rakousku, dvakrát v Německu).

4) R. Axelrod [1973] tvrdí, že se utvoří *nejmenší vítězná koalice složená ze stran sousedících na ideologické škále* (např. na škále levice-pravice), tj. „Minimal Connected Winning Coalition“.

Optimista by tedy mohl prohlásit, že vlastně i menšinová vláda Českou republiku „přiblížila do Evropy“. Nemělo by se však zapomínat, že menšinové vlády, patří-li k nejběžnějším v západní Evropě, jsou bohužel také nejkratší, nejméně stabilní: v průměru trvají jen 19 měsíců, zatímco vlády jedné většinové strany trvají v průměru 45 měsíců, minimální vítězné koalice 33 měsíců a nadbytečné vládní koalice 21 měsíců [viz Schofield 1995: 251].

I to zůstává ještě příliš obecné. Je-li v průměru menšinová vláda nejméně stabilní, za určitých okolností může přesto poměrně dobře fungovat. Podle Duvergera [1981: 417] se zdá, že jediné přítomnost dominantní strany (tj. strany podstatně větší, než je kterákoli jiná strana v daném politickém systému) umožňuje vytvoření dlouhodobého menšinového kabinetu (vlády), který by neměl ráz pouhé úřednické vlády. Tak je tomu často ve skandinávských zemích, kde dominantní stranou je sociální demokracie. (To se zdají potvrzovat i Schofieldovy výzkumy, podle nichž ve Švédsku bylo v daném období 1945-1987 z celkového počtu šestnácti vlád deset menšinových, a menšinové vlády tam v průměru trvaly třicet měsíců, tj. dva a půl roku, což je slušný průměr.)

Vůbec stojí zato shrnout některé Duvergerovy myšlenky o roli dominantní strany. Dominantní strana podle něho zaujímá postoj blízký stranám s většinovým posláním: nepřetržitý výkon vládní odpovědnosti oslabuje její demagogii a potřebu inovace. Dominance činí politiku fádni, zevšedňuje ji, současně však ji stabilizuje. Dominantní strana se mocí opotřebovává, prodělává jakousi sklerózu. Celkově má však dominance prospěšné výsledky, zejména v systému více než dvou stran (multipartismu), kde umožňuje často utvořit okolo sebe poměrně solidní většinu, ať už výjimečně dosáhne většiny sama, nebo ať tvoří jádro koalice, nebo konečně ať zformuje stejnorodou menšinovou vládu podpořenou v parlamentu spojenci [Duverger 1981: 416].

V České republice se ODS přinejmenším od parlamentních voleb v roce 1992 až do konce roku 1994 blížila tomu, co nazývá Duverger dominantní stranou. Pozdější výrazný vzestup ČSSD, zaregistrovaný výzkumy volebních preferencí od roku 1995 a potvrzený výsledky voleb do Poslanecké sněmovny v roce 1996, měl za následek, že ODS už nelze nazvat dominantní stranou: udržuje si sice stále zhruba stejně velkou voličskou základnu, ale ČSSD se jí ve voličské podpoře téměř vyrovnala.

Zdůraznili jsme, že vzestup sociálních demokratů je velmi příznivý jev, který lze interpretovat jako přiblížení zdravé situaci dvou rozhodujících umírněných sil. Avšak co je pozitivní na ještě nezavršené cestě k žádoucí bipolaritě, je bohužel negativní pro úspěch menšinové vlády. To, že největší strana menšinové vládní koalice (ODS) už není stranou dominantní, činí českou menšinovou vládu dost křehkou a zranitelnou.

Proto není oprávněné dovolávat se poměrně dobře fungujících menšinových vlád ve skandinávských zemích ve prospěch optimistických perspektiv menšinové vlády v ČR: na rozdíl od skandinávských zemí totiž v českém stranickém systému už neexistuje dominantní strana, která by mohla podstatně zvýšit šance na úspěch minoritní vlády.

Do jaké Evropy směřuje Česká republika?

Nejvýznamnější žijící francouzský politolog Maurice Duverger v roce 1988 napsal spis *La nostalgie de l'impuissance* (Nostalgie po nemohoucnosti), v němž rozděluje evropské demokratické systémy do dvou kategorií: na „rozhodné“, které jsou akceschopné (např. Velká Británie, Německo, současná Francie 5. republiky) a „bezmocné“ (např. Itálie, Nizozemí, Belgie, Dánsko, Lucembursko nebo Francie 4. republiky). Rozhodné politické

systémy předpokládají značný konsensus, v jehož důsledku levice nemá obavy z vlády pravice (a naopak). Může tam tedy docházet k bezproblémovým střídáním u vlády. Pokud v zemi politický konsensus schází, nezbyvá, než aby se tam spojil levý střed s pravým středem v „alianci středu“ a krajní póly obou politických směrů zůstaly dlouhodobě v opozici. Takovou alianci středu charakterizoval Duverger velmi výstižně jako „demokracii bez lidu“. Systémy dvou alternujících umírněných politických stran, eventuálně dvou alternujících pevných koalic (těm Duverger právem dává přednost, pokud to jde) nazval „republikou občanů“.

Dnes už pro nás není otázkou, zda do Evropy nebo ne, ale do jaké Evropy. Směřuje Česká republika k „rozhodným“ evropským demokraciím, nebo naopak k demokraciím „bezmocným“? Volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996 přinášejí důležitou látku k zamyšlení nad touto alternativou. Neštěstím těch voleb vůbec není to, že se sociální demokracie stala silnou stranou, která je vážným soupeřem ODS. Opakujeme, že se tak ČR naopak poněkud přiblížila té lepší alternativě dvou střídajících se umírněných sil. Neštěstím je, že výsledky voleb neumožnily vytvoření žádné akceschopné, „rozhodné“ vlády.

Je v liberální demokracii akceschopná vláda nebezpečná?

Zde je třeba odpovědět na často vyslovované námitky. Není dobře, že dříve „panovačná“ vláda ODS byla omezena? A pokud se vláda oslabil, není pravdou, že parlament se posílil?

Tento velmi rozšířený názor lapidárně vyjádřil jeden horník, citovaný v reportáži *MF Dnes*: „Je to dobré, že to tak dopadlo. Klaus už si dělal, co chtěl, a Zeman se mu teď bude pěkně dívat pod ruce. (...) Kdyby vyhrála sociální demokracie, také by to nebylo dobré, protože by nikdo nekontroloval zase Zemana“ [„Volby 96“ 1996: 13]. Princip, podle něhož „moc omezuje moc“ (Montesquieu), je nesporně důležitou součástí demokracie. Montesquieu ho ovšem zdůraznil v době, kdy demokracie, jak ji dnes známe, ještě neexistovala. Když už demokracie existuje, princip sice nepřestává platit, ale není už tak naléhavý. V demokracii dělá přece obvykle potíží spíš nedostatečná moc než nadměrná moc vlády! V liberální demokracii „nejvíce ohrožuje občany moc odborů, velkých podniků, bank, profesních komor, korporací, prostě nový feudalismus, ne moc vlády“ [Bělohradský 1996a: 6]. Jak právem varoval Sartori ve významné knize *The Theory of Democracy Revisited*, kterou v roce 1993 vydalo nakladatelství Archa v Bratislavě v dobrém slovenském překladu, „...menej moci na strane vládcov neznamena nevyhnutne viac moci ovládaných (...); môže to rovnako byť hra so záporným súčtom, v ktorej ztracajú obe strany, v ktorej moc, ktorú stratili vládcovia, nezískavajú ovládání“ [Sartori 1993: 124-125].

České země v minulém volebním období, které označil přední český konstitucionalista a poslanec ČSSD Zdeněk Jičínský se značnou nadsázkou za dobu „Klausova absolutismu“, byly výjimkou jen zčásti a z důvodů krátkodobých a nahodilých. Pravicová koalice měla ve skutečnosti na základě voleb z roku 1992 jen mírnou matematickou převahu v parlamentu (105 z 200 mandátů, což není nijak drtivá většina). Roli hrál spíš fakt, že opozice byla velice rozptýlená a roztržštěná, takže jí občas některé koaliční strany musely „zastupovat“. Dominanci ODS uvnitř vládní koalice pak upevnila její chystaná fúze s KDS. Odnesly to ODA a KDU-ČSL, když chtěly vystupovat společně proti Klausově straně, ke které se v pudu sebezáchovy přimkla KDS. To všechno byly jen dočasné naho-

dílé okolnosti (dnes už nepůsobí). Ke zvolení vhodné politické terapie bychom neměli směřovat takovéto efemérní a podřadné aspekty s podstatnými strukturálními problémy naší demokracie.

A jak je to se vztahem mezi oslabením exekutivy (vlády) a posílením legislativy (parlamentu)? Je iluzorní domnívat se, že „silný“ parlament bude moci „slabou“ vládu kompenzovat. Takovýto „silný“ parlament má moc negativní: může bránit exekutivě v činnosti, nemůže však za ni vládnout. Může moc ochromit, nemůže ji však nahradit. Optimálnímu řešení v poměrně homogenních zemích, jako je ČR, se nejspíš blíží taková situace, kdy vláda má za sebou jen mírnou parlamentní většinu (nikoli většinu kvalifikovanou). Může tak prosadit cíle, které považuje za nejnaléhavější. Současně je opozice dostatečně silná k tomu, aby její hlas bylo dobře slyšet, aby ve všech otázkách, které nejsou životně důležité pro vládu, mohla představovat účinnou protiváhu většiny, a aby mohla vystřídat stávající vládu po příštích volbách v případě nespokojenosti občanů-voličů se současnou vládní většinou. A samozřejmě „ideologická vzdálenost“ mezi vládou a opozicí je v takovém příznivém případě jen malá.

Závěr

Udržení silné pozice ODS a výrazné posílení ČSSD jsou hlavní klady voleb do Poslanecké sněmovny roku 1996. Česká politická scéna se díky tomu poněkud přiblížila k žádoucí bipolaritě dvou poměrně umírněných sil a v důsledku toho k budoucí možnosti alternace. Svými charakteristikami (efektivní počet stran 4,15, přítomnost dvou antisystémových stran apod.) však Česká republika zatím odpovídá polarizovanému neboli extrémnímu pluralismu podle Sartoriho. Kromě toho proces postupného zvyšování poměrnosti voleb do Poslanecké sněmovny v důsledku kombinovaného mechanického a psychologického efektu pětiprocentní volební klauzule se pravděpodobně nezvrátí, a proto nejspíš k nadpoloviční většině parlamentních mandátů bude zapotřebí okolo 45 % voličských hlasů, nebo dokonce ještě víc, což je pravděpodobně nad síly sociální demokracie, a možná i nad síly pravicové koalice. Extrémní strany, jimiž jsou KSČM a SPR-RSČ, naproti tomu při volbách hladce pětiprocentní klauzuli (kvorum) překračují. Za stávajícího systému voleb do Poslanecké sněmovny tedy ODS (a tím spíš ČSSD) mají potíže sestavit funkční akceschopnou vládu, jakou v tomto transformačním období zvláště potřebujeme. Menšinová vláda je za nepřítomnosti dominantní strany velmi zranitelná. Očekávat podstatné zlepšení sociálně-ekonomické situace do příštích voleb do Poslanecké sněmovny (k nimž ostatně může dojít předčasně) by bylo nemístně optimistické.

Sociální demokracie a ODS by si měly uvědomit, že je v jejich zájmu – a zároveň v zájmu České republiky a její budoucí dlouhodobé vládní stability – výrazně upravit systém voleb do Poslanecké sněmovny. Pak by stačilo okolo 40 % voličských hlasů k získání nadpoloviční většiny poslaneckých křesel, což by usnadnilo utvoření akceschopné vlády. Takovou úpravu (která může zůstat v rámci poměrného systému, stanoveného ústavou) by sociální demokraté s ODS mohli teoreticky prosadit. Nedojde-li však k takové úpravě volebního systému (což je bohužel vysoce pravděpodobné), lze se obávat, že přes řadu příznivých okolností český politický systém nebezpečně zabředne do „bažiny centrismu“ (Duverger) a bezmoci. Rýsuje se tu totiž vedle křehké menšinové vlády ještě horší perspektiva: „velká koalice“ ODS a ČSSD, která by mohla český politický systém zablokovat, znechutit občany a hnát vodu na mlýn extrémních stran, které by tvořily výše zmíněnou „bilaterální opozici“. K negativním důsledkům komunistické

minulosti by se pak přidala řada nešvarů nových, jak jsme je mohli pozorovat zejména v Itálii.

MIROSLAV NOVÁK po studiu sociologie na Karlově univerzitě v Praze a na Univerzitě v Lausanne pracoval jako asistent na katedře sociologie Ženevské univerzity, kde obdržel roku 1988 doktorát sociologie. Od roku 1990 přednáší na plný úvazek politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, v akademickém roce 1996/97 vedle toho na částečný úvazek také na Univerzitě ve Fribourgu (Švýcarsko). Specializuje se na komparativní politickou sociologii. Sociologické nakladatelství SLON vydává koncem roku 1996 jeho vysokoškolskou příručku *Systémy politických stran*. Úvod do jejich srovnávacího studia.

Literatura

- Axelrod, R. 1973. *Conflict of Interest. A theory of divergent goals with application to politics*. Chicago: Markham.
- Bělohradský, V. 1996a. „Luxova cesta ke korporativnímu státu.“ *Lidové noviny*, 15. 4. 1996: 6.
- Bělohradský, V. 1996b. „Demokracie sílí jen používáním.“ *Lidové noviny*, 28. 6. 1996: 8.
- Blondel, J. 1968. „Party Systems and Pattern of Government in Western Democracies.“ *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* I: 183-203.
- Bryce, J. 1926. *Moderní demokracie*, 1. sv. Praha: Orbis.
- Bryce, J. 1927. *Moderní demokracie*, 2. sv. Praha: Orbis.
- Daneš, M. 1996. „Jedinou perspektivou ODA je integrace s ODS.“ *MF Dnes*, 12. 6. 1996: 13.
- Duverger, M. 1950. *L'influence des systèmes électoraux sur la vie politique*. Paris: A. Colin.
- Duverger, M. 1981. *Les partis politiques*, 10. éd. (1er éd. 1951). Paris: A. Colin, collection Points.
- Duverger, M. 1988. *La nostalgie de l'impuissance*. Paris: Albin Michel.
- Hartl, J. 1996. „Smysl výzkumů veřejného mínění“, *MF Dnes*, 26. 6. 1996: 13.
- Lavau, G. 1969. „Partis et systèmes politiques: interactions et fonctions.“ *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* II, č. 1.
- Leiserson, M. A. 1968. „Factions and Coalitions in One-Party Japan: An Interpretation based on the Theory of Games.“ *American Political Science Review*, pp. 770-778.
- Lijphart, A. (ed.) 1992a. *Parliamentary versus Presidential Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Lijphart, A. 1992b. „Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland, 1989-1991.“ *Journal of Theoretical Politics* 4: 207-223.
- Lijphart, A. 1994a. „Democracies: Forms, performance, and constitutional engineering.“ *Journal of Political Research* 25: 1-17.
- Lijphart, A. 1994b. „On S. E. Finer's Electoral Theory.“ *Government and Opposition* 29: 623-636.
- Lijphart, A. 1994c. *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945-1990*. Oxford: Oxford University Press.
- Neumann, J. von, O. Morgenstern 1947. *Theory of Games and Economic Behavior*, 2nd ed. Princeton: Princeton University Press.
- Novák, M. 1994. „První republika: vzor pro dnešní Českou republiku?“ *S-Obzor* 3, č. 2: 81-85.
- Novák, M. 1995. „Systémy politických stran a základní modely opozice.“ *Sociologický časopis* 31: 305-320.
- Novák, M. 1996a. „Malá politologická úvaha o vládní stabilitě.“ *Parlamentní zpravodaj*, sv. 2, č. 07: 296-297.
- Novák, M. 1996b. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.

- Rae, D. W. 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws* (1st ed. 1967). New Haven: Yale University Press.
- Riker, W. H. 1962. *The Theory of Political Coalitions*. New Haven: Yale University Press.
- Rose, R. 1984. „Electoral Systems: A Question of Degree or of Principle.“ In *Choosing an Electoral System*, ed. by A. Lijphart, B. Gofman. New York: Praeger.
- Sani, G., G. Sartori 1982. „Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies.“ Pp. 307-340 in *Western European Party Systems: Continuity and Change*, ed. by H. Daalder, P. Mair. Beverly Hills, CA: Sage.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, G. 1994. *Comparative Constitutional Engineering*. London: Mc Millan Press.
- Sartori, G. 1995. „Strany a stranické systémy.“ Pp. 115-143 in *Antologie světových politologů*, (část II., kap.5 a 6), ed. B. Řichová, A. Lisa. Praha: VŠE (skripta).
- Schofield, N. 1995. „Coalition Politics: A Formal Model and Empirical Anylysis.“ *Journal of Theoretical Politics* 7: 245-281.
- „Volby 96.“ 1996. *Mimořádná příloha MF Dnes*, 11. 6. 1996.

Summary

The fact that the Democratic Civic Party (ODS), led by Prime Minister V. Klaus, has maintained a strong position and that the Social Democrat Party (ČSSD), led by Mr. Zeman, came out considerably strengthened by the June 1996 parliamentary elections in the Czech Republic, constitutes the main positive points of this electoral consultation. Thanks to this, the Czech political scene has somehow neared the bipolar system of two relatively moderate powers and subsequently, moved towards a possible ulterior peaceful changeover. However, with its characteristics (effective number of parties: 4.15, presence of two anti-system parties etc...), the Czech Republic currently corresponds more or less to the polarised or extreme pluralism category as understood by Giovanni Sartori. Besides, due to a progressive build up of the 5 % quorum psychological effect, voters opt increasingly for a „useful“ vote and, contrary to previous elections, do not give their votes to numerous minute parties. This reduces the number of „lost“ voices and increases the proportionality of the elections. For the 1992 legislative elections, 42 % of the votes were sufficient to obtain absolute majority whereas in 1996 even 44 % (a 2 % increase) were not enough to collect the absolute majority of parliamentary mandates. It is probable that this tendency will hold, if not increase in the future. Consequently, not only the Social democrats (ČSSD) but more than likely the right-wing coalition as well (ODS, ODA, KDU-ČSL) will face significant problems in forming a relatively homogenous government which could function well and would be able to act according to the current transition period. Moreover, extreme parties, i.e. the Czech and Moravian Communist Party (KSČM) and the republican extreme right (SPR-RSČ) easily reach the 5 % quorum and, being unacceptable to moderate parties due to an almost non-existent „potential coalition“, they render the task of forming a majority coalition even harder. The right-wing minority government as it stands post-June 1996 legislative elections, is extremely vulnerable since a dominant party (with the meaning Maurice Duverger gives to this word) does not exist any longer in the Czech Republic with ODS being increasingly challenged by the Social Democrats. It would therefore be advisable to modify the current electoral system in force in parliament by increasing the number of electoral constituency and subsequently decreasing their size. As a result, the majority could be more easily defined (with 40-42 % of votes) between ODS or the Social Democrats. It is however unlikely that such a modification of the parliament electoral system be enforced in the near future. One can therefore expect governmental instability in the short term, if not in the medium term, and a central coalition (ODS and ČSSD) which could hinder the Czech political system, delude the citizens and favour extreme parties.

Systém politických stran v České republice, demokracie a volby roku 1996

KEVIN KRAUSE*

University of Notre Dame, USA

Political Party System in the Czech Republic, Democracy, and the 1996 Elections

Abstract: The aim of this paper is to analyse the development of the Czech Republic's system of political parties in light of recent parliamentary elections. Synthesising the work of Sartori, Kitschelt, and Mainwaring and Scully, the paper proposes four key characteristics of inter-party relationships which are most conducive to the consolidation of democracy: (1) relatively identifiable and programmatic dimensions of party competition, (2) limited party system size, (3) centripetal competition, and (4) stability of party system size and competition over time. The paper argues that according to recent research and the results of the 1996 elections in the lower house of the Czech legislature, the Czech Republic has made favourable progress in each of these four areas. The paper concludes, however, by saying that these developments – while positive – are incomplete and represent only the beginnings of an institutionalised democratic political system.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 4: 423-438)

Úvod

Výsledky voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky z června 1996 zaskočily české novináře do té míry, že nebyli s to určit jasného vítěze. Jedny noviny vyhlásily „dva vítěze“, jiné daly na titulní stranu své volební přílohy Václava Klause, aby uvnitř přirýkly volby jeho rivalovi Miloši Zemanovi. Tento zmatek lze vysvětlit těsnými výsledky. Uprostřed debat o tom, jaký význam mají výsledky voleb pro jednotlivé strany, se většinou přehlédlo, že přinejmenším v jednom smyslu volby potvrdily vítězství České republiky jako celku. Zdrojem tohoto vítězství je zrání systému politických stran.

I když české politické strany byly předmětem značné pozornosti mnoha českých a některých západních politologů, systematických pokusů porozumět stranickému systému České republiky bylo pomálu. (Málo se také vykonalo co do srovnání českého systému se systémy ostatních zemí, zvláště zeměmi Latinské Ameriky, u nichž by se daly očekávat obdobné zkušenosti s nedávnou demokratizací.) Srovnání bylo ještě více ztíženo tendencí autorů analyzovat různé soustavy stranických systémů, aby zdůraznili jejich odlišné rysy. Kde Giovanni Sartori [1976] zkoumá západoevropský stranický systém v pojmech fragmentace a polarizace, Scott Mainwaring a Timothy Scully [1995] posuzují stranické systémy Latinské Ameriky prizmatem institucionalizace a Herbert Kitschelt [1995] podrobuje východoevropské stranické systémy zkoumání z hlediska programových struktur. Ve stati se pokusím provést syntézu těchto charakteristik stranických systémů, které Sartori, Mainwaring a Scully a Kitschelt pokládají za důležité pro demokracii, a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Kevin Krause, University of Notre Dame, Department of Government, 217 O'Shaughnessy, Notre Dame, IN 46556-5639, phone +1 219 631-7472, e-mail krause.4@nd.edu

využít je pro analýzu vývoje českého stranického systému. Spíše než aby otevírala novou oblast výzkumu, vyjde stať z těchto teoretických prací a také z vynikajícího existujícího výzkumu českých politických stran a výsledků voleb roku 1996, aby poskytla přehled českého systému politických stran jako celku. Na základě dostupných dat zastávám názor, že český stranický systém již nabyl některých znaků, které jsou považovány za významné pro konsolidaci demokratického systému vlády. Dokonce i v těch mnoha rysech, které ještě nejsou plně vyvinuty, ukazuje politický vývoj roku 1996 přinejmenším na pozitivní vývoj.

Charakteristiky stranického systému

Mnozí prominentní analytici zastávají názor, že systémy politických stran sehrávají důležitou roli v procesu utváření demokracie [Lijphart 1994, Sartori 1976, Schumpeter 1942]. V západních demokraciích působí strany jako oboustranné vazby mezi lidem a vládou, vyjadřují vůli lidu a pomáhají vládě utvářet. Stranické systémy přivádějí tyto víceúčelové organizace do přímého vzájemného kontaktu, poskytují jim arénu, v níž mohou spolu soutěžit nebo spolupracovat při dosahování stranických cílů a zajištění další existence strany. Mnozí tvrdí (byť v detailním zdůvodnění se liší), že kvalita demokracie může v mnohém záležet na vlastnostech politického stranického systému.

Otázky

K pochopení stranických systémů vyslovili analytici řadu různých otázek. Práce Giovanni Sartoriho *Parties and Party Systems (Strany a stranické systémy)* z roku 1976 představuje raný a nadále vlivný pokus podívat se na stranické systémy systematickým a komparativním způsobem. Sartori uvádí, že kategorizace stranických systémů podle počtu stran nabízí možnost zachytit důležité rysy komplexnosti a interní dynamiky stranického systému. Zastává názor, že „systém tří až pěti stran, tedy omezený pluralismus, se vyznačuje velmi odlišnými interakcemi než systém šesti až osmi stran, tj. extrémní pluralismus“, a dodává, že „fragmentace stranického systému může odrážet buď stav *segmentace*, nebo stav *polarizace*, tj. značné ideologické odlišnosti“ [Sartori 1976: 126]. Kombinace velkého počtu stran a velkých ideologických rozdílů mezi nimi má jasné důsledky pro demokracii: „šance na přežití polarizovaných politických zřízení lze obtížně hodnotit. Jejich ‚vnější‘ křehkost a vystavení vnějším krizím – jako byla inflace pro Výmarskou republiku či alžírský problém pro Francii – nelze zpochybnit a zůstávají trvalé. Co víme jistě, je, že pokud je politické zřízení odstředivé na všech úrovních – voličské, parlamentní i úrovni stranického vedení – je určeno k zániku: může vyústit jedině, a to rychle, v ničivý požár“ [Sartori 1976: 144-145].

Mainwaring a Scully v práci *Building Democratic Institutions (Vytváření demokratických institucí)* z roku 1995 podrobují analýze institucionalizaci stranických systémů v Latinské Americe. Sartoriho kritéria neodmítají, ale tvrdí, že fragmentace a polarizace nestačí k tomu, abychom porozuměli roli stranických systémů v rozvoji demokracie: „Strany v systémech s podobnými strukturálními rysy (např. dva svébytné případy polarizovaného pluralismu) se mohou chovat velmi rozdílně. Naopak, strany ve stejném systému mohou značně změnit své chování bez změny v základních prvcích, které formují systém“ [Mainwaring a Scully 1995: 28]. Tito autoři často shledávají vhodnější měřítko v „institucionalizaci“, v „procesu, v němž se praxe organizace stává dobře zavedenou a široce známou, ne-li univerzálně přijímanou“ [Ibid.: 4]. K ocenění stupně institucionalizace nabízejí čtyři specifické charakteristiky: (1) „stabilitu pravidel a povahy soutěže me-

zi stranami“, (2) existenci stran s „určitými stabilními kořeny ve společnosti“, (3) působení všech hlavních aktérů na základě „legitimity volebního procesu a stran“ a (4) „nezávislý status a význam“ stranických organizací [Ibid.: 4-5]. První a čtvrtá z vyjmenovaných charakteristik obsahují dva spjaté, ale svébytné znaky. Stabilita „pravidel“ soutěže se liší od stability „povahy soutěže“, kterou zřejmě mají autoři na mysli stálý počet hráčů demokratické hry. Podobně čtvrtá charakteristika kombinuje velikost stranické organizace a autonomii této organizace vůči stranickým vůdcům. Když tyto smíšené kategorie oddělíme a vytvoříme šest znaků, analýzu to zkomplikuje, ale také jí to učiní podstatně jasnější, zvláště ve vztahu ke stranické organizaci. Ať už existují čtyři nebo šest významných charakteristik, upozorňují Mainwaring a Scully, jejich výskyt nebo nepřítomnost hrály v úspěchu či nezdaru demokracií Latinské Ameriky svou roli. „Institucionalizace stranického systému“, uvádějí, „je důležitá pro proces demokratické konsolidace. To, zda institucionalizovaný stranický systém existuje či ne, má pro fungování demokratické politiky značný význam. Bez institucionalizovaného stranického systému je obtížné moderní masovou demokracii udržovat“ [Ibid.: 1-2].

Herbert Kitschelt [1994] v souvislosti se svou snahou přiblížit „programově strukturovaný stranický systém“, nabízí ještě jiný soubor znaků stranických systémů. Kitschelt se ve svých třech kategoriích hlásí značně k pojetí Mainwaringa a Scullyho, ale není to prosté převzetí jejich pojmů. Hodlá objasnit (1) „míru programové struktury stranických systémů“, (2) „dimenzionalitu a uspořádání programové struktury“ a (3) „blízkost a symetrii elitních názorů a reprezentativnost postojů stranických vůdců ve vztahu k politickým preferencím svých voličů“ [Kitschelt 1994: 1]. Když Kitschelt vysvětluje první z těchto charakteristik, zaměřuje se zvláště na stupeň intenzity, s níž „strany ohlašují ztotožnitelné i odlišné závazky, týkající se politických rozhodnutí, a kolektivní statky, jež hodlají společnosti poskytnout, pokud by jejich představitelé byli do politických úřadů zvoleni dostatečně silnou volební podporou. Co se týče alternativy k programové struktury, strany mohou být založeny na vztahu charismatický vůdce – stoupenec a/nebo na sítích klientelistických směnných vztahů“ [Ibid.: 1]. Tyto alternativy objasňuje nejen v pojmech legitimacy Maxe Webera, ale také v pojmech určitých typů stimulů pro voliče a politiky a uvádí, že charismatické strany vzhledem ke své inherentní nestabilitě se buď rozpadnou, když charisma selže, nebo si osvojí nový zdroj legitimacy, obvykle v klientelistické formě. Klientelistická forma, ač sama stabilní, může podkopat podporu demokratického systému veřejností svým trvalým využíváním materiálních podnětů, což navozuje dojem, že demokracie je spíše o platbách za služby než politickou volbou. Kitscheltova druhá kategorie – dimenze a uspořádání programové struktury – odráží Sartoriho měřítko stupně polarizace s tím, že bere v úvahu, že strany mohou spolu soutěžit podle jiné osy, než jak ji definuje Sartori, anebo mohou soutěžit podle více os. Kitscheltova poslední kategorie korespondence mezi stranickými elitami a jejich voliči reflektuje úsilí Mainwaringa a Scullyho najít stabilitu zakotvení strany ve společnosti, i když Kitschelt na totožný vztah nahlíží v pojmech „vnímavosti“ elit [Ibid.: 2]. Dle Kitschelta tyto tři charakteristiky formují demokracii, neboť „strukturace stranických systémů je kritický element demokratické ‚konsolidace‘, stavu, v němž všechny významné kolektivní volby jsou podřízeny demokraticky zvoleným hráčům a v němž nejdůležitější političtí hráči nevidí možnost dezertovat z demokratického systému pravidel“ [Ibid.: 1].

Syntéza

Charakteristiky uváděné Sartorim, Mainwaringem a Scullym a Kitscheltem spolu soutěží v objasňování toho, v čem jsou stranické systémy důležité pro demokracii. Nemusí však být nutně v konfliktu a mnohé z nich jsou velmi obdobné, dokonce se doplňují. Kdybychom tyto znaky chtěli nějak utřídit, nejpatrnější rozdíl spočívá v úrovni analýzy (viz tabulku 1).

Tabulka 1. Otázky pro pochopení charakteristik stranického systému
(S = Sartori, M&S = Mainwaring a Scully, K = Kitschelt)

Kategorie	Zdroj	Otázka
Jednotlivé strany	M&S 4a	Jaká je velikost stranické organizace?
	M&S 4b	Jak je organizováno stranické rozhodování?
	M&S 2	Jak loajální jsou voliči ke straně?
	K 3	Jak vnímává je strana k voličům?
Vztahy mezi stranami	K 1	S jakými pobídkami strana pracuje ve snaze přilákat voliče?
	K 2	Co je základnou stranické soutěže?
	S 1	Kolik stran existuje?
	S 2	Jak polarizovaná je na této základně stranická soutěž?
	M&S 1b	Jak stabilní je stranická soutěž?
Obecný systém	M&S 1a	Jak stabilní jsou pravidla regulující stranický systém?
	M&S 3	Do jaké míry stranický systém určuje, kdo vládne?

Některé znaky stranického systému vypovídají o vlastnostech jednotlivých stran. Tyto otázky míří hlavně k poznání dynamiky stranické organizace a podpory a mohou být zodpovězeny bez znalosti problematiky ostatních stran. Poznatky o stranickém systému pak získáme tak, že se dají dohromady informace o jednotlivých stranách, a vzorce a trendy se tak stanou zřejmými. Další rozlišení uvnitř této kategorie může napomoci vyjasnění a zjednodušení charakteristik stranických systémů, které mají být zkoumány. Všechny znaky uváděné v první skupině se vztahují k vnitřním vztahům mezi stranickými vůdci, stranickými organizacemi a stranickými přívrženci. V otázkách 4a a 4b Mainwaring a Scully zkoumají velikost a roli stranické organizace. Jednak je zajímavá, zda strana je „územně jednotná“, „dobře organizovaná“ a má své vlastní zdroje, a jednak jak je organizováno rozhodování strany a v jaké míře se projevuje „tendence k rutinizaci vnitrostranických procedur, včetně těch, jež směřují k ovládnutí strany“, takže strany nejsou „podřízeny zájmům ctižádostivých vůdců“ [Mainwaring a Scully 1995: 5]. Další tři otázky této kategorie se týkají vztahů mezi stranou a jejími pravděpodobnými voliči. Otázka 2 Mainwaringa a Scullyho by měla napomoci zjistit, jak hluboko jsou voliči se stranou svázáni, objasnit otázky stability volebních stranických preferencí u jednotlivých skupin a to, jak stranická loajalita proniká do každodenního života. A opačně, Kitscheltova otázka 3 o korespondenci mezi názory stranické elity a voliči může naznačit, jak se zainteresované stranické elity v určitém časovém rozměru vztahují ke své skutečné či potenciální voličské základně. Konečně Kitschelova otázka 1, která úzce souvisí s předešlými dvěma, se snaží poznat, *proč* voliči strany podporují: zkoumá programové, klientelistické či cha-

rismatické podněty nebo určité jejich kombinace. Další dva znaky se netýkají samotných stran, nýbrž prostředí, ve kterém působí. Mainwaring a Scully kladou možná základní a nejobtížnější otázku pro stranické systémy v ještě se konsolidujících demokraciích. Svou otázkou 3 se pokoušejí zjistit, zda „hlavní političtí aktéři poskytují legitimitu volebnímu procesu a stranám“ [Ibid.: 5]. Nespecifikují sice, kdo „hlavní političtí aktéři“ jsou, ale v průběhu objasňování se jako o hlavních aktérech zmiňují o stranických i nestranických elitách a o voličské veřejnosti. Poctivá odpověď na tuto otázku by měla poskytnout jistou informaci o legitimitě vztahující se ke všem těmto různým aktérům. Kromě toho se Mainwaring a Scully tážou na formální a neformální pravidla, která tvarují stranický systém zvnějšku. Ačkoliv nezkoumají povahu těchto pravidel, znovu opět včleňují i časovou dimenzi, když kladou otázku 1, zda tato pravidla zůstávají stabilní v čase, bez čehož by se staly nestabilními ostatní aspekty stranického systému.

Kromě rysů postihujících specifiku jednotlivých stran, které lze shromáždit, aby poskytly obecný obraz, a širších systémových charakteristik, které vytvářejí rámec stranických systémů, všichni autoři rovněž posuzují znaky, které se týkají vzájemných vztahů mezi stranami. To vše jsou vzájemně spjaté charakteristiky, protože by kupříkladu bylo nemožné poznat kvantitativní aspekty, variabilitu či ideologickou konfiguraci stranické soutěže bez toho, aniž bychom prozkoumali všechny strany. S pomocí těchto, stejně jako otázek zmíněných výše, lze provést další odlišení, které může přispět k projasnění a uspořádání výzkumného úsilí. Snad k nejzákladnějšímu znaku vztahů mezi stranami míří Sartoriho otázka 1 o počtu stran. Podle Sartoriho musí být počet stran posuzován spolu s ideologickou rozdílností, proto Sartoriho otázka 2 o stranické polarizaci. Ale efektivně se zabývat především polarizací nutně znamená znát osu, jejíž póly zkoumáme. Proto Kitscheltovo zkoumání základny stranické soutěže v jeho otázce 2 – ochota posoudit mnohočetné osy a schémata vycházející z jiné než pravo-levé polarizace – jako doplnění a modernizace Sartoriho dřívější práce. Konečně, Mainwaring a Scully své úvahy podnícené zájmem o institucionalizaci rozšiřují o časovou dimenzi, když prostřednictvím otázky 1b zjišťují, zda soutěžící strany a základna jejich soutěže zůstávají stabilní v časovém rozměru.

V České republice roku 1996 jsou to právě otázky mezistranických vztahů, které jsou zvláště zajímavé vzhledem k tomu, že dvojí volby – do Poslanecké sněmovny a Senátu – se velkou měrou dotknou konkrétních vztahů mezi stranami. V dalším textu této studie se pokusím dospět k tomu, jak by se dalo na tyto čtyři otázky mezistranických vztahů odpovědět vzhledem k povaze českého stranického politického systému. To, že budeme rozebírat jednu po druhé ze seznamu jedenácti otázek, jde nepochybně proti principu „ekonomie myšlení“. Má to ale demonstrovat, že bez ohledu na to, který teoretický rámec se pro vysvětlení konkrétních vztahů mezi stranickým systémem a demokratickou konsolidací ukáže být lepší, vývoj českého systému politických stran se ubírá demokratickým směrem.

Charakteristiky vztahů mezi stranami

O některých kritických charakteristikách stranického systému se dozvíme na základě poznání typů vztahů mezi stranami. Máme-li porozumět české politice, je rozhodující nejen pochopit to, jak se strany od sebe vzájemně liší, nýbrž také to, jak se spolu v politické sféře utkávají. Otázky počtu stran, intenzity jejich polarizace a stability jejich soutěže pomůže načrtnout obraz soutěže českých politických stran. Nicméně první a snad kritickou otázkou je, o co především tyto strany soutěží.

Základna stranické soutěže

Kitscheltova stať z roku 1992, která vedla ke znovupromýšlení toho, podle jakých os se soutěží v nových východo- a středoevropských demokraciích, se pokusila uvolnit automatická spojení ekonomických, politických a kulturních stanovisek obsažených v pojmech „levý“ a „pravý“ a připustit existenci jiných kombinací, zvláště když zhroucením komunismu přestalo působit jedno z dlouholetých vodítek pro orientaci politického spektra odleva doprava. Nicméně ačkoliv stranická soutěž ve východní Evropě se někde může definovat vícedimenzionálně, ukazuje se, že český systém politických stran se začal orientovat právě ke konfliktu „redistribuce“ versus „trh“, o kterém Kitschelt tvrdil, že se nutně nemusí stát hlavní dimenzí soutěže. Nejlepším důkazem ve prospěch tohoto argumentu je výzkumný projekt organizovaný Kitscheltem samotným.

Rozsáhlý výzkum realizovaný v roce 1994 u stranických elit na regionální úrovni ukázal, že čeští politici, na rozdíl od svých sousedů, mají tendenci odlišovat se primárně podle svého názoru na to, zda bohatství má být distribuováno prostřednictvím trhu, či státu. Při analýze výsledků výzkumu Kitschelt konstatuje, že stranický systém České republiky má „jasně jednodimenzionální povahu“ [Kitschelt 1994: 36] a že tato dimenze je v souladu s pravolevou socioekonomickou stupnicí. Další analýzy nacházejí určité specifické odlišnosti mezi stranami na škále od „libertarianismu“ a „kosmopolitismu“ po „autoritu“ a „tradici“. Tyto rozdíly však existovaly hlavně v rámci vládnoucí koalice Občanské demokratické strany (ODS), Křesťanské demokratické strany (KDS), Křesťanské demokratické unie-České strany lidové (KDU-ČSL) a Občanské demokratické aliance (ODA) [Brokl 1994]. I když tyto rozdíly jsou příčinou občasných konfliktů mezi stranami, otázky autority a tradice se ukázaly být při utváření a udržování koalice v parlamentu podřízené širším sociálně ekonomickým otázkám.

V české politice a spektru českých politických stran se mezi rokem 1993, kdy bylo dotazníkové šetření prováděno, a volebním rokem 1996 udály významné změny, ale zdá se, že jestli něco poslední události potvrdily, tak počáteční trendy zaznamenané Kitscheltem a Broklem. V tomto ohledu je nejdůležitější schopnost jednodimenzionální pravolevé osy přinášet velké množství rozmanitých charakteristik o politických stranách. (V tom nejzákladnějším se ukazuje, že místo, kam strany samy sebe na škále mezi pravicí a levicí zařazují, souhlasí s tím, kam je umisťují respondenti v masových průzkumech. Toto pravolevé umístění také koresponduje s tím, kam se na pravolevé ose mají tendenci zařazovat stoupenci stran [Večerník 1996, Vlachová 1996].) Snad nejzajímavější je, že ono totožné uspořádání jasně odpovídá vzájemným interakcím stran v období během volební kampaně 1996 a po ní. Tři strany výrazně charakterizované jako pravicové v koalici pokračují, zatímco dvě strany vymezené coby levicové zůstaly v opozici. Z koaličních stran ta strana, která se nejčastěji chápe jako strana pravého středu – KDU-ČSL, projevovala také nejvíce ochoty spolupracovat se středově levicovou Českou sociálně demokratickou stranou (ČSSD). Jediná strana, která snadno nezapadá do tohoto schematu, je Sdružení pro republiku-Republikánská strana Československa (SPR-RSČ), která zdůrazňuje kulturní a rasové otázky a všechny ostatní strany kritizuje za špatné vedení a vazby na komunisty. Unikátní postavení marginální SPR-RSČ nicméně zdůrazňuje orientaci stran na sociálně ekonomickou dimenzi a pouze dočasné obrácení pozornosti k otázkám kultury a autority.

Sousední Slovenská republika poskytuje ilustrativní příklad protikladu, který objasňuje význam pravolevé diferenciacie v České republice. Tam, kde mají velký vliv jiné

problémové dimenze a nespádají v jedno s pravolevou identitou, existuje tendence k vytváření očividně těžkopádných kombinací. Jak koalice vládnoucí na Slovensku nyní, tak její předchůdkyně sjednotily strany, které samy sebe prohlašují za pravicové, a strany, které se označují za levicové, ale které přijaly za možné, či dokonce nezbytné, spolupracovat, protože souhlasí v jiných otázkách, které se ukázaly být kritičtější. Na Slovensku k těmto problémům patřil národní rozvoj a metody vykonávání politické moci; úzce souvisejí s těmi dimenzemi, o kterých se v roce 1992 Kitschelt vyjádřil, že by se mohly ve střední a východní Evropě vynořit. Podle Kitscheltova výzkumného projektu obdobné otázky hrály svou roli při vytváření multidimenzionální politické scény v Polsku, Maďarsku a Bulharsku. V České republice se tyto otázky tak výrazným způsobem neotevřely, a to umožnilo stranám, aby sebe a své koalice orientovaly na otázky redistribuce.

„Velikost“ systému stran

Zjistit konzistentně a spolehlivě počet stran není vždy jednoduchý úkol. Potíže vyrůstají z toho, jak počítat koalice, odštěpené strany, parlamentní kluby a okrajové strany. Sartori navrhuje počítat všechny strany v parlamentu, které disponují potenciálem koalice nebo vydírání. Pro ocenění „velikosti“ systému považuje ostatní strany za nerelevantní. Mainwaring a Scully ve své novější práci o stranických systémech tvrdí, že Sartoriho pravidla nejsou zcela jasná a pro určení početní velikosti systému stran navrhuji použít matematický vzorec vypracovaný Laaksem a Taageperou [Mainwaring a Scully 1995: 29]. Hrubý výpočet však v mnoha ohledech nepředstavuje nejzajímavější výsledek zájmu o velikost stranického systému. Zajímavější je to, jak lze toto číslo využít ve spojení s ostatními aspekty stranického systému a jak může být posuzováno při srovnání s jinými stranickými systémy. V případě České republiky přinášejí metody používané Sartorim a Taageperou a Laaksem pro oba účely obdobné výsledky.

Při aplikaci Sartoriho metody pro Českou republiku vyvstává otázka času. Sartoriho pravidla vážou relevanci stran na vliv stran „v čase“ [Sartori 1976] a ne na výsledek jedné voleb. Čas je statek, jímž stranické systémy v postkomunistických zemích ve velkém množství nedisponovaly, a je tudíž nezbytné dospět k úsudku o velikosti systému stran na základě výsledků tří voleb během šestiletého období. S touto námitkou je možné zjistit počet stran ve stranickém systému České republiky po každých volbách. V těch roku 1990 získaly křesla v České národní radě čtyři volební bloky. V roce 1991 se největší z nich, Občanské fórum (OF), rozštěpilo do pěti menších stranických uskupení různé velikosti, z nichž největší byly Občanské hnutí (OH) a Občanská demokratická strana (ODS). Rovněž ostatní bloky se rozštěpily nebo ztratily členy, a celkové množství nezávislých parlamentních klubů tak dosáhlo až počtu jedenácti. Volby roku 1992 přivedly do parlamentu osm volebních bloků, z nichž jeden se záhy rozdělil ve dva, a jejich počet tak dosáhl devíti. Přechodnost a marginální postavení většiny z těchto menších seskupení v parlamentě však činí obtížným reálně posuzovat velikost stranického systému během zasedání parlamentu podle Sartoriho kritérií. U parlamentu, který byl zvolen v roce 1996, je naše úloha alespoň momentálně trochu snadnější. V parlamentu získalo křesla šest stran. Všechny šest těchto stran bylo v tomto směru úspěšných také v roce 1992. Jemná rovnováha sil v parlamentu také poskytla všem těmto šesti stranám buď „koaliční“, či „vyděračský“ potenciál. Dle Sartoriho systému výpočtu volby 1996 vytvořily v České republice systém šesti stran.

Na rozdíl od Sartoriho metody, metoda používaná Taageperou a Laaksem se vyznačuje tou vlastností, že ani nepožaduje, ani neumožňuje volnost rozhodnutí, zda jsou

jednotlivé strany „relevantní“. Výsledky jak Sartoriho metody, tak metody Taagepera a Laaksa platné pro všechna rozeznatelná období parlamentního stranického systému České republiky jsou uvedeny v tabulce 2. I když dvě soustavy kalkulace přinášejí ohledně početní velikosti stranického systému různá hrubá čísla, ukazují téměř přesně shodný vzorec: stranický systém začal s dosti omezeným počtem stran, ale rychle nabyl mnohé další. Volby v letech 1992 i 1996 znamenaly redukci v počtu stran. Krátce po volbách v roce 1992 opakovaná štěpení redukci eliminovala a počet stran se vrátil ke své vysoké hodnotě. Během čtyř měsíců od voleb 1996 naopak žádní poslanci nezformovali nové strany ani nepřestoupili do jiné, a tak velikost stran zůstává na stejné úrovni jako před volbami.

Tabulka 2. Velikost stranického systému (počet stran) podle různých technik měření

Metoda	Červen 1990	Polovina roku 1991	Červen 1992	Říjen 1994	Červen 1996
Sartori	4	(11)	8	(11)	6
Taagepera a Laakso	2,2	7,3	4,8	6,4	4,1

Hodnotit význam těchto čísel čistě teoreticky je obtížné. Sartori zastává názor, že více než pět stran odráží stav „extrémního pluralismu“, zatímco pět stran a méně lze považovat za omezený pluralismus [Sartori 1976: 127-128]. Mainwaring a Scully, když se snaží využít Sartoriho kategorie, aniž by uplatnili to, co pokládají za potenciálně dvojznačná pravidla výpočtu, převádějí hrubá čísla vyprodukovaná pomocí vzorce Laaksa a Taagepera na Sartoriho kategorie tímto způsobem: „systémy s hodnotou N_s mezi 3,0 a 3,9 obvykle korespondují se Sartoriho kategorií omezeného pluralismu, zatímco ty, které mají hodnotu N_s 4,0 či vyšší obvykle odpovídají kategorii extrémního pluralismu“ [Mainwaring a Scully 1995: 32]. Při uplatnění těchto převodů Sartoriho kategorií přinášejí obě metody výpočtu opět velmi podobné výsledky. Obě umísťují český systém od počátku roku 1991 až do dneška do kategorie extrémního pluralismu. Avšak dle obou výpočetních postupů představují výsledky voleb 1996 nejnižší hodnoty od voleb 1990 a zaujímají pozici mírně nad dolní hranici systémů definovaných jako extrémní pluralismus.

Sartori se domnívá, že velikost systému stran dává smysluplné výsledky jen tehdy, je-li kombinovaná s kritérii polarizace stranického systému, ale stejně tak uznává, že i samotný počet stran pomáhá objasnit, jak na sebe strany vzájemně působí. Nežli budeme pokračovat diskusí o polarizaci, může k jistému poznání přispět, když porovnáme velikost stranického systému České republiky s ostatními systémy demokratizujících se zemí Latinské Ameriky a východní a střední Evropy. Porovnání komplexnosti Sartoriho metody a komparability a dostupnosti existujících dat při uplatnění vzorce Taagepera a Laakse dává přednost druhé metodě. Redukce spojené s volbou této metody se poněkud zmírňuje tím, že v případě České republiky výsledky dosažené uvedenou metodou jsou velmi podobné těm získaným aplikací Sartoriho postupu. Za účelem lepšího srovnání s výsledky zjištěnými Mainwaringem a Scullem budu počet stran na Slovensku a v ostatních zemích východní a střední Evropy kalkulovat na bázi volebních bloků v parlamentních volbách a ignorovat pro tento okamžik existenci formálních koalicí nebo „krypto“-koalicí a změn uskutečněných mezi parlamentními zasedáními.

V porovnání s počtem stran v systémech dvanácti demokracií Latinské Ameriky zjišťovaných Mainwaringem a Scullym za posledních 25 let, šestiletý průměr České republiky v hodnotě 3,7 je těsně nad střední hodnotou. Když se posuzují pouze poslední volby (v případě Latinské Ameriky volby z roku 1993), spadá Česká republika v roce 1994 s hodnotou 4,1 přesně do středu skupiny dvanácti, za Venezuelu, Peru, Bolívii, Chile, Brazílii a Ekvádor, ale její stranický systém má stále ještě více účastníků než Kolumbie, Paraguay, Mexiko, Kostarika, Argentina a Uruguay [Mainwaring a Scully 1995: 30-31]. V rámci východní a střední Evropy má Česká republika s hodnotou 4,1 v roce 1996 téměř o celý bod více než Maďarsko po volbách 1994 a je to o něco více, než má Polsko po volbách 1993. Počet stran je poněkud menší než na Slovensku po tamějších posledních volbách v roce 1994. Na rozdíl od Slovenska, kde nejnovější trend jde lehce vzhůru, a Polska, kde tendencí byl prudký pokles, Česká republika sdílí s Maďarskem vývoj, který stále více ukazuje na méně početný systém. Pouze v České republice se klesající trend obešel beze změny volebního systému, jež byla pro tento účel navozena.

Polarizace

Sartori uvádí, že „fragmentace stranického systému může reflektovat buď stav *segmentace*, nebo stav *polarizace*, tj. ideologickou diferenciaci“ [Sartori 1976: 126]. Sartori kategorii „polarizovaného pluralismu“ definuje jako čistý či pólově uspořádaný typ, jenž je umístěn na krajním bodu škály, která je na druhém konci uzavřená totalitářismem jedné strany. Sartori provádí výčet osmi rysů tohoto čistého typu:

„přítomnost relevantních *protisystémových stran*...
 existence *dvoubarevných opozic*...
 středová pozice jedné strany... nebo skupiny stran...
polarizace... jako čtvrtý, syntetický znak
 převaha *odstředivých sil* nad *dostředivými*...
 od samého počátku existující *ideologické rozčlenění*...
 přítomnost *nezodpovědných opozic*...
politika vzájemného trumfování či přehnaných slibů...“ [Ibid.: 132-139].

Sartoriho definice polarizace se v klíčových aspektech od běžného chápání tohoto pojmu liší. Sartori zdůrazňuje spíše než míru konfliktu jeho orientaci. Zda strany spolu soupeří s vášnivou zlobou, má na polarizovaný pluralismus menší dopad než to, zda tyto strany spolu soupeří na určitém kusu společné půdy, nebo se k sobě obbracejí zády a jdou za extrémy. Český systém politických stran konzistentním způsobem obsahuje to, co by Sartori nazval polarizací, avšak krajnosti nebyly s to vytlačit českou politiku ze středu hřiště.

Český systém politických stran zahrnuje dvě strany, které lze v určitých aspektech identifikovat jako protisystémové, strany, které „by nezměnily – kdyby mohly – vládu, ale samotný systém vlády“ [Sartori 1976: 133]. KSČM často vyjadřuje svou oddanost demokracii, ale radikálnější opozice některých jejích členů vůči tržní ekonomice a ochota strany přicházet se stále ostřejší kritikou stávající vládnoucí koalice a ohrozit ji svým negativním stanoviskem při hlasování o důvěře vládě, ji propůjčilo pověst strany potenciálně usilující o změnu systému. V druhé krajnosti, ačkoliv ne nezbytně diametrálně odlišné od KSČM, získala SPR-RSČ reputaci blízkou antisystémovému chování na základě pobuřujících poznámek namířených proti romské menšině v České republice a sudetským Němcům. Ve svých veřejných prohlášeních tato strana otevřeně odmítá spolupráci

s ostatními stranami, pokládá je za pošpiněné otevřenými či skrytými vazbami ke komunistickému režimu. Ani jedna tato strana otevřeně a konzistentně nehájila odstranění existujícího vládního systému v České republice, ale obě natolik zpochybnily svou podporu systému, že si zaslouží zvýšenou pozornost. Vyhovují i dalšímu Sartoriho kritériu, když vytvářejí potenciální dvoubarevnou opozici v otázce odmítavého, či kladného vztahu vůči bývalému komunistickému režimu. Tím, že zůstávají mimo sféru moci, se také vyhýbají podílu na umírňujících aktivitách vládnutí.

Aby však strana něco získala z toho, že je *mimo* sféru moci, musí být schopná těžít z chyb těch, kteří *u moci* jsou. V českém systému politických stran zůstaly KSČM a SPR-RSČ mimo sféru politické moci nejen proto, že se z ní vyloučily samy, nýbrž také proto, že je vědomě vyloučily ostatní strany. Ačkoliv ČSSD potřebovala partnera na levém křídle spektra, důsledně odmítla nabídky na kooperaci ze strany KSČM. ČSSD také nakonec přijala pro obsazování vedoucích pozic v parlamentu takový systém, který tyto funkce nabízel ČSSD, ale odpíral je KSČM a SPR-RSČ, ač zpočátku byla pro poměrný systém. Tyto dvě strany také zůstaly okrajovými ve výzkumech veřejného mínění (viz tabulku 4). Demografický profil členů KSČM přivádí tuto stranu do nebezpečí ztráty podpory jednoduše na základě úmrtnosti svých nadprůměrně starých voličů. V roce 1996 klesla tato strana na třetí místo z pozice druhé největší strany z voleb v letech 1990 a 1992. Celkový počet jejích hlasů významně poklesl, dokonce i v součtu s hlasy ostatních soutěžících postkomunistických stran jako SDL a LB zaznamenala tato strana horší výsledek než v předchozích dvou volbách. Pro SPR-RSČ dopadly výsledky voleb poněkud šťastněji a strana dosáhla zatím nejvyššího počtu hlasů. Ale nezopakovala ani co do počtu hlasů, ani co do procentuálního podílu svůj dramatický vzestup z období mezi lety 1990 a 1992, zda bude schopna zastavit svou stagnaci, závisí na tom, stoupne-li počet Čechů, kteří se cítí být ohroženi cizinci, menšinovými skupinami a průběhem postkomunistické transformace. S odezníváním ekonomického poklesu může být pro SPR-RSČ obtížné rozšířit svou podporu, aniž by se stala méně protisystémovou.

V současnosti se nezdá, že by některá z potenciálně protisystémových stran byla schopna vydat takovou sílu, aby zavlekla politiku do krajních poloh. Zároveň se ukazuje, že zbývající parlamentní strany – které obdržely podporu 70 % voličů a ovládají 80 % parlamentních křesel – jsou rozhodnuty orientovat politiku směrem do středu. Vědomě vyloučily potenciálně výhodné dohody se stranami, které pokládají za protisystémové, i když si tím vytvářejí problém dosažení 50 % většiny v parlamentu bez podpory 20 % poslanců KSČM nebo SPR-RSČ. Tato obtíž vedla k potřebě určitého stupně vzájemné podpory mezi ČSSD a stranami koalice vedené ODS. Poslanci ČSSD se tak nezúčastnili volby o důvěře vládě vedené ODS a Václavem Klausem a ODS spolu se svými koaličními partnery souhlasila se zvolením Miloše Zemana, předsedy ČSSD, do funkce předsedy Poslanecké sněmovny. ODS a ČSSD rovněž ukázaly svou ochotu mírnit svá politická stanoviska ve jménu získávání voličů středu a materiály ODS připravené pro senátní volby 1996 zdůrazňují „jistoty občanů“, jasný projev umírněnosti strany, která v minulosti veřejně vyzdvihovala význam tržních principů. Takže zatímco neexistuje nebezpečí, že v České republice vymizí politická diskuse; dostředivé tendence hlavních stran zabráníly relativně velkému počtu stran v odstředivém spirálovitém pohybu, který by ohrozil demokracii.

Stabilita soutěže

Mainwaring a Scully se na základě uplatnění svého institucionálního přístupu neustále tážou, zda charakteristiky zkoumané ostatními mají trvalý charakter. Když se ptají na stabilitu soutěže, vždy berou v úvahu jak počet politických stran v systému, tak základnu stranické soutěže. V systému stabilní soutěže se významným způsobem nemění ani hráči, ani strany, za které nastupují. Od voleb 1990 zažila Česká republika velké změny ve výčtu stran, ale přinejmenším od roku 1994 byla politická soutěž stabilní a ke změnám docházelo hlavně na okrajích.

Aby mohli změřit stabilitu hráčů stranického systému, Mainwaring a Scully zkoumají nestálost, pohyb stranické reprezentace v parlamentu za pomoci uplatnění Pedersenova indexu, kterým se měří množství křesel, která v období od jedných do druhých voleb přešla do jiných stranických rukou. Vzhledem k tomu, že během prvních dvou parlamentních období svého stranického držitele změnil velký počet mandátů, vypočítám Pedersenův index pro stranické zastoupení pro počátek a závěr každého parlamentního období. Určit hodnotu Pedersenova indexu se stává obtížnějším, když více než jedna strana přijde s hodnověrným požadavkem na uznání následnictví původní strany. V roce 1992 se k nástupnictví Občanského fóra (OF) z roku 1990 hlásily ODS i OH. Ačkoliv Občanské hnutí převzalo o něco větší podíl parlamentních poslanců, průzkumy veřejného mínění ukazovaly, že většinu původních stoupenců OF přilákala ODS [Krejčí 1994: 242].

Tabulka 3. Nestálost stran České republiky (pohyb mandátů mezi parlamentními stranami) během parlamentního období a na základě volebních výsledků, 1990-1996

Strana	1990-1992		1992-1996		Na základě voleb
	období 1990-1991	Na základě voleb	období VI. 1992 -X. 1996	období X. 1994 -III. 1996	
OF-ODS/ODS-KDS/ODS	-86	-61	-1	+1	-8
OF-OH/OH/SD/SD-LSNS	+44	-	+7	+1	-
OF-OFN	+20	-	-	-	-
ODA	+10	+14	+3	-1	-1
LDS	+7	-	-	-	-
ROI	+7	-	-	-	-
KDS	+8	+10	0	-4	-
KDU-ČSL	-7	-3	+1	+8	+3
ČSSD	-	+16	+3	+4	+47
KSČ/LB/KSČM	-	-3	+10	0	-13
DL	+	-	-	-	-
LB	-	-	-10	-2	-
LSU	-	+14	-8	-6	-14
HS-D-SMS/ČMSS/ČMUS	-2	-9	-7	+6	-14
SPR-RSČ	-	+16	-9	-2	+2
Nezávislí	+1	-	+11	-7	-
Počet změn mandátů	100	68	33	20	70
Pedersenův index (Procento změn mandátů)	70	34	16,7	10	27

Pozdější analýzy výsledků voleb 1992 ukázaly, že 55 % těch, kteří tvrdili, že v roce 1990 volili OF, volili v roce 1992 ODS, zatímco pouze 7 % původních voličů OF dalo svůj hlas OH [Krejčí 1994: 220]. Pro výpočet nestálosti, vnitroparlamentních přesunů vzniklých jak na základě výsledků voleb, tak během parlamentního období, budu za následníka OF považovat ODS. Podobný následnický problém vznikl po volbách v roce 1992, kdy se Levý blok (LB) vedený komunistickou stranou rozštěpil na dvě samostatné strany – Levý blok a komunisty (KSČM). I když to byli poslanci KSČM, kdo opustili koalici Levého bloku, byla to KSČM, která si podržela organizační kontinuitu původní strany a podporu téměř všech původních voličů LB. Pro posouzení vnitroparlamentních přesunů během parlamentního období budu považovat KSČM za odštěpek LB, avšak pro určení volebního pohybu je pro mně KSČM nástupcem LB.

Tabulka 3 ukazuje celkové změny v mandátech a propočet Pedersenova indexu pro průběh parlamentních období a pro po sobě následující volby. Čísla naznačují dva důležité závěry. Za prvé, i když hodnoty obou forem nestálosti české politické scény zůstávají poměrně vysoké, v časovém úseku mezi prvním a druhým parlamentním obdobím obě tyto hodnoty výrazně poklesly. Ke značnému poklesu také došlo mezi první a druhou polovinou parlamentního období 1992-96. Jak ukazuje tabulka 3, hodnota nestálosti během druhé poloviny tohoto parlamentního období klesla na 10 %. V průběhu posuzovaného období nabyly jisté stability také preference veřejného mínění. Jak je patrné z tabulky 4, výsledky výzkumu IVVM z října 1994 (jako prakticky jakýkoli měsíční výzkum uskutečněný v tomto období) slouží jako vynikající předpověď toho, jaké strany získají parlamentní křesla ve volbách, které se konaly o 21 měsíců později. Výzkum dokonce nabízí dosti přesnou prognózu pořadí hlavních stran, i když nepředpovídá značný pokles preferencí ODA či významný vzestup ČSSD. Přibližná kalkulace dat výzkumu veřejného mínění říká, že výsledky téměř jakýchkoliv parlamentních voleb v České republice v období od počátku 1993 do léta 1996 by se od skutečných výsledků voleb 1996 nelišily více než u patnácti procent všech parlamentních mandátů [Rendlová 1996].

Tabulka 4. Preference stran (říjen 1994) a volební výsledky (červen 1996) v České republice

Strany	Veřejné mínění, říjen 1994 (Procentní podíl podpory voličů, kteří se k nějaké preferenci hlásí)	Volební výsledky 1996
ODS	32	29,62
ČSSD	17	26,44
KSČM	7	10,33
KDU-ČSL	8	8,08
SPR-RSČ	5	8,01
ODA	13	6,36
DŽJ	0	3,09
DEU	1	2,8
SD/SD-LSNS	1	2,05
LB	1	1,4

Druhým pozoruhodným výsledkem zjišťování nestálosti, zvláště té projevující se v průběhu parlamentní období, je potvrzení postřehu Mansfeldové [Mansfeldová 1997] a ostatních, že většina změn v parlamentním stranickém systému se vlastně odehrála

v rámci relativně malé skupiny stran. V období 1992 až 1996 strany vládnoucí koalice, i když měly dohromady v parlamentu většinu křesel, byly zodpovědné jen za o něco více než 10 procent mandátů, které změnily držitele a Pedersenův index pro tyto strany se udržuje kolem 10 procent. ČSSD s koaličními stranami sdílí tendenci k čistému početnímu zisku poslanců, i když význam těchto zisků se zdá být spíš pomíjivý. Zbývající směna křesel během tohoto období se koncentrovala na poslance původně zvolené za některou ze čtyř zbývajících stran – LB, HSD-SMS, SPR-RSČ – i když ti představovali pouze 40 procent celkového počtu poslanců v parlamentu. U poslanců této skupiny stran se projevovala téměř pětikrát větší pravděpodobnost než u ostatních, že svou stranu opustí, aby vstoupili do jiného parlamentního klubu, vytvořili nový klub, nebo se stali nezávislími. Je pozitivním příznakem budoucí potenciální nízké nestálosti, že s výjimkou KSČM a SPR-RSČ se zbytek těchto méně stálých stran ve volbách 1996 do parlamentu nedostal. Tento volební výsledek jednak zamezil vstupu do parlamentu těm, u kterých byla největší pravděpodobnost, že budou putovat z jedné strany do druhé, jednak vyslal jasný signál, že odštěpenecké strany v parlamentu – pokud nedisponují velmi silnou organizací, jako je tomu u KSČM, nebo nápadným vůdcem, jako je Miroslav Sládek u SPR-RSČ – silnou základnu pro trvalejší politický úspěch nenabízejí.

Trend k větší stabilitě soutěže v parlamentu i ve veřejném mínění nabízí protíváhu k jinak znepokojivým komparativním statistikám. Hodnota průměru volební nestálosti České republiky 29,5 % pro časový úsek dvou volebních období daleko přesahuje celkový průměr 8,6 % pro západní Evropu v období 1885 až 1985 podle studie Bartoliniho a Maira [cit. in Mainwaring a Scully 1995: 7] a je téměř dvakrát větší než ve Francii, která se svým průměrem 15,2 % byla ze všech zkoumaných zemí nejnestálější. Ve srovnání s Latinskou Amerikou by se Česká republika zařadila mezi země s nejvyššími hodnotami Mainwaringova a Scullyho indexu nestálosti nižších parlamentních sněmoven. Nestálost České republiky je vyšší než osm z dvanácti zkoumaných zemí včetně Mexika (22,4 %) a Paraguaye (25,8 %) a je pouze o něco nižší než v Ekvádoru (32,5 %) a Bolívii (33,0 %) [Mainwaring a Scully 1995: 8]. Srovnání v rámci střední Evropy jsou bezprostřednější, ale také obtížnější kvůli rušivým faktorům. V Polsku a Maďarsku byla mezi prvními a druhými svobodnými volbami větší nestálost než v České republice, ale v obou případech lze tento pohyb částečně vysvětlit významnými změnami mezi volbami. Méně nestálou stranickou soutěží oproti všem svým sousedům se vyznačovala Slovenská republika, ale to může souviset s relativně krátkými dvouletými časovými úseky mezi volbami. Nicméně to také odráží jistou koherenci v mnoha slovenských stranách, kterou zdá se postrádaly středové a levicové strany českého spektra zvláště v prvních letech po volbách roku 1992. Vzestup ČSSD jako velké a jasné alternativy v levém středu spektra je příslibem stabilnější soutěže mezi českými stranami v budoucnosti, pokud bude tato strana schopna udržet si jednotu. Vůdci ČSSD tvrdí, že to nebude problém, ale vzhledem k tomu, že ze 61 poslanců jich bylo pouze 8 poslanci v minulosti, úkol udržet disciplínu se může ukázat být obtížný.

Závěr

Systém politických stran České republiky dosáhl obecně pozitivních výsledků ve všech rysech vztahů mezi stranami, které jsou spojeny s demokratickou konsolidací. I když počet stran v systému je velký, postupně klesá. Ačkoli v něm působí protisystémové strany, není jich tolik, aby systém jako celek polarizovaly. Soutěž mezi stranami se orientuje

směrem do středu jedné hlavní, relativně snadno pochopitelné osy. Také identity a politické pozice soutěžících stran se stávají stále stabilnějšími a jasnějšími.

Pozitivní vývoj tohoto systému však stále ještě nedovoluje dopřát si luxus pocitu spokojenosti. Mnohé z posledního vývoje, což bylo potvrzeno volbami roku 1996, představuje pouze únik z nepříznivé pozice na startovací čáře. Navíc v jiných aspektech český systém politických stran nadále čelí potenciálním problémům. Statě Kopeckého a Šimíčka zaznamenávají pokračující problémy se slabou stranickou organizací a slabými vazbami mezi členy a vůdci ve většině stran [Kopecký 1995, Šimíček 1996]. Zde se také začíná projevovat pozitivní vývoj, ale je to teprve začátek.

Pouze co se týče obecných systémových charakteristik, které utvářejí prostor pro český systém politických stran, jsou podmínky jasně příznivé. Strany skutečně určují, kdo v České republice vládne, a pravidla, která ovlivňují činnost politických stran, se změnila jen mírně a to tak, že stranický systém (ne nezbytně každou jednotlivou stranu) posílili. Většinový volební systém, který má být uplatněn pro volby do nového Senátu, nabídne jisté možnosti pro větší strany na úkor menších a povzbudí tak další dostředivou soutěž. Bez ohledu na legislativní a konstituční pravomoci Senátu, zavedení nového legislativního sboru, kde budou dominovat dvě nebo tři největší strany, poskytnou těmto stranám novou přitažlivost a fond elitních politiků, kteří mohou působit i v jiných funkcích. Dvouleté volební období třetiny senátorů vybaví místní a regionální stranické organizace novými dlouhodobými, pravidelně se opakujícími funkcemi, a povzbudí tak rozvoj těchto struktur.

I když Sartori, Kitschelt, Mainwaring a Scully zdůrazňují význam ustavení silného a institucionalizovaného systému stran, nikdo z nich v tom nevidí cíl sám o sobě. Ustavení takového systému je spíše začátek, metoda, jak zaručit konsolidaci demokracie založenou na efektivních a trvalých institucích. Skutečné otázky demokracie se netýkají institucionalizace stranického systému, nýbrž toho, zda tento systém přispívá k efektivní a spravedlivé vládě lidu. Tyto otázky se v České republice právě začínají klást.

Z angličtiny přeložil Jiří Loudín

KEVIN KRAUSE je doktorand v oboru politických věd na univerzitě Notre Dame. V současné době píše disertační práci, ve které srovnává rozvoj systému politických stran v České a Slovenské republice a zkoumá roli stranického systému v konsolidaci demokracie v postkomunistické střední a východní Evropě. Dlouhodobě pobýval na stáži v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze.

Literatura

- Brokl, L. 1994. „Politická kultura a politický prostor České republiky.“ *Lidové noviny* 11. 11. 1994: .
- Kitschelt, H. 1994. „Party Systems in East Central Europe. Consolidation or Fluidity.“ Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, New York, September 1-4.
- Kitschelt, H. 1997. „The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions.“ Paper presented at the Workshop on Public Opinion and Party Formation in Post-Communist and Post-Authoritarian Democracies, Duke University, Durham, NC, March 24-27.
- Kopecký, P. 1997. „Developing Party Organizations in East-Central Europe.“ *Party Politics* 1: 717-734.
- Krejčí, O. 1994. *Kniha o volbách*. Praha: Victoria Publishing.

- Lijphart, A. 1994. *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies*. New York: Oxford University Press.
- Mainwaring, S., T. R. Scully 1995. „Introduction: Party Systems in Latin America.“ Pp. 1-36 in *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*, ed. by S. Mainwaring, T. R. Scully. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Mansfeldová, Z. 1997. „The First Czech Parliament in the View of the Members of Parliament.“ In *Working Papers on Comparative Legislative studies III: The New Democratic Parliaments – The First Years*, ed. by Lawrence D. Langley and Drago Zajc. Appleton, WI: RC of Legislative Specialists (forthcoming).
- Rendlová, E. 1996. *Volební preference v únoru 1996*. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems*. New York: Cambridge University Press.
- Schumpeter, Josef 1942. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper and Row.
- Šimíček, V. 1996. „Vnitřní život politických stran.“ *Politologický časopis* 3: 105-121.
- Večerník, J. 1996. „Levice a pravice jisté, střed nejistý.“ *Lidové noviny* 16. 9. 1966: 8.
- Vlachová, K. 1996. „Několik poznámek k matení pojmů.“ *Lidové noviny* 6. 9. 1966: 9.

Summary

The debate over who „won“ the Czech parliamentary elections of 1996 largely overlooked the fact that the elections reflected a victory for the Czech Republic as a whole, at least to the extent that they reinforced the development of the Czech political party system in ways that help to consolidate democracy.

Works by authors including Sartori, Mainwaring and Scully, and Kitchelt each ask which characteristics of a political party system are important for the development and preservation of a democratic political system. An analysis of these works reveals eleven key questions which ask about characteristics ranging from party organisation to the role of the party system in the political system as a whole. This paper examines the Czech political party system through the four questions concerning the relationships ‚between‘ parties: the dimensions of party competition, the party system size, the degree of party system polarisation, and the stability of party system size and competition over time. When examined with attention to these four characteristics, the results of the 1996 elections and of other recent research reveal the following conclusions:

- 1) The clarity and consistency of left-right party competition and identification in the 1996 elections helps to confirm the results of research which indicated that the Czech Republic's party system to be „clearly of a uni-dimensional nature“ with the main dimension defined in socio-economic terms.
- 2) The size of the Czech party system – as measured by various methods for calculating the number of parties – remains larger than party systems in nearly all established democracies and even than party systems in newer democracies in Latin America and Central Europe. Yet the 1996 results show a downward trend – the only downward trend in the region which was not assisted through a deliberate change in the electoral system.
- 3) The electoral success of a leftist and a rightist party, both of which are often labelled as „extremist“ and „anti-system,“ raises the potential for what Sartori refers to as „polarisation,“ but at present, neither of the potentially anti-system parties seems capable of exerting a sufficiently strong pull to drag politics to the extremes. Rather, centripetal tendencies in the other major parties have prevented the relatively large number of Czech parties from spiralling outward in a manner which would threaten democracy.
- 4) Although the Czech Republic has experienced significant change in the roster of parties since 1990, the size, dimensions and direction of political competition has been quite stable since at least 1994, and the rise of the ČSSD as an alternative to the current coalition promises continuing stability of competition among Czech parties as long as it can maintain its unity.

While these are positive signs, however, they do not guarantee further successful development. Furthermore, while Sartori, Kitschelt, Mainwaring and Scully all emphasise the importance of establishing a strong and institutionalised party system, none of them see this as an end in itself. Rather, they see establishing such a system as a first step, a method of ensuring the consolidation of democracy based on effective and lasting institutions.

❁ DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum populačního vývoje
DEMOGRAFIE č. 3/1996:

ČLÁNKY

Vladimír Srb: Asimilace a překlánění národnosti obyvatelstva v Československu
ve světle sčítání lidu 1950-1991

Jan Horský: Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století

Ladislav Rabušic: O současném vývoji manželského a rodinného chování
v České republice

Jaroslav Kraus, Ivan Tomek, Petr Velebil: Výsledky průzkumu reprodukce a zdraví,
ČR 1993 – 2. část

RECENZE

Vladimír Srb: Zánik Československa

Ludmila Fialová: Historická příručka Maďarska

Tomáš Sobotka: Úmrtnost starých lidí ve vyspělých zemích

Nina Orlovová: K diferenciaci hmotné situace starých Američanů

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Češi a Slováci ve Švýcarsku

Následky kouření ve světle epidemiologických dat

Ubývání obyvatelstva v Rumunsku

Vzdělání a plodnost žen v Latinské Americe

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci – Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Politické strany v českém Parlamentu (1992-1996): organizace, chování a vliv

PETR KOPECKÝ*

Univerzita v Sheffieldu, Velká Británie

PAVEL HUBÁČEK*

PETR PLECITÝ*

Institute for Democracy and European Unity, Praha

Political Parties in the Czech Parliament (1992-1996): Organisation, Behaviour and Influence

Abstract: The paper studies relationships between political parties and parliament in the Czech Republic. The main contention of the paper is that, compared to the Federal Assembly between 1990 and 1992, political parties played a crucial role in the functioning of the Chamber of Deputies between 1992 and 1996. Preliminary empirical evidence is presented on how the dominance of parties has been exhibited in the internal functioning of parliament, e.g. in the work of individual MPs, parliamentary committees, and the Chamber as a whole, and on how the autonomy of parliamentary parties has been influenced by the extra-parliamentary party organisation, e.g. ordinary party members, party executives, and partisan ministers.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 4: 439-456)

Úvod: Politické strany a parlamenty

Existence politických stran má prvořadou důležitost pro fungování jakéhokoli parlamentu. Politické strany a jejich parlamentní kluby operují téměř v každém parlamentu tak, aby sjednotily jednotlivé poslance pro společnou politiku a ideologické cíle, organizují agendu parlamentu a rozhodují o jeho řízení [Olson a Mezey 1991]. Jejich silný vliv na zákonodárná shromáždění dal vzniknout široce sdílené a přesto stále diskutované tezi o marginalizování úlohy parlamentu jako svrchované instituce v politickém životě demokratické společnosti [viz Norton 1990]. Jestliže o politických stranách v západoevropských parlamentních systémech bylo již dříve obecně známo, že hrají klíčovou úlohu při fungování parlamentů, podle nedávné studie [Cox a McCubbins 1993] se toto tvrdí dokonce i o legislativním procesu v americkém Kongresu. Tam se pozice individuálního poslance, a především parlamentních výborů, považuje tradičně za nadřazenou roli politických stran. A tak právě význam dimenze politických stran ve fungování parlamentu vedl k myšlence, že ve většině zemí je užitečné začít legislativní výzkumy na úrovni politických stran jako základních jednotek analýzy [von Beyme 1983].

Akademické studie o postkomunistických středoevropských parlamentech naznačují zvláštní vztah mezi politickými stranami a zákonodárnými orgány. Na straně jedné

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Petr Kopecký, Department of Politics, University of Sheffield, Northumberland Road, Sheffield S10 2TU, United Kingdom, tel. + 44 114 282 4846 (282 4609 General Office), fax + 44 114 273 9769, e-mail p.kopecky@sheffield.ac.uk, resp. Pavel Hubáček, Petr Plecítý, IDEU, Karlovo nám. 5, 120 00 Praha 2, tel. (02) 24 91 47 93, l. 232, fax (02) 29 70 66, e-mail hubacekp@ruk.cuni.cz, resp. plecityp@ruk.cuni.cz

hrály první demokratické parlamenty důležitou úlohu v poskytování institucionálního prostoru pro krystalizaci nově vznikajících stran. Zejména na parlamentní půdě v někdejší České a Slovenské federativní republice se masová politická hnutí jako Občanské fórum nebo Veřejnost proti násilí rozdělila v několik nástupnických stran, z nichž některé utvořily základní pilíře existujících systémů politických stran obou států. Podobně jako v bývalé ČSFR tomu bylo i v sousedních transformujících se zemích, stejně tak jako v mnoha zemích západní Evropy na konci minulého a počátku tohoto století [viz Duverger 1954, Judge 1993].

Na druhé straně byla omezena schopnost politických stran organizovat fungování parlamentu a udržovat loajalitu individuálních poslanců, zejména proto, že mnohé strany byly ještě nestálé a roztržité, často měnící své členy stejně jako mezistranické koalice [viz Ágh 1993, Bielasiak 1993, Remington 1994, Zajc 1994]. Co se týká vztahu mezi stranami a parlamentem v bývalém Federálním shromáždění ČSFR, Olson [1994] dospěl k názoru, že tato instituce měla více společného s americkým Kongresem než s kterýmkoli evropským parlamentem. Autor nepochybně uvažoval o analogii v tradičním pojetí amerického parlamentu, tedy v pojetí dominantního postavení jednotlivých poslanců a parlamentních výborů nad postavením politických stran.

Shora zmíněná pozorování byla samozřejmě vyvozena z výzkumů zaměřených na první období rodících se středoevropských parlamentů. V jazyku literatury o změnách režimu a transformaci byly tyto parlamenty v procesu přechodu režimu a na začátku procesu konsolidace demokratického režimu. Raná fáze transformačních procesů je především obdobím nejistoty. S tím, jak se nové režimy konsolidují, začínají se definovat političtí účastníci a jejich vztahy, základní pravidla a parlamentní procedury, což obecně přispívá k nové dynamice institucionální transformace parlamentu [viz Liebert 1990, Di Palma 1990]. Zejména s vývojem politických stran bychom mohli očekávat, že vztahy mezi politickými stranami a parlamenty získají novou kvalitu. Tento posun ve prospěch stran byl vypořizován již u krátce fungujícího Federálního shromáždění na podzim 1992. Reschová [1994: 60] uvádí, že „můžeme vidět symptomy oslabování role parlamentu, jestliže jeho rozhodnutí začnou být závislá hlavně (jestliže ne zcela) na mimoparlamentních jednáních mezi stranami“.

Snahou této stati je ukázat a s daty, které jsme měli k dispozici, dokumentovat, že na rozdíl od prvního demokratického parlamentu (Federální shromáždění od června 1990 do června 1992) hrály ústřední roli v organizaci a fungování prvního českého parlamentu politické strany.¹ Dále se pokusíme ukázat jasnější dělbu práce mezi jednotlivými částmi stranických organizací současných politických stran a vliv, jež tato dělba má na fungování parlamentu. Naše závěry budou pojednány v teoretickém rámci Polsbyho typologie parlamentu, s cílem systematizovat a do komparativního kontextu převést, co změny ve vývoji stran znamenají pro typ parlamentu v České republice. Základní strukturace námi zvolených proměnných se bude řídit Pridhamovým [1990] dřívějším pokusem o komparativní výzkum politických stran, parlamentů a konsolidace demokracie v jižní Evropě. Pro zpracování otázky Pridham rozlišuje mezi třemi poměrně obsáhlými dimenzemi (soubory proměnných): přímá dimenze, tj. vnitroparlamentní proměnné; nepřímá dimenze, tj. mimoparlamentní proměnné; a kontextuální dimenze, tj. systémové proměnné.

¹) Přestože je český parlament dle Ústavy dvoukomorový, vzhledem k neobsazení Senátu v prvním volebním období, referujeme v článku pouze o Poslanecké sněmovně.

Prezentace hypotéz a dat bude v tomto článku provedena na základě dvou z těchto tří dimenzí. Na rozdíl od originálního konceptu bude zde vynechána kontextuální dimenze a do určité míry bude redukován detail v přímé i nepřímé dimenzi.

Vnitroparlamentní proměnné

Hlavním záměrem této části je zvážit míru a způsob, jakým strany v parlamentu (dále parlamentní kluby) kontrolují život parlamentu ČR. Ačkoli existuje tendence, zejména ve studiích vztahu mezi exekutivou a parlamentem, uvažovat o parlamentech jako o jednom celku (instituci), pro náš účel se zdá být vhodnější uvažovat o parlamentu jako o celku složeném z mnoha aktérů – jednotek analýzy [viz Damgaard 1992]. Parlament se skládá v prvé řadě z určitého množství jedinců, tito jednotliví zákonodárci jsou organizováni v parlamentních klubech a zároveň jsou většinou členy parlamentních výborů. Zkoumáme-li vliv parlamentních klubů na fungování parlamentu, zajímají nás především vztahy mezi parlamentními kluby a jednotlivými poslanci, např. stupeň koheze klubů a kontrola nad poslanci; dále vztahy mezi kluby a parlamentními výbory, např. procedura jmenování členů výborů; a konečně vztahy mezi parlamentními kluby a parlamentem jako institucí, např. dominance klubů při řízení parlamentu. Nedostatek relevantních empirických dat nedovolil systematické srovnání Federálního shromáždění s daty z prvního českého parlamentu. Předpokladem této části, založené na existující literatuře [Olson 1994, Reschová 1994] je, že parlamentní kluby ve Federálním shromáždění (1990-1992) procházely procesem fragmentace a přeskupování. Koheze při hlasování parlamentních klubů byla relativně malá, aktivita výborů byla naopak relativně vysoká a počet jasných, stranami rozhodnutých výsledků hlasování a případů vyjednávání stran bylo relativně málo. Tyto předpoklady budou porovnávány s prvním českým parlamentem.

Parlamentní kluby a jejich jednotliví členové

Díky stabilitě politických stran se v legislativních studiích západoevropských parlamentů otázka vztahu parlamentních klubů a jejich poslanců obvykle soustřeďuje na analýzu koheze klubů a faktorů ji podmiňujících. Znamená to, že politické strany a jejich kluby se v zásadě považují za neměnné, tj. nefragmentující se jako celek. Zkoumanou proměnnou je jejich koheze při prosazování společné politiky, tj. především při hlasování.² V našich podmínkách ještě stále plně nevykrystalizovaného systému politických stran se nelze vyhnout počáteční analýze fragmentace stran a tabulka 1 to dokládá. Z ní je patrné, že po červnových volbách 1992 bylo v PS ustaveno devět klubů osmi politických subjektů.³ Do ledna 1994 stoupl jejich počet na 11, několik poslanců nebylo členem žádného parlamentního klubu. V květnu 1996, těsně před novými volbami do PS, se situace ustálila na počtu 9 klubů, počet nezařazených poslanců čítal 7. Údaje v tabulce jasně in-

²) Koheze parlamentních klubů (nebo jejich soudržnost a jednotnost) je v této stati chápána jako objektivně pozorovatelná a měřitelná veličina. Jako základní empirické indikátory koheze parlamentních klubů v textu používáme: jednotnost hlasování uvnitř parlamentních klubů a účast poslanců na hlasování. Termíny „koheze“, „soudržnost“ a „jednotnost“ je nutno chápat jako synonyma. V textu článku jsou užívány všechny tři z čistě stylistických důvodů. Striktně ovšem odlišujeme tyto termíny od termínu „(stranická) disciplína“, kterou chápeme jako systém sankcí kterým se koheze dosahuje.

³) Strany ODS a KDS kandidovaly ve volbách 1992 jako koalice ODS-KDS. Obě strany však ustavily v Poslanecké sněmovně vlastní parlamentní kluby.

díkují určitý stupeň fragmentace klubů v parlamentu, a potažmo i celých politických stran. Formovaly se nové parlamentní kluby, jednotliví poslanci opouštěli původní kluby, přestupovali do jiných nebo zůstávali nezařazenými. Fenomén stranického frakcionalismu a následných rozpadů politických stran, tak známé z Federálního shromáždění, se nadále projevoval i v prvním českém parlamentu.

Tabulka 1. Politické strany v Poslanecké sněmovně 1992-1996

(I. volební období ČR)

Strany uvedené kurzívou jsou strany, které nefigurovaly na kandidátce voleb 1992.

Počet poslanců klubu je uveden vždy k prvnímu dni v daném měsíci.

Strany	VII. 1992	I. 1993	I. 1994	I. 1995	I. 1996	V. 1996
ODS	66	66	66	65	66	72
ODA	14	14	15	17	16	16
KDS ^a	10	10	10	10	6	-
KDU-ČSL	15	15	15	16	24	24
LB	35	35	35	24	23	23
<i>KSČM^b</i>	-	-	-	10	10	10
ČSSD	16	16	18	21	24	22
LSU	16	14	13	-	-	-
IISD-SMS	14	14	7	-	-	-
<i>IISD-MS^c</i>	-	-	8	-	-	-
<i>ČMUS^d</i>	-	-	-	15	15	15
<i>LSNS^e</i>	-	5	5	5	6	6
SPR-RSČ	14	11	8	6	5	5
nezařazení	-	-	-	11	5	7

a) v květnu 1995 se klub KDS rozštěpil; klub KDS 1 vstoupil v září 1995 do KDU-ČSL a „původní“ klub KDS se v březnu 1996 integroval do klubu ODS.

b) klub se v lednu 1994 odštěpil od klubu LB.

c) klub se v lednu 1993 odštěpil od IISD-SMS; v únoru 1994 se přejmenoval na ČMSS (Českomoravská strana středu).

d) klub vznikl v prosinci 1994 sloučením klubů LSU a ČMSS.

e) v listopadu 1992 byl klub založen třemi poslanci SPR-RSČ a dvěma z LSU; vystřídal různé názvy, od června 1993 klub LSNS; od února 1996 ONAH (Občanské národní hnutí).

V porovnání s FS se však množství rozpadů a přestupů v PS snížilo, což samo o sobě svědčí o pokračující stabilizaci jednotlivých politických stran. Navíc byl oproti FS fenomén klubové fragmentace v PS a stranické fragmentace v celém politickém systému omezen takřka výhradně na opoziční kluby a strany.⁴

⁴) Od začátku funkčního období PS do května 1996 došlo k devíti přestupům původně opozičních poslanců do parlamentních klubů koaličních stran (4 poslanci vstoupili do klubu KDU-ČSL, 3 do klubu ODS a 2 do klubu ODA). Ve stejném období došlo i k výměně tří poslanců v rámci koaličních klubů – z ODS do ODA, z ODA do ODS a k postoupení jednoho mandátu ODS klubu KDS za odstoupivšího poslance ODS (v souladu s kandidátní listinou předvolební koalice ODS-KDS). Z koaličních klubů naopak vystoupili pouze dva poslanci ODS, jen v jednom případě však šlo o politicky motivovaný přestup do opoziční strany. Parlamentní klub koaliční KDS se rozštěpil

Na fragmentaci politických stran a jejich klubů se, zejména v podmínkách pokračující transformace politického režimu, podílela celá řada faktorů [viz Mair 1995]. Pro politické strany je snad tím nejdůležitějším vývoj široce sdílené kolektivní identity – toho, co cítí stranici: strana sama o sobě je hodnotnou organizací a ne jen nástrojem k dosažení určitých cílů [Panebianco 1988]. Právě nedostatek takovéto organizační identity vystavuje strany fragmentačním tlakům vždy, když mezi členy dochází k ideologickým střetům nebo když se strana potýká s fluktuacemi vlastních voličů. Pokud podmínky dovolí, je mnohdy pro politickou elitu jednodušší založit stranu novou nebo rychle do jiné přestoupit, než prosazovat svoji linii uvnitř původní strany.

Zcela kontextuální faktory výkonu vládní moci, schopnosti stranických vůdců, stejně jako pokračující popularita mezi voliči přispěla k pozoruhodné stabilitě vládních stran v ČR možná více než jejich pevně zakořeněná identita [Kopecký 1995a]. Ta je spíše otázkou času a tradice. A zejména z tohoto pohledu jsou to právě strany jako KDU-ČSL či KSČM, jejichž dlouhá organizační existence je staví do částečně lepší pozice než celou řadu nově vzniklých politických stran. Do nejbližší budoucnosti lze spíše očekávat, že ač se fragmentace parlamentních klubů a stran ještě výrazněji sníží – zejména vlivem volebních cyklů, určitá křehkost zůstane pro mnohé z nich charakteristická.

Tabulka 2. Jednotnost hlasování uvnitř politických klubů (v %)

ODA	90,65
KDS	93,98
KDS I	93,38
KDU-ČSL	91,24
ODS	92,49
LSNS (později ONAII)	90,46
ČMUS	86,87
ČMSS (dříve HSDMS)	86,14
ČSSD	85,75
LSU	86,91
IISD-SMS	86,67
LB	90,06
KSČM	91,28
SPR-RSČ	96,73

Tabulka vyjadřuje míru jednotnosti hlasování politických klubů PS a je zpracována z platných hlasování 13.-40. schůze. KSČM existovala od 16. schůze, IISD-SMS se rozpadla před 20. schůzí, LSU se sloučila s ČMSS po 27. schůzi, KDS I vznikla po 30. schůzi a zanikla po 33. schůzi. Počet hlasování zahrnutých do tabulky se u jednotlivých politických stran liší, neboť některé kluby neměly na některých hlasováních ani jednoho zástupce. U klubů, které se zúčastnily všech hlasování je to 5105 hlasování (u LSNS 3769, ODA 5079, KDS 5013, KDS I 693, ČMSS 2383, ČMUS 2555, KSČM 4407, SPR-RSČ 3637, IISD-SMS 1033, ČSSD 5094, LSU 2421). Tabulka je sestavena tak, že v poslaneckém klubu při hlasování převládí buď podpora či nesouhlas předloženému návrhu a vyjadřuje, jaké bylo průměrné procento převažujícího názoru v klubu. (Např. jestliže se v 1. hlasování pro návrh vysloví 60 % poslan-

v důsledku zamýšlené integrace strany s ODS – část poslanců (5) vstoupila do klubu KDU-ČSL a ostatní (6) do klubu ODS.

ců klubu a v 2. hlasování se poslanci tohoto klubu vysloví z 80 % proti návrhu, potom průměrná míra stejnosti z těchto dvou hlasování je 70 %).

Problém fragmentace je samozřejmě úzce spjat s otázkou koheze parlamentních klubů. Lze předpokládat, že fragmentaci klubu předcházela nízká míra koheze, a data publikovaná v průběhu volebního období v Parlamentním zpravodaji to naznačují. Parlamentní kluby, jejichž poslanci se dlouhodobě nemohli shodnout na společné politice nebo jejichž někteří poslanci dlouhodobě hlasovali jinak než klub, se buď rozpadly, nebo ztratily členy. Jak ukazuje tabulka 2 (s výjimkou republikánů) byla jednota hlasování poslanců klubů vládní koalice vyšší než u klubů opozičních. Rozdíly mezi koaličními a opozičními kluby byly též patrné, porovnáme-li tyto výsledky s ukazateli absence při hlasování. Z tabulky 3 můžeme vidět, že poslanci koaličních stran (KDS, KDU-ČSL a ODS) v průměru méně chyběli na hlasováních než opoziční poslanci. Výjimkou byly ODA, jež v porovnání s ostatními koaličními kluby měla vyšší absenci, a opoziční Levý blok a KSČM, s absencí relativně nízkou.

Tabulka 3. Účast poslanců na hlasováních

	přítomnost	nepřítomnost
ODA	66,43	33,57
KDS	75,24	24,76
KDS I	77,73	22,27
KDU-ČSL	75,24	24,76
ODS	74,40	25,60
LSNS (později ONAH)	49,19	50,81
ČMUS	64,22	35,78
ČMSS (dříve HSDMS)	63,27	36,73
ČSSD	64,20	35,80
LSU	63,84	36,16
HSD-SMS	57,45	42,55
LB	74,03	25,97
KSČM	76,00	24,00
SPR-RSČ	47,41	52,59
Celkový průměr	69,85	30,15

Tabulka vyjadřuje účast poslaneckých klubů na hlasováních PS a je zpracována z platných hlasování 13.-40. schůze. U klubů, které se zúčastnily všech schůzí, je to 5105 (u KDS I 693, ČMSS 2519, ČMUS 2586, KSČM 4439, HSD-SMS 1099, LSU 2519).

Vzhledem k poměrně dlouhodobé sledovanosti a množství zahrnutých hlasování je možné tvrdit, že v oblasti vztahů mezi poslanci a parlamentními kluby vykazovala PS dosti vysokou úroveň jednotnosti klubů. Zejména koaliční strany, vykazující též malou míru fragmentace, dosáhly vysoké úrovně koheze. Uvážíme-li fakt, že agregovaná procenta poněkud zakrývají skutečnost jednotnosti uvnitř koaličních stran (ale i mezi nimi navzájem) na téměř všech významných hlasováních, je tato situace srovnatelná s mnoha západoevropskými parlamenty.⁵ Pouze parlamentní klub ODA se zdál méně soudržný než jiné

⁵) K nejednotnosti hlasování koaličních stran mezi sebou (ale i uvnitř) došlo jen v ojedinělých případech. Například koaliční KDU-ČSL nepodpořila vládní novelu zákona o důchodovém pojištění

koaliční kluby (vykazoval nižší jednotnost při hlasování a vyšší míru absence). Zčásti to bylo zřejmě způsobeno příchodem nových poslanců, kteří nebyli na předvolební kandidátce ODA, a mohli mít proto mírně odlišné názory. Z opozičních klubů byly jasně nejsoudržnější kluby LB a KSČM, blížíci se tak svojí kohezí klubům koaličních stran. Klub SPR-RSČ nelze jednoznačně určit jako soudržný, neboť ač vykazoval vysokou jednotu hlasování, měl též velmi vysokou absenci.

Soudržnost parlamentních klubů, ale i jejich fragmentace, byly výsledkem činnosti poslanců v rámci vnitrostranické organizace na půdě parlamentu. Nejdůležitější institucí klubů českých parlamentních stran je schůze klubu, kde se přijímá strategie, probírají se protichůdné názory a eventuálně se dojednávají kompromisy. V parlamentní studii z roku 1993⁶ odpovědělo 76 % poslanců českého Parlamentu, že schůze klubu je nejdůležitější, pokud klub přijímá nějaké rozhodnutí, 12 % odpovědělo, že nejdůležitější jsou experti klubu. Vedení poslaneckých klubů hrálo velmi důležitou roli jednak v reprezentaci klubu v dalších parlamentních orgánech (viz dále), jednak v organizaci schůzí a diskusí příslušného klubu. Rozhodnutí dosažená na schůzích klubu byla pro členy většinou závazná, minimálně v případě důležitých hlasování.

Sankce za porušení stranické linie (systém stranické disciplíny, viz poznámku 2) bylo těžké odhalit. Pokud vůbec nějaké existovaly, byly většinou součástí tvořících se vnitrostranických mechanismů. Podle rozhovorů s předsedy klubů neměla většina parlamentních klubů formálně psaná pravidla jednání, která by upřesňovala postup v případě neuposlechnutí rozhodnutí klubu poslancem. Nám známou výjimkou byly kluby ODS a LB. V případě ODS statut parlamentního klubu stanovil, že nesouhlasné chování poslance (v případě důležitých hlasování) bylo oznámeno regionální stranické organizaci. Ta má, přinejmenším formálně, nejdůležitější slovo při nominaci kandidátů do voleb.

Všeobecně lze tvrdit, že stranická disciplína českých parlamentních klubů, ve smyslu sankcí a donucování, byla druhořadou, chceme-li vysvětlit úroveň koheze, jež kluby v minulém volebním období dosahovaly. Pro mnohé kluby, zejména kluby vládní koalice a opozičních KSČM a LB, byly sankce téměř bezpředmětné vzhledem k názorové jednotnosti poslanců uvnitř klubu. Vysoká míra koheze tudíž nebyla výsledkem stranického donucování, ale rostoucí homogenity klubu. V případě opozičních stran byla tato homogenita často dosažena předchozí fragmentací klubu a odchodem poslanců, kteří se neztotožňovali s politikou strany.

Parlamentní kluby a výbory sněmovny

Legislativní studie často uvádějí, že síla parlamentů, zejména jejich kontrolní činnost vůči vládě a státní administrativě, je vyjádřena silou jejich výborů. Vliv parlament-

zvyšující hranici pro odchod do důchodu. K nejednotnosti uvnitř koaličních stran docházelo například při hlasováních o několikrát navrhovaném zákonu o vytvoření vyšších územně samosprávných celků a taktéž v případech právních úprav dotýkajících se problematiky kouření.

⁶) Zmíněná studie byla výzkumným projektem katedry politických věd na univerzitě v Leidenu. Byla sponzorována organizací Foundation for Law and Government (Reob), která je součástí Nizozemské organizace pro vědecký výzkum (Netherlands Organization for Scientific Research-NWO). V jejím rámci byly na podzim roku 1993 a na jaře 1994 provedeny rozsáhlé rozhovory s poslanci českého, slovenského, maďarského a polského parlamentu, zaměřené na otázky fungování parlamentu v rámci systému institucí, otázky koncepcí demokracie a vztahu mezi poslanci a elektorátem.

ních klubů na činnost výborů má v tomto případě velkou důležitost. Je dokázáno, že „jako faktor, podmiňující chování výboru, je strana nejspíše důležitější než jakýkoliv jednotlivý podmiňující vliv, který může být izolován“ [Shaw 1979: 241]. V rovině obecných tezí tohoto článku by parlamentní kluby v ČR měly vykazovat dominanci nad výbory PS, a to především kontrolou a organizací vlastních poslanců pracujících ve výborech. Následující údaje to alespoň zčásti naznačují.

Zatímco formální jmenování členů do výborů se děje hlasováním ve sněmovně, skutečné rozhodování se odehrává uvnitř parlamentních klubů. V již zmíněné parlamentní studii odpovědělo 57 % poslanců, že schůze klubu rozhodovala o členství poslanců ve výborech. Jen 18 % poslanců se vyjádřilo, že to bylo samostatné rozhodnutí poslance, zatímco dalších 18 % poslanců odpovědělo, že to byla obvykle kombinace přání, dovedností i profesionálních zkušeností poslance a stranického zájmu. Navíc je známo, že volba stran při rozhodování o složení výborů sněmovny byla vedena jednak snahou poskytnout většinu vládním poslancům ve všech výborech a jednak snahou zachovat proporrční reprezentaci [Reschová a Syllová 1994].

Z pohledu struktury parlamentu je navíc pravděpodobné, že výbory ztrácely vliv ve prospěch politických stran díky rozdělování zdrojů. Výbory mají sice právo zvát si experty, státní úředníky a ministry na slyšení (Jednací řád parlamentu), jejich profesionální zázemí však bylo slabé (sekretářka a jedna či dvě administrativní síly). Rovněž samotní poslanci neměli dlouhou dobu k dispozici významné zdroje. Pokud by tento stav přetrvával, vedl by pravděpodobně k zvýšenému využívání, a tudíž i závislosti na zdrojích z mimoparlamentní stranické organizace (viz dále), což v minulém parlamentu (1992-1996) do značné míry fungovalo. Snahy poslanců posílit vlastní zdroje a zázemí proto nebyly nikterak překvapující.⁷

Nedostatek relevantních dat byl hlavní překážkou studia skutečného chování poslanců na půdě výborů. Z parlamentní studie vyplývá, že 39 % poslanců pohlíželo na schůze klubu jako na rozhodující činitel jejich stanoviska na půdě výboru. Nicméně stejné procento poslanců uvedlo, že se spoléhá na svá vlastní rozhodnutí. Nepočtené odpovědi v rámci třetí kategorie („někdo jiný rozhoduje“) poukazovaly na fakt, že rozhodnutí také závisí na charakteru projednávaného bodu. Kontingenční tabulky neodhalily žádné významné rozdíly mezi parlamentními kluby PS v této problematice.

Tyto výsledky nemusí být nutně kontroverzní. Parlamentní praxe ukázala, že v určitých důležitých hlasováních byli poslanci instruováni klubem předem, a předpokládalo se, že budou tyto pozice hájit i ve výboru. U jiných předloh to byl právě specialista z výboru, kdo informoval klub a byl odpovědný za vytvoření stanoviska celého klubu. Velmi důležité bylo ovšem zjištění, že u mnohých předloh se tyto procedurální regularity neuplatnily. Buď díky zahlcenosti výborů mnoha návrhy zákonů, nebo prostě proto, že si parlamentní klub nenašel čas se sejít a včas vše projednat. To také částečně vysvětluje, proč se na schůzích sněmovny často objevovaly překvapující a nekonzistentní pozměňovací návrhy, které kluby musely řešit operativními schůzkami v průběhu jednání pléna PS.

⁷⁾ Například zábor a rekonstrukce přilehlých budov pro potřeby Poslanecké sněmovny (kanceláře poslanců a klubů). Dále zvýšení poslaneckých platů a především ostatních náhrad určených k úhradě nájmů kanceláří v Praze či ve volebním kraji, platů asistentů, poradců. Není ovšem bez zajímavosti, že pro poslance vzešlé z voleb 1996 jsou tyto náhrady stanoveny ještě vyšší.

Jestliže se koalice mezistranickým vyjednáváním rozhodla přijmout určitý návrh v té podobě, jak jej navrhla vláda či skupina poslanců, soudržnost poslaneckého klubu se projevovala již na půdě výboru. To platilo také pro opoziční zákonodárné iniciativy nebo návrhy skupin poslanců [Reschová a Syllová 1994]. Díky konsolidaci práce PS, ke které přispěl i systém trojího čtení zavedený novým Jednacíím řádem, se navíc případy ad hoc pozměňovacích návrhů vyskytovaly stále řidčeji.

Relativně malá početnost parlamentních výborů (v průměru kolem 19 členů) a zvýrazňující aspekt specializace navíc přispěly k vytváření dohod a vazeb mezi členy odlišných klubů, a proto též existuje mnoho příkladů konfliktu názorů poslanců s vlastním parlamentním klubem. V průběhu celého minulého volebního období byly vládní návrhy často úspěšně modifikovány a doplněny ve výborech, a to za přispění koaličních i opozičních poslanců a proti vůli vlády. Nejznámějším a nejkonfliktnějším případem bylo schválení nižší spotřební daně pro malé pivovary. Dalšími příklady jsou zákon o sídle parlamentu, schvalování pojistných plánů zdravotních pojišťoven, zákon o platech státních funkcionářů a některá ustanovení nového Jednacího řádu PS.

Parlamentní kluby a Poslanecká sněmovna

Z Jednacího řádu PS, a zejména z jeho nové podoby schválené v dubnu 1995, jasně vyplývá, že parlamentní kluby jsou základní organizační jednotkou parlamentu a že přinejmenším institucionálně se jejich význam nadále upevňuje oproti významu individuálního poslance a parlamentního výboru [viz Kopecký 1995b]. V novém Jednacíím řádu se to projevilo například omezením možnosti poslanců vytvářet nové parlamentní kluby, zavedením institutu trojího čtení předloh zákonů, a institucionálním zakotvením dominance parlamentní většiny nad parlamentní menšinou.

Organizační výbor, hlavní organizační těleso (má v pravomoci i přípravu programu jednání Poslanecké sněmovny), je tvořen reprezentanty všech parlamentních klubů proporčním způsobem plus předseda a místopředsedové sněmovny. Bylo to právě mezistranické vyjednávání, které rozhodovalo o výsledcích jednání tohoto orgánu a tím i o každodenním řízení záležitostí parlamentu. Zvýrazněním moci politických klubů byla i instituce Politického grémia (předsedové všech parlamentních klubů plus předseda a místopředsedové sněmovny; grémium předjednává program jednání Organizačního výboru), a to i přestože význam Politického grémia je spíše vnitroparlamentní a konzultativní, neboť na jeho jednání se nehlasuje.

Na neformálním základě byla v roce 1993 vytvořena zcela nová instituce, která se od té doby vyvinula v Koaliční třináctku. Tento orgán se skládal z předsedů koaličních stran, předsedy a místopředsedů PS (koaliční poslanci) a předsedů koaličních parlamentních klubů. Tento orgán rozhodoval z velké části o nejdůležitějších politických otázkách, včetně návrhů na změnu legislativy. Není samozřejmě náhoda, že se Koaliční třináctka scházela obvykle v týdnu před parlamentní schůzí. Rozhodnutí dosažená v této instituci byla vážnými činiteli parlamentní politiky, zvyšující provázanost parlamentu a stranického vyjednávání.

Shrnutí

Na základě empirického materiálu ze zkoumání vnitroparlamentních proměnných je možné tvrdit, že vnitroparlamentní politika Poslanecké sněmovny byla především stranickou politikou. Parlamentní kluby dosáhly značné míry koheze, ačkoli v různé míře v koaličních stranách (více soudržné) a v opozičních stranách (méně soudržné). Opoziční

strany také trpěly omezenou loajalitou svých členů ke straně (rozpad stran), což souviselo s všeobecnějším jevem nedostatkem stranické identity. I když záleželo na druhu projednávaného bodu, stanoviska výborů byla často předem rozhodnuta předchozím stranickým vyjednáváním. Zdá se, že distribuce potřebných zdrojů dosud favorizovala strany oproti jednotlivým poslancům nebo výborům. Z pohledu jejich institucionálního zakotvení můžeme politické strany považovat za hlavní aktéry parlamentního procesu.

Mimoparlamentní proměnné

Jak bylo poznamenáno výše, strany nelze považovat za jednotné účastníky parlamentního procesu. Stranická organizace působící mimo parlament může uplatnit významný vliv na autonomii svého parlamentního klubu. Naším hlavním zájmem v této části proto bude zjistit, jaká je skutečná síla parlamentních klubů ve vztahu k jejich vlastní stranické struktuře vně parlamentu. Odborná literatura zabývající se touto otázkou uvádí řadu teorií. Duverger tvrdil, že zejména strany na levici politického spektra (z důvodu jejich vývojové geneze) jsou více podřízeny mimoparlamentnímu stranickému vedení než tradiční pravicové strany [Duverger 1954]. I později se vyskytovaly názory hovořící o posunu rovnováhy sil ve většině západoevropských demokraciích od parlamentního klubu ve prospěch ústředí politické strany [von Beyme 1985]. Většinový pohled však zdůrazňoval rostoucí dominanci a důležitost parlamentních klubů [Panebianco 1988; Koole 1993].

Ať je tomu jakkoliv, problémem mnoha těchto tvrzení je, že nespecifikují detailně, co se rozumí pod pojmem mimoparlamentní stranická organizace. Ve velmi obecné rovině argumentace by se mohlo zdát, že je to *celá* strana kromě parlamentního klubu.

Většina stran ve Federálním shromáždění bývalého Československa nebyla pod vlivem vnějších (mimoparlamentních) stranických článků. Především proto, že jediné strany existující již za komunistického režimu – KSČM (dříve KSČ), KDU-ČSL (dříve ČSL) a bývalá Československá strana socialistická (dnes LSNS) – měly vybudovanou stabilizovanou celostátní stranickou organizační strukturu, členskou základnu a materiální zázemí. Ostatní nové strany a uskupení neměly vyvinuté vnější stranické struktury, takže alespoň po dobu prvních dvou let Federálního shromáždění (1990-1992) byl jejich „stranický život“ omezen výhradně na parlament. Například následné strany vzniklé z rozpadajícího se Občanského fóra (jmenovitě např. ODS a ODA) vytvářely své struktury shora dolů, buď od nuly nebo z fragmentů spontánně vzniklé sítě místních Občanských fór. Teprve několik měsíců před všeobecnými parlamentními volbami v roce 1992 byly zkonsolidovány standardní struktury stran (místní a okresní organizace, celostátní výbory, instituce kongresů, sněmů či sjezdů). Díky těmto volbám mají dnešní české parlamentní strany relativně rozvinuté organizační struktury. Platí to jak pro všechny koaliční strany, tak i pro část relativně stabilních opozičních stran (ČSSD, KSČM, SPR-RSČ).

Následující analýza současných českých politických stran bude založena na detailnějším rozlišení mezi třemi částmi stranické organizace: strana ve veřejném úřadu, ústředí strany (výkonný orgán strany) a členská základna [Katz a Mair 1994]. Západoevropské politické strany byly v tomto rámci analyzovány s cílem postihnout jejich organizační genezi prakticky v průběhu celého století. Hlavní hypotézou, částečně potvrzenou získaným empirickým materiálem, zejména ve vztahu k tradičním sociálně demokratickým stranám, byl předpokládán mocenský pohyb uvnitř stran. Pohyb od dominance členské základny a jí kontrolované stranické exekutivy k dominanci „strany ve veřejném úřadu“, tj. nejvyšší stranické elity v parlamentních klubech a ve vládách. V naší stati tento rámec

doplníme detailnějším rozlišením uvnitř kategorie strana ve veřejném úřadu, a to na parlamentní klub a stranu ve vládě. V tomto rámci bude nejdříve pojednána pozice členské základny a její vztah k parlamentnímu klubu.

Rozlišovat parlamentní klub a stranu ve vládě má pochopitelně význam jen pro strany vládní koalice. V těchto stranách mohou existovat dva typy separace moci: *de jure* – to jest formální separace mezi parlamentním klubem a ministry ze stejné strany, nebo *de facto* – obě části strany (parlamentní klub a strana ve vládě) mají oddělené vedení. Formální separace moci (exkluzivita poslaneckého mandátu) pro ČR neplatí v plném rozsahu – členové Parlamentu ČR nejsou nuceni vzdát se poslaneckého mandátu v případě jmenování do vládní funkce. Nicméně žádný z předsedů koaličních klubů v Poslanecké sněmovně prvního českého Parlamentu nebyl zároveň předsedou celé strany, ani ministrem. Tudíž je možno konstatovat, že právě různým vedením se od sebe obě jednotky odlišovaly.

Rozeznávat analyticky mezi parlamentním klubem a stranickou exekutivou je důležité hlavně ze tří důvodů. Za prvé, část stranických elit zastávala posty pouze ve stranických ústředích (platilo to především pro opoziční strany), a lze tudíž očekávat, že vyvíjely činnost ve směru parlamentního klubu.⁸ Za druhé, existence stranických centrál by měla být odrazem rostoucí složitosti politických stran a vnitřního procesu dělby práce. Někdo musí zabezpečovat parlamentní klub expertizami, daty a dalšími zdroji. Za třetí, stranická exekutiva by mohla být místem, kde jsou přijímána závažná strategická rozhodnutí, která jsou pak sdělena parlamentnímu klubu a straně ve vládě. I když způsob vzniku našich politických stran by spíše napovídal dominanci parlamentních klubů uvnitř stran (neboť právě ty stály u zrodu mnoha z nich) z již zmiňované studie vyplynulo, že 79 % poslanců PS Parlamentu ČR si myslelo, že jsou to právě stranické sekretariáty, nikoli parlamentní klub, kdo měl největší slovo při formulaci politiky strany. To vše nasvědčuje tomu, že stranické sekretariáty hrály důležitou úlohu ve vnitrostranické politice a v ovlivňování parlamentních klubů.

Parlamentní kluby a členská základna stran

Podle Duvergerova rozdělení vznikla většina českých stran „zevnitř“ [Duverger 1954]. To znamená, že vznikly na úrovni elit (obvykle v rámci parlamentu), oproti „zvnějšku“ vytvořeným stranám vznikajícím ze sítě lokálních organizací, zájmových sdružení a politicky aktivních skupin. Důležitým důsledkem tohoto stavu je fakt, že alespoň zpočátku stranický život takovéto strany probíhá téměř výhradně v rámci parlamentního klubu, popřípadě i v malém podpůrném sekretariátu strany. Jak již bylo zmíněno výše, s výjimkou tří jmenovaných stran, byl tento stav typický pro většinu politických stran v období Federálního shromáždění ČSFR 1990-1992. V současných českých stranách, které mají více rozvinutou organizační stranickou strukturu, může být situace hypoteticky následující [viz Kopecký 1996]:

- a) Strana nepředstavuje prakticky nic jiného než parlamentní klub. Týká se to především stran, které vznikly a vznikají odštěpením od již existujících stran, zvláště když je od-

⁸) Hlavní příčinou tohoto stavu byl fakt, že převážná většina stranických špiček českých stran kandidovala v parlamentních volbách 1992 do bývalého Federálního shromáždění ČSFR. Po rozdělení federace k 1. lednu 1993 část politiků koaličních stran přešla do české vlády, další – opoziční i koaliční politici – zaujali posty ve stranických exekutivách.

štěpení iniciováno skupinou poslanců. Příkladem může být Strana levého bloku (LB) odštěpená na podzim roku 1993 od KSČM. Takovéto strany lze zhruba kategorizovat Duvergerovým modelem *strany kádru* (cadre party).

- b) Druhým modelem je podřízení místních stranických organizací a členské základny strany parlamentnímu klubu. Strana je centralizována okolo parlamentního klubu, nebo v případě strany zastoupené i ve vládě, okolo strany ve vládě. I když lokální organizace strany existují, a dokonce jsou podporovány centrem, jejich význam je marginální. Tato dominance „strany ve veřejném úřadu“ nad členskou základnou je charakteristická pro model strany typu „*catch-all*“ [Katz a Mair 1994].
- c) Třetím modelem je pravý opak modelu druhého. Strana ve veřejném úřadu (parlamentní klub, strana ve vládě) je účinně kontrolována (masovou) členskou základnou pomocí sjezdu strany a stranické exekutivy. Takto lze charakterizovat rozložení moci v modelu klasické *masové strany* [Katz a Mair 1994], jakými byly například sociálně demokratické strany na přelomu tohoto století.
- d) Poslední možný model je stav vzájemné autonomie mezi poslanci strany i stranickým vedením na jedné straně a lokálními stranickými organizacemi i členy jako takovými na straně druhé. Hierarchické vztahy modelů (b) a (c) jsou nahrazeny vztahy stratarchičnými. Tento typ vztahu byl pozorován u mnoha současných západoevropských stran [Mair 1994], zatím se však nespojuje výhradně s určitým modelem organizace strany.

Z hlediska těchto hypotéz lze otázku vlivu mimoparlamentních stranických článků na parlamentní kluby pojmout šířeji jako otázku, který model strany se v České republice nejspíše vyvine.

Naše hypotéza: pro české strany (a i další strany ve východní Evropě) připadají v úvahu vztahy popsané v bodech (a), (b) nebo (d). Model (c) – dominance lokálních stranických organizací a členské základny nad parlamentními kluby a stranickou reprezentací ve vládě – se v České republice s velkou pravděpodobností vyskytovat nebude. Lze očekávat, že klasická masová strana v ČR nevznikne a že strany vykazující dnes některé její prvky se přetransformují.⁹

Naše hypotéza vychází z následujících předpokladů: společnost v současné České republice sice také prochází procesem demokratizace, ale je jiná, než byly společnosti západní Evropy na začátku tohoto století, kdy masové politické strany vznikaly. Moderní, industrializující se společnost začátku století, ve které musely být masy nových voličů shromážděny, mobilizovány a do politického procesu integrovány prostřednictvím rozvinuté stranické struktury, neodpovídá dnešní situaci ve střední a východní Evropě. Přes dlouhé období komunismu vykazuje česká společnost důležité znaky moderní společnosti, zvláště individualizovanou sociální strukturu, přítomnost prostředků masové komunikace a relativně vysokou úroveň ekonomického rozvoje. Tyto znaky, společně s dědictvím komunistického systému – narušené instituce občanské společnosti a nechuť občanů participovat v politických organizacích [viz Wyman et al. 1995], budou hlavními překážkami vytvoření masové strany klasického typu. Krátce: v ČR se vyvine spíše cokoli jiného než masová strana.

⁹ O důvodech, proč je vznik klasické masové politické strany nepravděpodobný v českých, ale i dalších středoevropských podmínkách, je šířeji pojednáno v Kopecký [1995c].

Za výjimku bychom mohli považovat bývalou KSČ, jež by mohla být klasifikována jako strana masového typu, a to především vzhledem k jejímu organizačnímu dědictví a centralizovanému charakteru v období komunistického režimu. Silný vliv členské základny na vrcholovou stranickou reprezentaci byl patrný v údobí pokusů o transformaci strany, symbolizovaných debatou o jejím budoucím názvu. Empirickou otázkou ovšem zůstává, co se s vnitrostranickým charakterem nynější KSČM událo po jejím několikanásobném štěpení a fungování v podmínkách demokratické konkurence politických stran. Obecně je možné říci, že transformace politických stran probíhá buď pod vnějším tlakem (úspěch jiné stranické struktury stejného politického zaměření), nebo vlastním strategickým rozhodnutím (reakce na podmínky, v nichž strana funguje). Stejně tak je však možné, že masová strana, a to zejména ve smyslu vnitrostranické distribuce moci spíše než skutečné číselné velikosti, bude dále koexistovat coby přežitek minulosti s ostatními typy stran.

Z rámce těchto hypotéz vyplývá, že členská základna nepředstavuje a neměla by představovat hlavní prvek ovlivňující práci parlamentního klubu. Široká lokální základna strany buď neexistuje téměř vůbec, nebo je velmi slabá vůči straně ve veřejném úřadu. Současné české politické strany jsou, a pravděpodobně budou, orientovány (pokud ne dokonce redukovány) na stranu ve veřejném úřadu a na funkci vládnutí a rekonstruování společenského systému, spíše než na členskou základnu a funkce artikulační, reprezentativní i socializační. V tomto smyslu není velkého rozdílu mezi Federálním shromážděním ČSFR a úřadující Poslaneckou sněmovnou, a to i přesto, že současné politické strany mají větší členskou základnu a rozvinutější organizační strukturu, než měly zárodečné strany zastoupené v bývalém FS. Přirozeně tato tvrzení je nutné vnímat jako hypotézy, vyžadující nejen empirickou analýzu současných stran, ale především dlouhodobou registraci jejich vývoje v dalších letech.

Parlamentní kluby, stranická exekutiva a strana ve vládě

V žádných stanovách českých parlamentních stran nenajdeme explicitně vyjádřenou kontrolu parlamentního klubu ať už stranou ve vládě, nebo stranickou exekutivou. Stanovy nanejvýš uvádějí: „úzká spolupráce a vzájemná konzultace ve vážných politických otázkách“ (ČSSD, KSČM) mezi parlamentním klubem a stranickým ústředím. Stanovy jiných stran dokonce ani takto vágní formulaci neobsahují. Žádný z parlamentních klubů si nemusí nechávat schvalovat své kroky od stranické exekutivy, stejně tak v žádných stanovách nejsou ustanoveny o případných sankcích pro tento případ. Z formálního hlediska lze očekávat, že parlamentní kluby politických stran v Poslanecké sněmovně jednají nezávisle na ústředí strany a na straně ve vládě.

V parlamentní praxi však některé strany umožňují svým ministrům (strana ve vládě) a zástupcům stranické exekutivy účast na jednání parlamentního klubu. Například předseda KDU-ČSL je automaticky „považován za člena parlamentního klubu s právoplatným hlasem“ (stanovy strany). Vezmeme-li v úvahu, že předseda strany byl zároveň i místopředsedou vlády ČR, nebylo možné považovat poslanecký klub KDU-ČSL za nezávislé těleso. Stanovy ODS dovolují ministrům, stejně jako členům stranické exekutivy (Výkonné rady), účastnit se na jednání parlamentního klubu, ale bez hlasovacího práva. Poslední podmínka pochopitelně neplatila pro ministry či stranické funkcionáře, kteří byli zároveň poslanci PS. V případě klubů ODS, ODA a KDU-ČSL existoval významný překryv osob mezi stranou ve vládě a stranou v parlamentu – ministři vlády měli díky svým poslaneckým mandátům vliv na parlamentní záležitosti. Vzato z druhé strany, zá-

jmy parlamentního klubu byly teoreticky zastoupeny i na jednání vlády a stranického ústředí. Předsedové poslaneckých klubů ODS a KDU-ČSL jsou členy užšího stranického vedení automaticky – z titulu své parlamentní funkce. Podobně tomu bylo i v případě předsedy klubu KDS.

Skutečně nejdůležitějším prvkem vnitřních vztahů současných politických stran v ČR však dosud byl velký překryv osob mezi třemi články strany. Několik poslanců koaličních stran (ODS, ODA, KDS) zastávalo posty vládních úředníků, někteří poslanci sněmovny byli současně i členy stranických exekutiv (ČSSD, LB, ČMSS,¹⁰ ODS) a předsedové koaličních stran byli členy vlády. Bereme-li v úvahu podmínky, za kterých většina českých stran vznikala, a krátkou dobu jejich existence, je tento stav pochopitelný. Strany se stále ještě vnitřně vyvíjejí. Avšak právě tato spleť vztahů pramenící z překrývání osob a funkcí, působí velké problémy při rozbořech typu „kdo ovlivňuje koho“. V již zmíněném průzkumu názorů českých poslanců jich plných 74 % uvedlo, že stranická exekutiva instruuje své parlamentní kluby. Téměř shodně to uvedli poslanci za ODS, KDS, ČSSD a SPR-RSČ.

Na druhé straně je zajímavá, ale obtížně zjištělná, problematika vlivu poslanců ve stranické exekutivě a ve vládě. Pouze 22 % poslanců PS uvedlo, že stranická exekutiva by měla mít poslední slovo v případě rozdílu názorů mezi ní a parlamentním klubem, 33 % se domnívá, že by ho měl mít parlamentní klub, a 34 % se domnívá, že to závisí na konkrétní situaci. Skutečností je, že za celé čtyři roky funkčního období tohoto parlamentu se několikrát stalo, že poslanci koaličních stran hlasovali proti své vlastní vládě.¹¹ Koaliční parlamentní kluby byly též hlavními iniciátory odvolání ministra zdravotnictví (poslanec Petra Loma). Dále v případě ČSSD to byli právě někteří členové jejího poslaneckého klubu, kteří zahájili otevřenou vzpouru proti Zemanovu stranickému vedení. Příkladem může být i rozpad KSČM – ten byl do značné míry způsoben konfliktem mezi rigidním stranickým ústředím a parlamentním klubem, který byl více nakloněn politické komunikaci s ostatními stranami v parlamentu.

Toto vše naznačuje, že díky růstu velikosti stran a jejich rozšíření i mimo úzkou skupinu poslanců můžeme dnes reálně rozlišovat (mimo LB a ČMUS) mezi stranou v parlamentu, stranou ve vládě a stranickou exekutivou. Naše poznatky též naznačují rostoucí dělbu práce mezi uvedenými třemi články strany. Stranická exekutiva hraje ve vztahu k parlamentnímu klubu významnou roli v oblastech, jako je politika strany, poskytování informací a expertiz. V neposlední řadě má na postavení stranické exekutivy vliv i fakt, že stranická ústředí jsou v ČR hlavními příjemci a kontrolory největší části dotací poskytovaných státem politickým stranám. Ústředí strany kontroluje zdroje, které jsou jistě důležité i pro fungování parlamentního klubu. Schválením zákona o politických stranách ve výše zmíněné podobě se poslanci zrekli práva kontrolovat nejdůležitější zdroje strany, což by mohlo naznačovat, že stávající systém přidělování dotací ještě neovlivnil jejich pozici. Tento systém však může ovlivnit postavení parlamentního klubu v dlouhodobé perspektivě.

¹⁰) V prosinci 1994 došlo ke vzniku Českomoravské unie středu (ČMUS) sloučením Českomoravské strany středu (ČMSS) a Liberálně sociální unie (LSU).

¹¹) Například při projednávání zákona o budoucím sídle PS doporučila vláda sněmovně přestěhovat se do budovy bývalého Federálního shromáždění. PS si však zcela jednoznačně odhlasovala zachování sídla ve stávajících prostorách na Malé straně.

Shrnutí

V této fázi vývoje lze říci, že v rámci trojstranných vztahů nebyly parlamentní kluby ani vrcholem moci ve stranách, ale ani pouhým nástrojem strany ve vládě nebo stranické exekutivy. Parlamentní kluby se vyvíjejí (nebo lépe zůstávají) odlišným stranickým článkem s vlastním způsobem jednání a chování. Poslanecké kluby parlamentních stran si uchovávají moc interpretovat stranickou politiku a vtělovat ji do přijímaných zákonů. Jejich vliv se, zejména u koaličních stran, nejvíce projevoval prostřednictvím kontroly vlády. A vzhledem k jejich relativně nezávislému postavení lze očekávat, že spory mezi nimi a stranou ve vládě by mohly pokračovat i v následujícím volebním období.

Závěr: mění se parlament v České republice

Jedna z klasických typologií zákonodárných orgánů – dělení na *transformativní parlament* a na *parlament typu aréna* [Polsby 1975] – by měla pomoci shrnout poznatky z této krátké studie. Tyto dva typy reprezentují dva póly kontinua. Na straně jedné se transformativní parlamenty vyznačují nezávislou kapacitou iniciování, modifikování, pozdržování a odmítání legislativních návrhů, dále velmi častým používáním parlamentních otázek, interpelací a vyšetřovacích komisí k ovlivňování a kontrole vlády i státní administrace. Na straně druhé fungují parlamenty typu aréna především jako formalizované prostředí k interakci mezi důležitými politickými silami v dané zemi, tedy hlavně k interakci mezi politickými stranami. Politickou praxí těmto pólům nejlépe odpovídají americký Kongres (transformativní parlament) a britský Parlament (typ aréna). Podle N. W. Polsbyho: „charakter strany v parlamentu je v moderním demokratickém politickém systému určujícím faktorem jeho nezávislosti, a tudíž i transformativní schopnosti“ [Polsby 1975: 142]. Ještě specifičtěji – určující je charakter formování parlamentní většiny, charakter řízení parlamentního klubu a složení parlamentních většin při po sobě následujících konkrétních hlasováních.

FS ČSFR (1990-1992) bychom mohli považovat za umírněný transformativní zákonodárný sbor. Důsledkem štěpení a vzniku nových stran docházelo velmi často k formování ad hoc koalic ke konkrétním zákonům. S výjimkou komunistické strany byla koheze parlamentních klubů ve Federálním shromáždění velmi nízká. Strany se štěpily, jejich členové nehlasovali shodně s klubem vlastní politické strany, počet stran ve sněmovně stoupal (do konce volebního období v roce 1992 se více jak zdvojnásobil). Tlak z mimoparlamentních stranických organizací byl malý. Vláda se těžko mohla spoléhat na pevnou většinu v parlamentu a po rozpadu OF a VPN v podstatě fungovala jako menšinová vláda. Podíl zákonů iniciovaných poslanci byl vysoký a vládní návrhy zákonů byly velmi často během projednávání dosti podstatně pozměněny. Tyto skutečnosti podporují hypotézu o transformativním charakteru FS.

První český parlament bychom mohli považovat za pohybující se směrem k zákonodárnému sboru typu umírněná aréna. V jeho prvním volebním období bylo znát silné rozdělení na strany koaliční a opoziční. Byl dosažen podstatný stupeň stranické koheze, zvláště u stran vládní koalice. Řízení stran v parlamentu bylo více centralizováno, vliv mimoparlamentních stranických článků byl stále zřetelnější. Výsledky hlasování sněmovny byly tak v mnoha případech předvídatelné. Nicméně v případě hlasování o problémech menšího významu nebo v případě hlasování dotýkajícího se parlamentu jako celku byla stranická kontrola nad poslanci neúčinná a disciplinovanost těžko vynutitelná. Konkrétně koaliční strany někdy hlasovaly i proti vlastní vládě nebo se jedna z nich sna-

žila vytvořit hlasovací ad hoc alianci s některou z opozičních stran. Tyto případy dávaly prvnímu českému parlamentu příležitostně charakter transformativního zákonodárného orgánu. Podobně jako ve FS i zde docházelo, i když ne v takové míře, k užívání plenárních zasedání pro předkládání četných pozměňovacích návrhů.

Je důležité poznamenat, že výše zmíněná typologie parlamentů podává neúplný a velmi hrubý obrázek. Implicitně zahrnuje pouze legislativní funkci parlamentu a zcela opomíjí jiné potenciální funkce, které zákonodárny sbor může plnit. Mnohem více zpracovaný a komplexnější model by byl třeba k podání ucelenější informace o typu parlamentu vyvíjejícím se u nás. Co však tato typologie umožňuje ukázat a co také bylo hlavním tématem tohoto článku, je vliv politických stran na zákonodárné orgány. Závěry z rozboru množiny vnitroparlamentních a mimoparlamentních proměnných z prvního volebního období Poslanecké sněmovny českého Parlamentu naznačují upevňování centrální úlohy politických stran ve fungování legislativního orgánu. Strany se stávají těžištěm parlamentního procesu. Tento závěr rozhodně představuje změnu oproti situaci ve Federálním shromáždění ČSFR a ukazuje směr, jakým by se mohl český parlament institucionalizovat v budoucnosti.

PETR KOPECKÝ působí na katedře politologie na univerzitě v Sheffieldu. Podíli se na komparativním výzkumném projektu „Institucionalizace parlamentní demokracie v Polsku, Maďarsku, České a Slovenské republice“.

PAVEL HUBÁČEK studuje na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Podílel se na zahájení vydávání periodika Parlamentní zpravodaj. Nyní je jeho šéfredaktorem.

PETR PLECITÝ vystudoval Mezinárodní vztahy na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v roce 1996. Podílel se na zahájení vydávání periodika Parlamentní zpravodaj. Nyní je zástupcem šéfredaktora.

Literatura

- Ágh, Attila 1993. „The Comparative Revolution and the Transition in Central and Southern Europe.“ *Journal of Theoretical Politics* 5: 231-252.
- Beyme, Klaus von 1983. „Governments, Parliaments and the Structure of Power in Political Parties.“ Pp. 341-367 in *Western European Party Systems: Continuity and Change*, ed. by Hans Daalder and Peter Mair. London: Sage.
- Beyme, Klaus von 1985. *Political Parties in Western Democracies*. Aldershot: Gower.
- Bielasiak, Jack 1993. „Institution Building in a Transformative System: Party Fragmentation in Poland's Parliament.“ Paper for the conference on The Role of Legislatures and Parliaments in Democratizing and Newly Democratic Countries, Paris, May 26-28.
- Cox, Gary W. and Mathew D. McCubbins 1993. *Legislative Leviathan: Party Government in the House*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Damgaard, Erik 1992. „Nordic Parliamentary Government.“ Pp. 11-16 in *Parliamentary Change in Nordic Countries*, ed. by Erik Damgaard. Oslo: Scandinavian University Press.
- Di Palma, Giuseppe 1990. „Parliaments, Consolidation, Institutionalization: A Minimalist View.“ Pp. 31-51 in *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe: Greece, Italy, Portugal, Spain and Turkey*, ed. by Ulrike Liebert and Maurizio Cotta. London: Pinter Publishers.
- Duverger, Maurice 1954. *Political Parties: Their Organization and Activities in the Modern State*. London: Methuen.
- Judge, David 1993. *The Parliamentary State*. London: Sage.

- Katz, Richard S. and Peter Mair 1994. „The Evolution of Party Organizations in Europe: Three Faces of Party Organization.“ Pp. 593-617 in *Political Parties in a Changing Age*, ed. by William Crotty. *American Review of Politics* 14, special issue.
- Koole, Ruud 1993. „The Specifics of Dutch Political Parties.“ *The Netherlands' Journal of Social Sciences* 29: 164-182.
- Kopecký, Petr 1995a. „Factionalism in Parliamentary Parties and Democratization in the Czech Republic.“ Pp. 138-151 in *Factional Politics and Democratization*, ed. by Richard Gillespie, Lourdes Lopez Nieto and Michael Waller. *Democratization* 2, special issue.
- Kopecký, Petr 1995b. „Nový jednací řád Poslanecké sněmovny.“ *Parlamentní zpravodaj* 1: 180-181.
- Kopecký, Petr 1995c. „Developing Party Organizations in East Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge?“ *Party Politics* 1: 515-534.
- Kopecký, Petr 1996. „Parties in the Czech Parliament: From Transformative towards Arena Type of Legislature.“ Pp. 80-110 in *Party Structure and Organization in East-Central Europe*, ed. by Paul G. Lewis. Aldershot: Edward Elgar.
- Liebert, Ulrike 1990. „Parliament as a Central Site in Democratic Consolidation: A Preliminary Exploration.“ Pp. 3-30 in *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe: Greece, Italy, Portugal, Spain and Turkey*, ed. by Ulrike Liebert and Maurizio Cotta. London: Pinter Publishers.
- Mair, Peter 1994. „Party Organizations: From Civil Society to the State.“ Pp. 1-22 in *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, ed. by Richard S. Katz and Peter Mair. London: Sage.
- Mair, Peter 1995. „What is Different About Post-Communist Party Systems?“ *Studies in Public Policy*, No. 259. Glasgow: CSPP of the University of Strathclyde.
- Norton, Philip 1990. „General Introduction.“ Pp. 1-16 in *Legislatures*, ed. by Philip Norton. Oxford: Oxford University Press.
- Olson, David M. 1994. „The New Parliaments of New Democracies: The Experience of the Federal Assembly of the Czech and Slovak Federal Republic.“ Pp. 35-47 in *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*, ed. by Attila Ágh. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation.
- Olson, David, Michael Mezey 1991. „Parliaments and Public Policy.“ Pp. 1-24 in *Legislatures in the Policy Process: The Dilemmas of Economic Policy*, ed. by David M. Olson and Michael Mezey. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pancbianco, Angelo 1988. *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parlamentní zpravodaj* 1995, 1996.
- Pridham, Geoffrey 1990. „Political Parties, Parliaments and Democratic Consolidation Southern Europe: Empirical and Theoretical Perspectives.“ Pp. 225-248 in *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe: Greece, Italy, Portugal, Spain and Turkey*, ed. by Ulrike Liebert and Maurizio Cotta. London: Pinter Publishers.
- Polsby, Nelson W. 1975. „Legislatures.“ Pp. 129-148 in *Legislatures*, ed. by Philip Norton. Oxford: Oxford University Press.
- Remington, Thomas F. 1994. „Conclusion: Partisan Competition and Democratic Stability.“ Pp. 217-232 in *Parliaments in Transition: The New Legislative Politics in the Former USSR and Eastern Europe*, ed. by Thomas F. Remington. Oxford: Westview Press.
- Reschová, Jana 1994. „Parliaments and Constitutional Change: The Czechoslovak Experience.“ Pp. 55-68 in *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*, ed. by Attila Ágh. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation.

- Reschová, Jana, Jindřiška Syllová 1994. „The Legislature in the Czech Republic: Year 1993.“ Paper prepared for the conference on New Parliaments of Central Europe, Zámek Štířín, Czech Republic.
- Shaw, Malcolm 1979. „Committees in Legislatures.“ Pp. 237-267 in *Legislatures*, ed. by Philip Norton. Oxford: Oxford University Press.
- Wyman, Matthew, Stephen White, Bill Miller and Paul Heywood 1995. „The Place of Party in Post-communist Europe.“ *Party Politics*, 1: 535-548.
- Zajc, Drago 1994. „The Formation of Parliamentary Coalitions in Slovenia and the Functioning of the First Democratic Parliament.“ Pp. 97-107 in *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*, ed. Attila Ágh. Budapest: Hungarian Centre of Democracy Studies Foundation.

Summary

The existence of political parties is of paramount importance for the functioning of almost every parliament. The aim of this study is to contrast the experience with the functioning of political parties in the former Federal Assembly in Czechoslovakia (1990-1992) and that of the Chamber of Deputies of the Czech parliament between 1992 and 1996. It is suggested that, contrary to the former parliament, political parties in the latter play a central role in its organisation and functioning. Furthermore, it is suggested that, unlike during the term of the Federal Assembly, political parties in the later Czech parliament were also influenced by the extra-parliamentary party organisations. The following two (empirical) sections provide a preliminary backing of the two propositions.

The first (empirical) section of the paper deals with the internal functioning of parliament. Data from a parliamentary survey, roll-call analysis, and the study of parliamentary standing orders enable us to identify important trends in which the position of individual MPs and parliamentary committees as well as the organising principle of the Chamber as a whole become subordinated to the impact of parliamentary parties. Within these rather general tendencies, data also reveal differences between individual parties, particularly a relative low level of fragmentation accompanied by a relatively high level of cohesion of coalition parties as opposed to the opposition parties.

The second (empirical) section devotes special attention to the influence of extra-parliamentary party organisation on the autonomy of parliamentary parties (clubs). Various hypotheses are presented as to how the distribution of power within party organisations could develop and, consequently, how this would influence the autonomy of parliamentary parties. It is argued that the party organization on the ground will not provide a major restraint on the work of parliamentary parties. Furthermore, it is argued and partly documented that, within the relationships between parliamentary parties and party executives, the former remain a distinct intra-party unit, with a considerable degree of autonomy.

The conclusion is gauged into Polsby's typology of parliaments, with the aim to bring the findings into a broader comparative context of legislative studies. The study is a preliminary attempt to test the proposition on the dominance of parties in the functioning of the Czech parliament within a developed framework of analysis, but there is no attempt to create a theory or to find complex explanations. Nevertheless, the collected material enables identification of several important tendencies that will probably last for some time to come and will influence the functioning of the Czech parliament in the future.

Politické spektrum v České republice

Český volič mezi pravici a levice

PAVEL ŠIMONÍK*

STEM – Středisko empirických výzkumů, Praha

Political Spectrum in the Czech Republic

Czech Voter between Right and Left

Abstract: The essay tries to map three main areas important for the interpretation of results of parliamentary elections. (1) long-term distribution of citizens of the Czech Republic on the left-right political continuum; (2) competition for the position in the political center; (3) expectations and behaviour of center-oriented voters. The study is supported by empirical evidence assembled from large representative data files realized by STEM (The Center of Empirical Studies) during 1990-1996. These files were collected on the base of STEM's own projects (investigative series TRENDS and Elections) and/or international comparative surveys (Party System and Political Alignment). The quantitative analysis of above mentioned data shows that, in spite of new constellation of political forces, the distribution of Czech voters on the left-right political continuum remains stable. Globally, the right-center position continues to prevail; there is no striking growth of left-wing orientations. A swing to the right would have meant calling for a change of regime, but according to our data this is not happening. While the voting behaviour of both left and right oriented population is constant, the center-oriented voters changed their preferences in favour of the Social Democratic Party. Moreover, the center-oriented voters represent a very vague voting potential. Thus, their identification with a certain political stream or subject is rather weak. Today, center-oriented voters support the nature of democratical political system developed after November 1989. At the same time, however, voters express dissatisfaction with the practical policy in certain areas (i.e., education, health care system, security). Thus, only parties offering a solution of the daily-life problems, not parties questioning the legitimacy of democratic system, will have a chance to gain support of center-oriented voters.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 4: 457-469)

1. Úvodem

Výsledek letošních parlamentních voleb vyvolal řadu laických i odborných diskusí na téma směřování českého voliče, politický střed, krystalizace politické scény apod. Diskutuje se o prohloubení politické polarizace společnosti po volbách, o smysluplnosti tradičního rozřazování stran a jejich voličů na pravolevém kontinuu. Z hlediska sociologických dat však volbami nastolený poměr politických sil nepředstavuje nic nečekaného a překvapivého. Výsledky výzkumů STEM již od konce roku 1994 hovoří o křehké společenské rovnováze, o rostoucí nespokojenosti veřejnosti s formou realizace politiky, která však neznamená odmítnutí polistopadového vývoje. Současný režim má podporu především v rovině obecných hodnot, zatímco v rovině každodenní reality jsou nálady dosti

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Pavel Šimoník, STEM, s.r.o., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 331, 226.

kritické. Lidé souhlasí s obecnými principy fungování parlamentní demokracie, se směrem vývoje společnosti, s ekonomickou reformou, méně již se způsobem fungování parlamentu či sociálními dopady reformy.

Pravolevé dělení společnosti se i nadále jeví jako nosné a užitečné. Někteří západní politologové sice namítají, že tento přístup je již zastaralý a postrádá smysl [Butler, Stokes 1974]. Zaznívají však i opačné názory, poukazující na schopnost průměrného voliče ohodnotit politické strany a potažmo i sebe z hlediska příslušnosti k levici, pravici nebo středu. Tyto pojmy jsou běžné populaci srozumitelné a dobře predikují politickou orientaci voličů v západních zemích [Barnes 1971; Evans, Heath, Lalljee 1996]. Ke stejnému poznání dospěla i řada českých sociologů a institucí, které se problematice krystalizace politického spektra věnují systematicky od počátku jejího formování (STEM, SoÚ AV ČR). Data Střediska empirických výzkumů v této souvislosti například ukazují, že česká populace je téměř stoprocentně schopna umístit se v dimenzích levice-pravice, což už nelze tvrdit o jejím zakotvení na škále liberalismus-konzervatismus. Sebezařazení na škále levice-pravice představovalo zejména v období 1992-1995 nejrobustnější ukazatel, výborný prediktor politické orientace občanů. Je nutné podotknout, že přihlášení se k levici či pravici není pouhým souhrnem idejí, ale stále více koresponduje s postavením občanů ve společnosti, s její sociální strukturou.

Data výzkumů STEM zaznamenávají dlouhodobou stabilitu rozložení voličů na škále levice-pravice i poměrně ustálené ideologické zařazení nejvýznamnějších politických subjektů. Zdá se, že politická scéna je jak nalevo, tak napravo zřetelně konstituována, nicméně jejím významným atributem je absence typicky středové politické formace. Způsob zaplňování tohoto uprázdněného místa by mohl být jedním z klíčových momentů vývoje politické scény do budoucna.

2. Hledání identity (1990-1992)

Ze sociologických dat víme, že česká veřejnost se ke svému současnému politickému zakotvení dopracovala postupně. V této souvislosti lze mluvit o dvou zlomových bodech.

První z nich se váže k volbám v roce 1990, které přinesly jednoznačné vítězství nadstranického pravolevého Občanského fóra. Lze ho z hlediska politické orientace obyvatel charakterizovat jako hledání identity. Neexistence standardní politické scény, volání po širokém společenském konsensu, plebiscit o komunismu, to vše mělo za následek značné prolínání pravicových a levicových postojů a inklinaci občanů k široce vymezenému politickému středu. K centristické orientaci se hlásilo více než 50 % občanů, což výrazně charakterizuje tehdejší dobu. Touha po změně, která sjednocovala zájmy jednotlivých skupin, nebyla plošně uspokojena. Odlišné představy o tempu a rozsahu přeměn vedly k rozpadu OF a následnému zpřehlednění politické scény.

Druhým významným momentem je přelom let 1991/1992, kdy dochází k redistribuci bývalých voličů OF mezi nové politické subjekty, ODS a OH. Neuspokojení z nedostatečného tempa společenských a politických změn se manifestovalo příklonem k politické pravici. Pravicovost vyjadřovala zájem občanů na radikálních změnách a negativní vymezení vůči komunistickému režimu spíše než standardní politickou orientaci. Postupem času pojmy pravice a levice získávaly jinou náplň, což se projevilo celkovým posunem české veřejnosti k pravostředovým pozicím na politickém spektru. Na pozicích pravice zůstala ta část veřejnosti, která již z nové společenské situace profitovala, ostatní skupiny zaujaly rezervovanější postoj. I v tomto dynamickém období, které lze vnímat

jako proces politického vyzrávání, si dospělá populace uchovala téměř stoprocentní schopnost zařadit se na pravo-levém kontinuu. Na rozdíl od značně abstraktního a zmatečného chápání pojmů liberalismus a konzervatismus, reflektuje pravo-levé dělení skutečné politické smýšlení populace věrohodněji.

Po celé počáteční období transformace zůstává konstantní zařazení občanů na extrémních pozicích, krajních pólech politického spektra. Otevřeně se k jasně pravicovému či jasně levicovému proudu hlásí necelá šestina populace.

3. Posun doleva se nekoná

Kde se průměrný český volič v současnosti ideologicky nachází? Zjednodušeně řečeno blízko politickému středu, od něhož není daleko ani doleva, ani doprava. V praxi to znamená, že v nových volbách může většinově dát svůj hlas v podstatě kterékoli z velkých stran s výjimkou KSČM, případně SPR-RSČ.

STEM ve svých sociologických šetřeních sleduje sebezařazení občanů v dimenzích levice-pravice systematicky po celé období nejčastěji pomocí pětibodové verbalizované škály. Díky tomu lze na datech o sebezařazení respondentů doložit, že od minulých voleb nedošlo k žádnému dramatickému nárůstu počtu levicově orientovaných občanů.

Tabulka 1. Sebezařazení respondentů na škále levice-pravice 1991-1996 (v %)

	6/90	6/91	6/92	6/93	6/94	5/95	12/95	7/96
Levice	19	20	16	20	21	23	22	22
Střed	51	43	33	40	41	41	41	41
Pravice	30	37	51	40	38	36	37	37

Pramen: STEM, výzkumná série *Trendy 1993-1996 a Vývoj společensko-politické situace 1990-1992*.

Zlomovými body změn politické orientace jsou volby v letech 1990 a 1992, kdy došlo k přehodnocení obsahu pravicovosti a středovosti. Více než polovina občanů se přihlásila ke středu (1990) či k pravici (1992). Zhruba v polovině roku 1994 nastává nové období, které trvá doposud. Myšlenka radikální reformy přestává být hybatelem změn, vyprchává ochota občanů k dalšímu „utahování opasek“. Do popředí vystupují sociální aspekty reformy, výrazněji se projevují odlišné zájmy jednotlivých skupin. Dochází k poklesu podílu pravicově orientovaných občanů, zatímco podíl levicově zaměřené populace zůstává neměnný. Výsledkem je nárůst počtu lidí hlásících se k politickému středu.

Česká společnost zůstává i po volbách společností pravého středu. Médii avizovaný obrat české veřejnosti směrem doleva sociologické výzkumy nepotvrzují.

4. Nejvíce napravo v rámci Visegrádu

Dlouhodobě stabilní rozložení občanů ČR na pravolevém kontinuu vynikne zvláště při porovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi. STEM se již několik let podílí na mezinárodním srovnávacím výzkumu *Občané a politické strany*, jehož koordinátorem je Středoevropská univerzita v Budapešti. Na výzkumu se účastní kromě České republiky i Polsko a Maďarsko. STEM realizuje rovněž výzkum na Slovensku. Projekt probíhá od roku 1992 a má podchytit odraz krystalizace politické scény středoevropských postkomunistických zemí ve veřejném mínění.

Politické orientace jsou ve výzkumu sledovány řadou otázek, nejlépe je však vystihuje sebezaražení občanů na sedmistupňové škále levice-pravice (otázka: „V politice se často používají pojmy levice, levý střed, pravý střed, pravice, apod. Podle toho, kam svými politickými názory patříte, se pokuste sám(a) zařadit na škálu od jedničky do sedmičky, kde jednička znamená jasnou levicí a sedmička jasnou pravici.“).

Tabulka 2. Sebezaražení respondentů na sedmistupňové škále levice-pravice 1992-1996 (průměrné hodnoty; „1 = jasná levice, 7 = jasná pravice“)

	1992	1993	1994	1995	1996
Česká republika	4,67	4,40	4,41	4,29	4,45
Slovensko	4,06	4,04	4,21	4,35	4,36
Maďarsko	3,79	3,82	3,80	-	-
Polsko	4,12	4,06	3,87	-	-

Pramen: STEM, CEU Budapest, výzkumná série *Občané a politické strany*, 1992-1996

Výsledky ukazují, že česká populace se mezi zmíněnými čtyřmi postkomunistickými zeměmi dlouhodobě nachází nejvíce napravo, konkrétně se situuje na pozicích pravého středu. S výjimkou drobného výkyvu v roce 1995 (v téže době výzkumy zaznamenaly výrazný vzestup preferencí ČSSD) je toto zařazení velmi konzistentní a stabilní.

Zajímavý trend naznačuje srovnání české a slovenské populace. Ještě v dobách společného soužití byla politická orientace Čechů a Slováků značně odlišná. Česká populace se řadila na pravý střed, slovenská do středu. Slovenská veřejnost častěji promítala do pravolevého dělení své ekonomické šance, relativní deprivaci ve vztahu k České republice, pocit sociální slabosti, což ji situovalo blíže k levici. Po rozdělení federace jsme svědky relativního sblížování ideologických orientací obou populací v dimenzích škály levice-pravice. Na Slovensku dochází k předefinování obsahu pravicovosti. Ten se stává standardnější, více reflektuje tradiční hodnoty, religiozitu. Nicméně, dnes bychom na Slovensku těžko hledali programově pravicovou stranu, která by měla naději na výraznější úspěch ve volbách.

Data signalizují i sblížení maďarské a polské populace. Maďarská veřejnost v transformačním období 1992-1994 vykazovala stabilní pozici mírně nalevo od politického středu, což bylo v relaci s volebním vítězstvím socialistů. Poláci ve stejném období posunuli těžiště svých politických orientací zprava doleva. V politické rovině se tento posun záhy projevil vítězstvím sociální demokracie v parlamentních a A. Kvasniewského v prezidentských volbách.

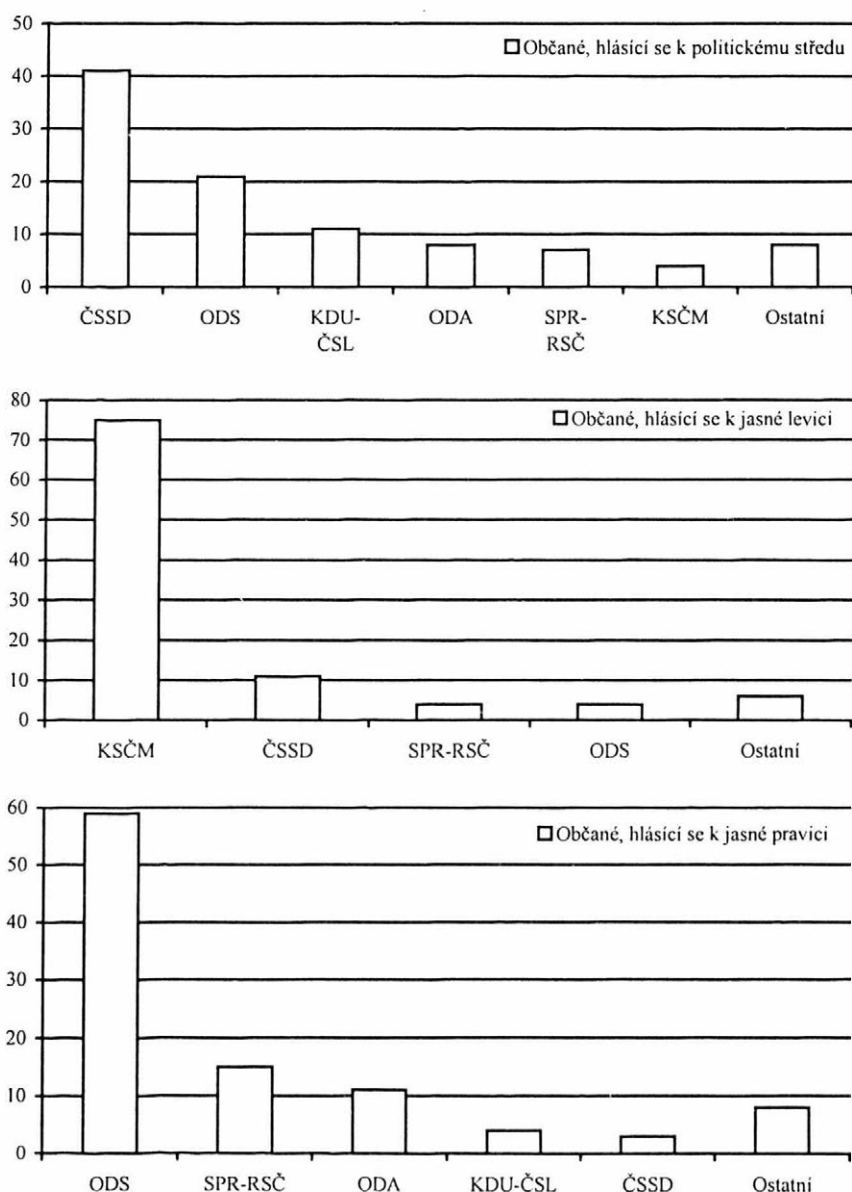
5. Politický střed a úspěch sociální demokracie

Pravicově i levicově orientovaní voliči mají poměrně stabilní vazbu na konkrétní politické subjekty. Míra volebních fluktuací u občanů s pravicovou či levicovou orientací je omezená, proto představují pevné voličské zázemí politických stran. Případné přesuny těchto voličů neprobíhají napříč politickým spektrem, ale mezi podobně orientovanými stranami. Typickým příkladem je vzájemná směna voličů ODA a ODS. Centrističtí voliči naopak stabilního adresáta svých hlasů postrádají. Jejich volební chování je značně proměnlivé, méně je podmíněno ideologicky, více zohledňuje každodenní realitu. Významné zastoupení středových voličů najdeme s výjimkou KSČM u všech parlamentních stran,

proto ani přesuny hlasů středově orientovaných voličů napříč politickým spektrem nejsou ničím výjimečným.

Z výše uvedených důvodů se středový volič ve volbách velmi významnou, ne-li klíčovou roli. Je hlavním zdrojem volných, nezakotvených hlasů, o které mohou strany svést boj. Pokud se některému subjektu podaří ve volbách připoutat k sobě významnou část středových hlasů, může očekávat úspěch. V červnových volbách z této situace dokázala vytěžít především sociální demokracie.

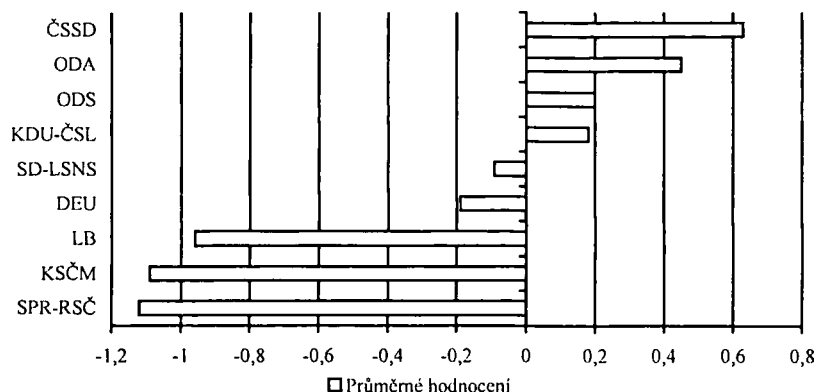
Graf 1. Koho volili občané, hlásící se ke středu, levici a pravici

Na čem tedy stojí úspěch sociální demokracie, která dokázala odčerpat dvakrát více hlasů středových voličů, než ODS, a čtyřikrát více než KDU-ČSL. Především se ČSSD podařilo vytvořit image široce rozevřené strany, která nabízí každému něco, zároveň se však distancuje od krajních politických subjektů. V minulosti poměrně homogenní strana, opírající se především o levicově smýšlející občany středního a staršího věku, se přeměnila v demograficky i politicky heterogenní politickou sílu. Změnil se i přístup veřejnosti k sociální demokracii. Ubylo negativních stanovisek k politice strany. Většina občanů pokládá sociální demokracii za stranu, která ne vždy přesně reprezentuje jejich názory a zájmy, avšak její politika se s představami voličů přímo nerozchází. Jinými slovy je všeobecně akceptovatelnou stranou, a právě tím neodrazuje nevyhraněného, umírněného středového voliče. Zmíněnou pozici sociální demokracie potvrzují data STEM.

Středisko empirických výzkumů opakovaně zjišťovalo míru identifikace občanů s jednotlivými politickými stranami. Respondenti posuzovali devět hlavních politických stran podle toho, jak vyjadřují jejich názory a zájmy (hodnocení na sedmistupňové škále od -3 = vždy velmi odporuje názorům, do +3 = vždy velmi vyjadřuje názory dotázaných). Jak ukazuje graf 2, ČSSD zaujímá pozici nejvíce přijatelné politické strany. Zajímavé je, že ještě v roce 1994 byla nejakceptovanější stranou ODA.

Graf 2. Do jaké míry strany vyjadřují názory a zájmy občanů

Připojená tabulka dokumentuje, že ČSSD sice disponuje méně početnou skupinu přesvědčených příznivců než volebně úspěšnější ODS, zároveň však ve srovnání s ostatními stranami vykazuje nejmenší skupinu krajních odpůrců.

ČSSD se k této pozici propracovávala postupně, o čemž svědčí dlouhodobý posun jejího voličského potenciálu zleva do středu. Počátkem roku 1993 se 52 % příznivců ČSSD řadilo k levici, nyní tak činí pouze 35 %.

Tabulka 3. Podíl občanů ztotožněných s politikou strany (+3 a +2) a občanů, podle kterých politika strany výrazně odporuje jejich názorům a zájmům (-3 a -2)

Strana	podíl krajních hodnocení v %	
	(+3 a +2)	(-3 a -2)
ODS	34	27
ČSSD	32	13
ODA	28	14
KDU-ČSL	21	16
KSČM	14	52
SPR-RSČ	13	50
LB	12	44
SD-LSNS	10	14
DEU	10	16

Pramen: STEM, série *Trendy* 5/1996

Všeobecná přijatelnost, která se na první pohled jeví jako přednost, se může za jistých okolností změnit ve slabinu. Zatímco politicky vyhraněnější subjekty, včetně ODS, mají dlouhodobě velmi stabilní voličské jádro, s pevnou vazbou na stranu i její program, ČSSD v tomto významném ukazateli voličské stability značně zaostává. Středoví voliči představují konglomerát lidí odlišných zájmů, názorů a hodnot, občanů silně apolitických i politikou oslovovaných. Strany mohou takového voliče sice snadno získat, ale i velmi snadno ztratit. Středový volič je nejméně disciplinovaný, názorově nestálý, svůj hlas často neodevzdává z přesvědčení, ale např. z pocitu nerozhodnosti či nespokojenosti. Například velký zisk ČSSD na severní Moravě lze částečně přičíst právě tomuto jevu.

6. Propad malých stran

Voliči, kteří pro tzv. středové strany (OH, HSD-SMS, LSU) hlasovali v minulých volbách, v letošních volbách tento krok nezopakovali. Své hlasy raději rozdělili mezi silné parlamentní strany, přičemž největší část těchto hlasů spolkla Zemanova ČSSD (viz tabulku 4).

Tabulka 4. Koho volili bývalí voliči LSU, HSD-SMS a OH v letošních volbách (v %)

ČSSD	ODS	SD-LSNS	ODA	SPR-RSČ	DŽJ	KDU-ČSL
39	20	9	7	7	6	4

Pramen: STEM, výzkumná série *Trendy*, 6/1996

Byl to právě zisk téměř 40 % hlasů těchto malých stran, který se významně podepsal na dobrém volebním výsledku ČSSD. Pokud se pokusíme zmíněná procenta hypoteticky přepočítat na jednotlivé hlasy, zjistíme, že reprezentují bezmála půl miliónu voličů. Co toto číslo v konečném volebním bilancování znamená, není nutno připomínat: fakt, že parlamentní většina unikla stranám vládní koalice o padesát tisíc hlasů, mluví sám za sebe.

7. Boj o politický střed

Posuzujeme-li pozici politických subjektů na pravolevém kontinuu z hlediska sebezařazení jejich voličů, nacházíme na naší parlamentní scéně pouze dvě jasně zakotvené strany – zcela na leviči KSČM a zřetelně napravo od středu se pohybující ODS. Zbylé čtyři strany sytí přehluštěný pravý či levý střed.

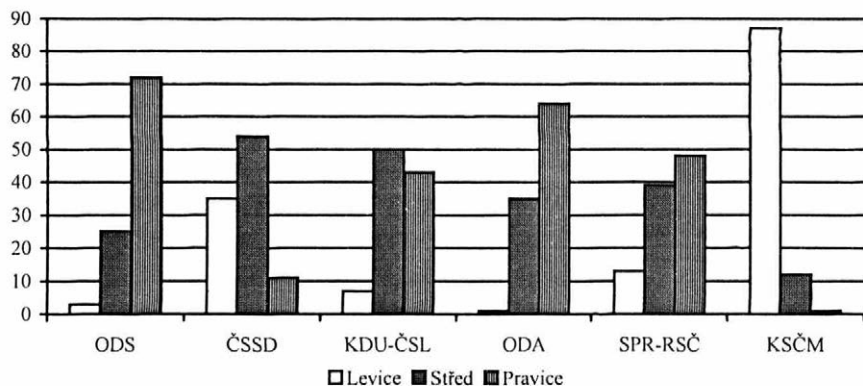
Dvě z nich, ČSSD a KDU-ČSL, se rozhodující mírou opírají právě o středového voliče. Sociální demokracie, kterou volby vynesly do pozice hegemonu středu, se však nikdy za reprezentanta středu nepovažovala. Naopak Luxova strana tuto roli neodmítla, čímž přispěla ke zvěrohodnění středu. Voličské zázemí ODA se již výrazněji vychyluje k pravostředovým pozicím. Středový volič, hlasující pro alianci do jisté míry reprezentuje typ voliče, který straně nedává hlas z přesvědčení, ale např. proto, že jí chce pomoci dostat se do parlamentu. Tradičně nejméně čitelní jsou republikánští příznivci, v jejichž případě dochází ke kumulaci různých politických proudů. Nicméně, dlouhodobé srovnání chování voličů této strany naznačuje, že z původně folklórního fenoménu se pomalu začíná konstituovat politicky čitelnější voličské zázemí, které se sice nenápadně, ale přece jenom posouvá z naprostého zmatení k pravostředovým pozicím.

Podobné rozložení stran nastalo i v případě jejich umístění na pravolevém kontinuu běžnou populací a voliči daného subjektu. STEM se těsně po volbách dotázal respondentů, kde se na desetistupňové škále levice-pravice nacházejí současné parlamentní strany. Připojený graf 3 ukazuje, že zcela zřetelné politické zařazení mají opět pouze KSČM (jasná levice) a ODS (jasná pravice). Spíše jako pravicová než pravostředová strana se občanům jeví ODA, celkově ji však posouvají blíže ke KDU-ČSL než k ODS. Víceméně jako středové strany hodnotí občané KDU-ČSL a překvapivě i SPR-RSČ. Přesvědčivá se zdá být i levostředová pozice ČSSD.

Porovnáme-li rozřazení stran na škále levice-pravice podle obecné populace a podle voličů jednotlivých stran, výraznější difference se objeví v případě SPR-RSČ, KDU-ČSL a ODA. Příznivci všech tří subjektů situují svoji stranu zřetelněji napravo, než činí běžná populace. Naopak KSČM a ODS jsou politicky dobře čitelné, a tudíž neregistrujeme disproporce v jejich zařazení. Téměř jako středovou hodnotí svoji stranu voliči ČSSD. Lze předpokládat, že část voličů jí svůj hlas dala právě proto, že ji vnímala jako reprezentanta politického středu, nikoliv levice.

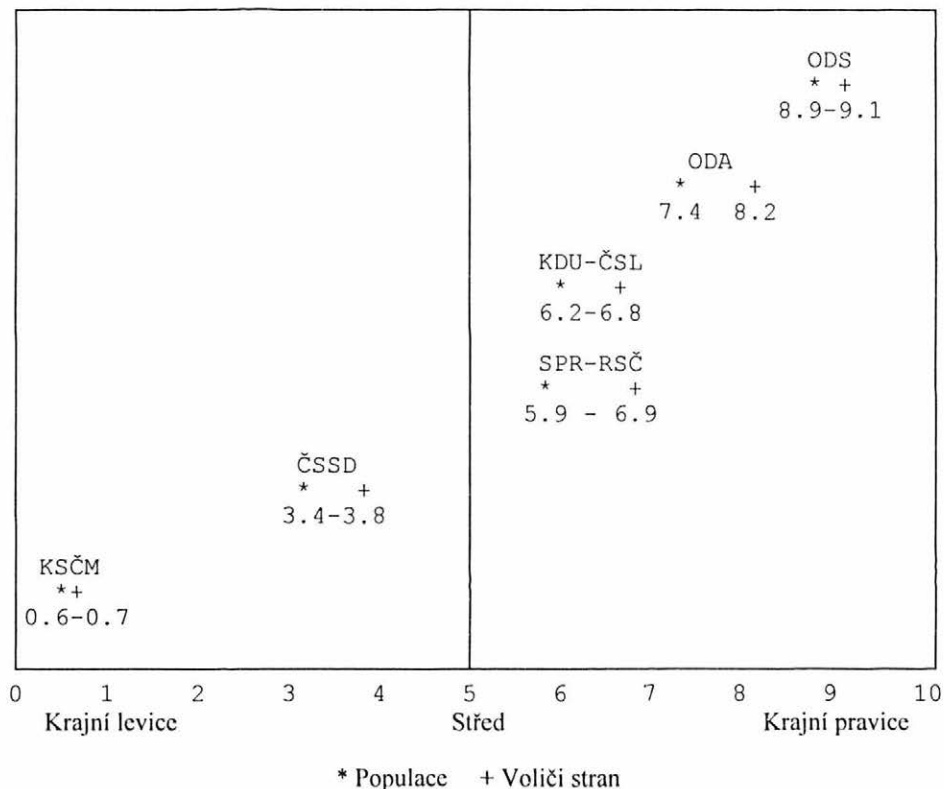
Zajímavé je i zjištění, že voliči jednotlivých politických stran sami sebe hodnotí na škále levice-pravice poněkud zdrženlivěji – více „ke středu“ než své strany. Patrně se tak projevuje tendence zařazovat se mezi „rozumné“, distancovat se od extremistů vlastní strany (platí pro KSČM, zároveň však i pro ODS).

Graf 3. Složení voličů parlamentních stran podle levice-pravice (sebezařazení)

Pramen: STEM, Trendy 7/1996, N = 1 559 respondentů

Graf 4. Zařazení stran na škále levice-pravice podle populace a voličů dané strany (průměr škály)

Pramen: STEM, Trendy 6/1996

8. Základní charakteristiky středového voliče

Sociologická data charakterizují středového voliče jako člověka politicky méně čitelného, který nemá rád extrémní a přímočará řešení. K politice přistupuje s jistou obezřetností, v 62 % se o ni nezajímá. Své názory formuluje často dvojznačně, mlhavě. Za tzv. středovostí můžeme hledat i různorodost a protikladnost postojů. Z těchto důvodů není vůbec snadné identifikovat středového voliče s konkrétním politickým proudem nebo subjektem. Strany s vyšším zastoupením středových voličů ztrácejí svoji jasnou orientaci, zatímco jasnost názorů voličů zbývajících stran se zvětšuje. Pokusme se závěrem alespoň částečně přiblížit politické směřování centristických voličů prostřednictvím několika vybraných postojů.

Středově orientovaní občané se od lidí s výraznější ideologickou orientací (pravice, levice) liší v řadě základních stanovisek, ať již se týkají ekonomického uspořádání, politického systému, sociálních jistot či vnímání nerovností ve společnosti.

Ideální ekonomické uspořádání ČR vidí centrističtí občané v takovém ekonomickém modelu, který funguje na principu trhu, ale stát v něm hraje důležitou kontrolní funkci (43 %), nebo má přímo sociálně tržní podobu (33 %). Deetatizace je přípustná pouze v omezené míře. Přání mít v naší společnosti čistou ekonomiku volného trhu není u příznivců středu časté. Většinovou podporu má „čistý trh“ pouze mezi pravici. Podobně jako levicově zaměření občané nepřipouštějí příznivci středu oslabení kontrolní role státu v ekonomice. Státně regulativní zásahy mají u obou skupin populace velmi vysokou váhu.

Návyk občanů na státní paternalismus z let minulých výrazně ovlivňuje očekávání a postoje nejen levicové, ale i středově orientované populace. Ta očekává, že stát bude i nadále za ni povinně řešit nepříjemné věci, uchovávat rozsáhlý solidaristický systém produkující dokonalé zabezpečení pro rizikové situace. Neplatí to jen v oblasti sociální politiky, ale také například ve školství a ve zdravotnictví. Je proto pochopitelné, že nejcitlivější body vládního prohlášení posuzují stoupenci středu spíše z pozic sociální demokracie než z pozic vlády: odmítají adresný systém vyplácení rodinných přídatků (64 %), zavedení školného na vysokých školách (75 %) a naopak požadují ustavení institutu majetkových příznání (75 %).

Rovněž vnímání nerovností ve společnosti je zatíženo minulostí. Rovnostářský přístup k majetku, skepse ke schopnostem jedince prosadit se v tržních podmínkách, předhazování odpovědnosti za osobní chudobu státu, a ne jedinci, to vše přibližuje stoupence politického středu názorům levice (viz tabulku 5).

Sociálně-demokratický přístup příznivců středu k ekonomice a státu, kritické vnímání nerovností, se v menší intenzitě promítají do politických postojů. Například vztah středově orientovaných občanů k pravicové vládě není odmítavý. Podle 54 % z nich pracoval Klausův kabinet v minulém období dobře a 44 % si na postu premiéra nedokáže představit jiného politika než právě Václava Klause. Zemana by v čele kabinetu uvítalo jen 23 %. Optimisticky smýšlejí středovní voliči i o perspektivách nové vlády a parlamentu, od nichž očekávají, že budou pracovat lépe než jejich předchůdci. Pozitiva nad negativy převažují i v případě srovnání současného a předlistopadového režimu. V tomto ohledu se středovní voliči výrazně vzdalují postojům levicově zaměřené populace (viz tabulku 5).

Tabulka 5. Vybrané názory a postoje občanů podle jejich sebezařazení na škále levice pravice (sloupcové četnosti v %)

	levice	střed	pravice
I. Postoje k ekonomice			
<i>1. Preference typu ekonomiky</i>			
Řízená ekonomika socialistického typu	32	7	2
Sociálně tržní ekonomika	37	33	12
Tržní ekonomika s kontrolní rolí státu	26	43	37
Tržní ekonomika s minimálními zásahy státu	5	17	50
<i>2. Ekonomika by i nadále měla zůstat pod kontrolou státu</i>			
Určitě + spíše ano	95	89	68
Určitě + spíše ne	5	11	32
II. Politická participace a postoje k současnému režimu			
<i>3. Zájem o politiku</i>			
Velký + střední	54	38	56
Malý + žádný	46	62	44
<i>4. Vztah k volené straně</i>			
Velmi + poměrně silný	72	53	75
spíše + velmi slabý	28	47	25
<i>5. Postup v případě opakování červnových voleb</i>			
Volil by stejnou stranu	74	60	80
Volil by jinou stranu	15	19	15
Nevolil by	11	21	5
<i>6. Srovnání současného a minulého režimu</i>			
Současný režim je lepší	20	56	84
Oba jsou stejné	23	24	9
Současný režim je horší	57	20	7
<i>7. Minulá koaliční vláda pracovala (1992-96)</i>			
Velmi + spíše dobře	23	53	81
Velmi + spíše špatně	77	47	19
III. Názory na vybrané sociální problémy			
<i>8. Přídavky na děti by se měly vyplácet všem rodinám</i>			
Určitě + spíše ano	69	64	46
Určitě + spíše ne	31	36	54
<i>9. Byty představují normální zboží, cenu má určovat trh</i>			
Určitě + spíše ano	10	19	33
Určitě + spíše ne	90	81	67
<i>10. Na vysokých školách by mělo být zavedeno školné</i>			
Určitě + spíše ano	15	25	47
Určitě + spíše ne	85	75	53

Tabulka 5. Vybrané názory a postoje občanů podle jejich sebeznačení na škále levice pravice (sloupcové četnosti v %) – pokračování

	levice	střed	pravice
IV. Postoje k nerovnostem ve společnosti			
11. <i>Současný režim zaručuje stejné šance pro všechny lidi</i>			
Určitě + spíše ano	9	34	59
Určitě + spíše ne	91	66	41
12. <i>Za svoji chudobu si každý může především sám</i>			
Určitě + spíše ano	13	31	55
Určitě + spíše ne	87	69	45
13. <i>Vývoj rozdílů mezi lidmi byl v minulých šesti letech správný</i>			
Určitě + spíše ano	13	43	72
Určitě + spíše ne	87	57	28
Pramen:	STEM, série <i>Trendy</i> 7/96 (výroky 2-5, 7-10), <i>Trendy</i> 10/96 (výrok 1), výzkum <i>Vztahy ve společnosti</i> 3/96 (výroky 6, 11-13).		

V případě vypsání předčasných voleb dnes nelze spolehlivě předpovědět, jak se středový volič zachová. Pravděpodobné však je, že jeho volební účast v neplánovaných volbách by byla znatelně nižší, než tomu bylo v červnu (77 % nepovažuje předčasné volby za nutné). O nestálosti a pro politické strany „rizikovosti“ středového voliče svědčí i další údaje. Pouze tři pětiny takto orientovaných občanů by v případě opakování červnových voleb odevzdaly hlas téže straně a pouze každý druhý občan hlásící se k politickému středu počítuje silnější vazbu k volené straně.

Závěr

Zásadní změnu politické orientace, ani posun občanů směrem doleva letošní volby nepřinesly. Pokud by skutečně mělo dojít k přesouvání voličů k levici, znamenalo by to volání po změně režimu, o čemž sociologická data nevypovídají. Volby však přispěly k zpřehlednění politické scény, k jasnějšímu definování pozic politických stran i jejich voličů. Pozice pravice je dlouhodobě stabilní, nicméně došlo k vyčerpání rezervoáru volných hlasů. Podobně ustálené, ale limitované se jeví postavení levice. Možnost i dalšího posílení pravicových či levicových subjektů o jiné než středové voliče, tak zůstávají omezené. Proto se právě středový volič dnes stává tím, kdo může rozhodnout o charakteru vývoje do budoucna.

Zatímco politická pravice je spokojená se stavem společnosti, s jejím směřováním a jako jediná i s praktickým uplatňováním politiky, levice podrobuje formy realizace politiky silné a vytrvalé kritice. Stejně intenzívně zní i její nostalgické volání po předlistopadových poměrech, čímž se výrazně odlišuje od středu. Středovní voliči dnes zásadně podporují polistopadový vývoj, demokratický systém, jejich nespokojenost však vystupuje na povrch při hodnocení realizace forem politiky v dílčích oblastech (školství, zdravotnictví, bezpečnost apod.). Středový volič se v příštích volbách proto pravděpodobně přikloní k tomu, kdo nebude zpochybňovat režim, ale nabídne srozumitelné řešení věčně definovaných politických témat „středního dosahu“.

PAVEL ŠIMONÍK vystudoval sociologii na Filozofické fakultě UK v Praze. Od roku 1992 pracuje jako analytik Střediska empirických výzkumů (STEM), kde se věnuje problematice politických stran a volebního chování.

Literatura

- Barnes, S. H. 1971. „Left, Right and the Italian Voter.“ *Comparative Political Studies* 4: 157-175.
- Butler, D. E., D. Stokes 1974. *Political Change in Britain*. London: Macmillan.
- Dvořáková, V., J. Kunc 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Evans, G., A. Heath, M. Lalljee 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate.“ *The British Journal of Sociology* 47: 93-112.
- Hudeček, J. 1992. „Pokus o identifikaci stran na levo-pravém kontinuu.“ *Sociologický časopis* 28: 275-283.
- Kapr, J., P. Kotlas 1993. „Výsledky voleb.“ In *Volby zde a nyní*. Praha: Egem.
- Machonin, P. 1992. „Československé vztahy ve světle dat sociologických výzkumů.“ In *Dnešní krize česko-slovenských vztahů*, ed. F. Gál et al. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matějů, P. et al. 1996. „Sociální třídy, postoje k nerovnostem a politické orientace – Vývoj v letech 1991-1995.“ Soubor textů a datová dokumentace k TK. Praha: SoÚ AV ČR.
- Rezler, L. 1990. *An attempt to identify background of political left and right continuum in Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV.

Evropská sociologická společnost (The European Sociological Association)
pořádá 27.-30. srpna 1997
třetí evropskou konferenci
na téma

Evropa 20. století: inkluze/exkluze

kteřá se uskuteční na Universitě v Essexu ve Velké Británii

Téma bude zkoumáno se zvláštním zřetelem na otázky gender, etnicity, třídy a věku v měnících se evropských společnostech v procesu restrukturalizace v tomto století a na roli, kterou hrají poznatky evropské sociologie při snaze o pochopení inkluzivních a exkluzivních změn.

V rámci konference proběhne několik tematických setkání následujícího zaměření:

Revidování klasické teorie

- Modernita a postmoderna
- Feministická teorie se setkává s klasickými teoriemi
- Doznívání socialismu?

Práce, sociální stát a občanství

- Sociální státy, sociální společnosti
- Gender a občanství
- Inkluze/exkluze: moc a etnicita
- Problematika gender vztahů na trhu práce a v sociálním státě
- Industrial relations, instituce pracovního trhu a zaměstnanost

Staré a nové nerovnosti

- Nové formy patriarchátu
- Mezigenerační smlouvy a konflikty
- Budoucnost pro sociální třídu?
- Etnicity, rasismus a národy
- Mládež a generace v Evropě

Globalizace

- Globalizace, sociální a ekonomická restrukturalace
- Migrace a opevněná Evropa
- Globalizace: technologie, ochrana životního prostředí a budoucnost

Evropské procesy, hranice a instituce

- Východ se setkává se Západem
- Sociální práva a ekonomické síly
- Evropa regionů
- Evropa v pohybu: sociální hnutí
- Demokracie v Evropě: instituce a občanství

Kultury a identity

- Sexuální občanství
- Kulturní identity a homogenizace
- Technologie a kultura
- Evropské hodnoty v přechodu
- Biografický pohled na evropské společnosti
- Rodina v Evropě
- Spotřeba
- Sociologie masmédií a masové komunikace

Vítány jsou i další návrhy témat pro polední diskuse u kulatého stolu.

Evropská sociologická společnost žádá vědecké pracovníky zabývající se evropskými otázkami, aby v případě zájmu o prezentaci svých studií zaslali abstrakt v rozsahu nejvýše 250 slov, a to do **15. ledna 1997** včetně informace, do které tematické skupiny si přejí být zařazeni.

Přihlášky zasílejte:

Conference Organiser - ESA Conference
Department of Sociology, University of Essex
Wivenhoe Park, Colchester Essex CO4 3SQ, United Kingdom
fax 0044 206 873 410, e-mail ESA97@essex.ac.uk

Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR 1996 z pohledu sociologie

Redakce Sociologického časopisu uspořádala 12. září 1996 diskusní setkání sociologů, kteří se zamýšleli nad výsledky a důsledky, příčinami a kontinuitou či diskontinuitou letošních voleb do Poslanecké sněmovny českého Parlamentu. Debaty se zúčastnili: Michal Illner, ředitel Sociologického ústavu AV ČR, vědečtí pracovníci Sociologického ústavu AV ČR Lubomír Brokl, Pavel Machonin, Petr Matějů, Klára Vlachová a šéfredaktor Sociologického časopisu Miloš Havelka, jenž celou diskusi řídil, dále Jiří Musil ze Středoevropské univerzity, z Fakulty sociálních věd UK Praha Jiří Kabele a ze Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied Vladimír Krivý.

Havelka: Interpretace výsledků letošních voleb do Parlamentu je pro většinu společenských vědců právě tak velkou výzvou jako předpověď a očekávání voleb senátních. Vedle odborných analýz se přitom zdá důležité diskutovat o volbách poněkud „volněji“. Redakce proto připravila tento „kulatý stůl“ a zároveň požádala všechny zúčastněné o předběžné zformulování vlastních pohledů na události a případně argumentaci tohoto pohledu. V nejobecnější rovině bylo možné na základě předložených textů typologizovat čtyři perspektivy diskuse o tom, co se ve volbách vlastně stalo. Za prvé to je perspektiva obecně sociologická, resp. sociálně filozofická. Jako její příklad je možné uvést třeba diskusi o filozoficko-teoretickém a metodologickém statu teze, že každý existující politický systém determinuje chování voličů a vytváří si svůj optimální systém politických stran a jejího obrácení zdůrazněním určitosti politických zájmů voličů (a jejich skupin) a jejich vlivu na životaschopnost stran a stranických seskupení. Za druhé je to perspektiva sociologicko-politologického pochopení situace, ať už ve smyslu strukturním, vycházejícím z hodnocení sociální a politické reality, anebo „reflexivní“, týkající se postojů a s tím související tvorby a proměn mínění. V zaslaných materiálech se tato problematika objevila např. v podobě otázek, jaké sociální faktory determinují volební chování, zda transformace nenarazila na meze sociálního konsensu, zda se nakonec nejedná o „sametovou restauraci“ anebo jakou roli hrály deficity mediálního zvládnání objektivně i subjektivně zapříčiněných problémů. Za třetí jsou to problémy, vznikající v perspektivě jednotlivých sociologických disciplín, případně problémy interdisciplinární, např. do jaké míry měly volební systém, volební mechanismy a volební matematika vliv na výsledky voleb. Za čtvrté byly důležité i otázky komparativní, srovnání regionálních výsledků, dále srovnání výsledků voleb v České a Slovenské republice, případně výsledky středoevropských zemí, např. do jaké míry je možné hovořit o „decentralizaci extremistických stran“ ve srovnání se Slovenskem, kde jsou údajně ve středu spektra.

Není samozřejmě jisté, že se podaří o všech těchto tématech hovořit. Nicméně na počátku by každý z účastníků měl stručně shrnout svůj názor na to, co se v letošních volbách do Poslanecké sněmovny vlastně stalo.

Machonin: Skončila jedna velká iluze české sociologie o specifické české cestě ke kapitalismu, která by měla být odlišná od cesty ostatních postkomunistických zemí, dokonale sametová, bez nějakých zvláštních sociálních konfliktů a problémů. Podle mého názoru se odehrál obrat směrem k levému středu. Byl způsoben především nahromaděnou sociální zkušeností společnosti v průběhu transformace. Z výzkumů pořádaných v posledních

dvou letech víme, že společnost se na základě této zkušenosti rozdělila zhruba na dvě poloviny, jež mají rozdílný názor na výsledky transformace. To ovšem neznamená, že by se některá z nich postavila proti transformaci. Podstatná část společnosti ovšem soudí, že dosavadní průběh transformace nevystihuje zcela její zájmy a potřeby. Odečteme-li existenci radikálních sil na okraji, jde o vznik silného demokratického levého středu, což z politického hlediska znamená konec ničím nerušených sklonů k autoritarismu a autoritaci. Došlo k relativní rovnováze sil. Nyní teprve nastává etapa seriózního sociálního vyjednávání a snah o dosažení skutečně demokratického konsensu při prosazování transformace, která bude odpovídat zkušenosti, vůli, zájmům a potřebám většiny společnosti. Tato nová a obtížná etapa bude spojena s hlubokými kulturně podmíněnými civilizačními procesy, o kterých se mluví v souvislosti s modernizací.

Musil: Domnívám se, že je především zapotřebí popsat a shrnout to, co se vlastně stalo. Na prvním místě je třeba uvést, že se zjednodušila struktura politických stran, které jsou v parlamentu zastoupeny. To nepochybně přispívá k formování českého politického establishmentu, za druhé roztržštěná nekomunistická levice se proměnila v jednu silnou stranu, tj. ČSSD, která ve srovnání s předchozími volbami nejvíce získala. Za pozornost stojí, že z parlamentu zmizel politický střed, nepočítáme-li KDU-ČSL za reprezentanta středu, ve srovnání s rokem 1992 zůstaly levicové i pravicové strany zhruba na stejné úrovni, a to se týká i pravicové koalice, která je stejně silná jak před čtyřmi lety, i když její nejsilnější složka zaznamenala proti předchozím volbám určitou ztrátu. Ovšem celkově koalice letos získala o 2 procenta hlasů více, ale ani to nevedlo k získání většiny v parlamentu, situace je tak popisována jako politický pat. To je nepřesné, protože opozice není jednolitým celkem, naopak. Psychologicky jsou volby chápány jako konec období, kdy měla jedna strana dominantní postavení. Tato změna povede k důrazu na vyjednávání, kompromisy a bude znamenat jistou nezřetelnost politické struktury. Je to jakýsi návrat k prvorepublikánskému typu dohadování, vyjednávání a vlastně k českému typu politiky, na který jsme historicky zvyklí. Nevylučoval bych proto vůbec možnost vzniku velké koalice.

Brokl: K tomu bych dodal jen poznámku: když zde mluvíme o první republice, konsensus koalic tehdy vznikl proti neloajální opozici levé i pravé a vedl nakonec ke stagnování politické scény.

Havelka: Je otázkou, v jakém smyslu se dá hovořit o skutečné opozici za první republiky, většina stran považovaných za opoziční – komunisti, sudetoněmečtí nacionalisté a lůdáci byli stranami protistátními. Je proto třeba odlišit protistátní a neloajální opozici od opozice politické.

Kabele: Souhlasím s těmi, kteří zde zdůrazňují, že výsledky voleb představují stabilizaci politické scény ve všech parametrech. Uvědomuji si ale také to, že je možné paradoxně hovořit o destabilizaci českého politického systému, který je nově konfrontován s problémem nestabilní vlády – buď menšinové, anebo založené na velké koalici jinak opozičních stran. S tím souvisí fakt, že zde máme poměrně rozsáhlou neloajální opozici, myslím jak na republikány, tak na komunisty.

Brokl: Neloajální opozice je termín pro antidemokratickou opozici. Dnes se tak ale žádná strana nedefinuje.

Kabele: Neloajální opozici tvoří strany, které se hlásí k principům stávajícího režimu, tj. např. k trhu, demokracii a právu, ale nedá se u nich předpovědět, co by se stalo, kdyby se dostaly k vládě. Je dobře možné, že by se pokusily změnit režim. Spíše pro jejich po-

chybnou loajalitu než kvůli extrémnosti dochází k tak velkému tlaku, aby tyto strany byly ostrakizovány a vyloučeny z podílu na výkonu státní moci.

Illner: Vráťím diskusi zpět k základnímu tématu. Zatím jsem neměl možnost vidět data o přesunech preferencí mezi jednotlivými stranami ve volbách 1992 a 1996, což bych považoval za dost podstatnou informaci pro tuto diskusi. Názor, který tu chci vyslovit, by tak byl mnohem podloženější. Myslím, že výsledky voleb nejsou žádnou mimořádnou a překvapivou záležitostí a nepředstavují z hlediska předpokládaného vývoje ani žádný dramatický obrat. Výsledky voleb by se měly vztáhnout k celkovém vývoji transformace po roce 1989, jsou logicky svázány s tím, co se v této společnosti v uvedeném období dělo. Společnost se postupně ve svém politickém chování odideologizovává, přestává jednat, jak tomu bylo na počátku transformace, na základě symbolů a abstraktních hodnot. Jednotlivé sociální skupiny se začínají více chovat podle svého sociálního postavení ať už reálného, nebo reflektovaného, svých zájmů a zkušeností. Tyto objektivní děje jsou rozhodující a letošní volební výsledky reflektují sociální zkušenost transformace ve větší míře, než tomu bylo ve volbách 1992. Společnost se začíná dělit na ty, kdo spíše získávají, a na ty, kdo spíše ztrácejí v polistopadovém vývoji. Ti, kdo ztrácejí nebo se domnívají, že ztrácejí, se pak přirozeně sunou od občanských stran do levého středu, nebo dokonce ke stranám extrémním. Volby byly triumfem levého středu, zdůraznil bych ale v tomto spojení hlavně termín střed, přestože centristická orientace voličů není z rozložení volebních výsledků za strany přímo patrná. Strany jsou totiž vnitřně heterogenní. Z hlediska rozložení preferencí jejich přívrženců na pravolevém spektru se ukazuje, že ve vítězných stranách jsou nejsilnější právě středově orientované části jejich podporovatelů, včetně pravého, resp. levého středu. Volby tedy nepřinesly vyprázdnění politického středu, ale naopak jeho posílení, hlavně jeho levé části. To samozřejmě není v souladu s tím, jak se vítězné strany samy definují, je to ale výraz toho, jak je definovali voliči.

Měl bych ještě několik postřehů k regionálnímu pohledu na výsledky voleb: prakticky se v těchto volbách neuplatnila politická forma moravského regionalismu (moravismu) – strany, které něco takového měly v programu, dosáhly zcela zanedbatelných výsledků, a to i na samotné Moravě. Je však otázkou, zda to znamená, že regionalismus zcela vymizel, nebo zda má nějakou jinou podobu. Právě zde bychom potřebovali vědět, jak se přesouvaly hlasy. Domnívám se, že moravský regionalismus se nevytratil: namísto jeho etnicko-politické komponenty, to znamená etnicky zdůvodňovaného požadavku autonomie, se nyní více prosadila jeho od počátku přítomná komponenta sociálně teritoriální. Ta spočívá v tom, že regionalismus vyjadřuje pocity ekonomické, politické a sociální marginalizace Moravy a opozici vůči pragocentrismu, ať už jsou podložené, či nikoliv. Ve volbách 1992 využily těchto pocitů úspěšně moravistické strany. Dnes se tento typ nespokojenosti pravděpodobně projevuje podporou sociální demokracie jako opoziční strany. V této souvislosti je velice zajímavé, díváme-li se na rozložení výsledků voleb podle okresů, že v soutěži ČSSD a ODS zvítězila v naprosté většině moravských okresů sociální demokracie. Jde o více než dvě třetiny z 25 moravských okresů. S nadšátkou se dá říci, že v tomto smyslu začala Morava letošními volbami politicky existovat. Samozřejmě také v Čechách jsou regiony, kde sociální demokracie zvítězila, např. v severozápadních Čechách nebo v části okresů na Českomoravské vysočině, které územně navazují na okresy moravské. Takže při pohledu na mapu volebních výsledků je politická identita Moravy jakoby viditelná. Je možné se ptát, právě s ohledem na to, že regiona-

lismy mohou oživat v různé podobě, co to může přinést do budoucna. Nenabízí se, byť vzdálená, paralela se slovenskou zkušeností?

Vlachová: Já již některá data k dispozici mám. Např. matici, která analyzuje 6 stran z roku 1992 a 1996 a z ní je vidět, že ČSSD, ODS, KDU-ČSL, KSČM a SPR-RSČ jsou velmi stabilními stranami, protože zde 60-70 procent voličů volilo shodnou stranu v obou volbách. Jiná situace je u ODA, u níž jenom 33 procent voličů volilo stejně. Když se podíváme, jak se pročišťovala levá část spektra, nedělo se to jenom ve prospěch sociální demokracie. Např. podpora Levého bloku v roce 1992 byla založena na podpoře s LB sloučených komunistů, kdežto v roce 1996 po oddělení KSČM od LB šli příznivci zpátky do KSČM. Zajímavé je, že ČSSD měla příliv voličů ze všech stran včetně republikánů, kterých bylo 22 procent.

Krivý: V súvislosti s voľbami 1996 – práve tak ako s voľbami inými – by som rád rozlíšil dve roviny. Jednu predstavuje rozdelenie odovzdaných hlasov a cez tie zisťujeme orientácie elektorátu a ich determinácie. Druhú predstavuje výsledné rozdelenie mandátov, uzatvorenie povolebných koalícií, obsadenie dôležitých pozícií a táto rovina hovorí vždy o novej konfigurácii politickej moci. Možno by bolo dobré začať druhou rovinou, teda načrtnutím politického vyústenia volieb, a potom prejsť k analýze posunov a determinácie rozdelenia hlasov. Hlavný rozdiel medzi oboma rovinami v týchto voľbách vidím v tom, že pravicová, resp. pravo-stredová koalícia získala ešte o niečo väčší podiel hlasov ako vo voľbách predchádzajúcich, ale dostala sa do politicky labilnejšej pozície. A politicky väčšími než elektorátne pravdepodobne vzrástol vplyv jedného extrému – republikánov. Ani nie tak vďaka ich dvojbodovému nárastu, ako skôr kvôli celkovému rozloženiu síl sa môžu dostať do úlohy „jazýčka na váhe“.

Myslím, že to boli prvé voľby v 90. rokoch, ktoré nemali svoju „veľkú, osudovú otázku“. Boli to tiež prvé voľby po dlhých desaťročiach, ktoré zrodili viac ako jedného víťaza: ODS a ČSSD. „Prevalcovanie“ teda zrejme nebude možné a posilní sa význam negociácie. Nazdávam sa, že týmto, ako aj kryštalizáciou dvoch silných strán a silou pravo-ľavého spektra sa Česká republika priblížila západným štandardom politickej normality, prinajmenšom v pomerných volebných systémoch. Otvorenou otázkou pre mňa zostáva ako budú veci v ďalšom období fungovať s opozičným predsedom Snemovne, obzvlášť pri skutočne hlbokých osobných averziách dvoch protagonistov a predsedov strán.

V kontexte stredoeurópskych postkomunistických krajín české voľby potvrdili českú odlišnosť. Napriek Klausovmu sklamaní z výsledkov tie strany, ktoré boli pri moci, neboli vo voľbách porazené, moc neprešla k ľavici (Poľsko, Maďarsko) a nie je to ani prípad Slovenska s dominanciou nacionálne-populistického „extrémistického streda“.

Ďalej, upútala ma konverzia hlasov pre Moravistov v období 1992-1996, konverzia v prospech sociálnych demokratov a ak sa nemýlim aj v prospech KDU-ČSL na južnej Morave. Táto „sociálna“ konverzia zrejme naozaj svedčí, že išlo skôr o regionalistické, než nacionálne hnutie. Na počiatku, myslím, boli v ňom prítomné oba momenty. Keby bol nacionálny moment silnejší, pravdepodobne by ku konverzii nedošlo tak ľahko.

Medzi hlavné štiepenia slovenskej spoločnosti popri etnickom patrí urbánno-rurálne štiepenie: volebné orientácie mestského a najmä veľkomestského obyvateľstva sú významne iné ako v prípade vidieckeho obyvateľstva. Ako je to v českom prípade? Myslím, že určitá podobnosť je v tom, že aj tu existujú strany mestské, možno presnejšie veľkomestské, najmä ODS a ODA. Volebný úspech ODA v Brne si vysvetľujem ako

veľkomestský spôsob určitého dištancu vo vzťahu k ODS. Existuje však tiež podstatný rozdiel oproti slovenskej situácii, ktorý je zrejme daný aj sociálne-štruktúrnymi odlišnosťami. Totiž, urbánno-rurálne rozdiely nie sú v Českej republike tak hlboké, neštípiea spoločnosť v takej miere a „navrch“ má skôr mestský, resp. veľkomestský faktor.

Musil: O podobnosti se Slovenskem zde bylo poukázáno na rurálně urbánní osu. Městské politické strany charakterizoval kolega Krivý. A které jsou u nás tedy strany rurální? KDU-ČSL je jí jistě, ale nikoli v Čechách. Nanejvýš v severních Čechách, nikoli v jižních, kde zvítězila sociální demokracie. Rozdíl mezi jižními Čechami a jižní Moravou je mimochodem zajímavým dokladem selhávání kódu minulosti, tzn. vysvětlující silou tradice.

Machonin: Jižní Čechy jsou vůbec netypický elektorát, je to jediný kraj, ve kterém výrazně nad průměrem převládají republikáni, ODA a KSČM, což je naprosto neopakovatelná konstelace.

Illner: Nejsem si jist, zda to lze takto říci, v jižních Čechách jsou republikáni slabě pod celostátním průměrem, KSČM je zde skutečně nadprůměrná, ale ne o mnoho. Vcelku se jižní Čechy nijak výrazně neodlišují od celorepublikových průměrů.

Machonin: Zajímavé ale je, že tam ODS a ČSSD ani zdaleka tak nedominují.

Brokl: Vše, co bylo řečeno, je velice důležité a velice zajímavé, ale já mám problém, co z toho je možné nějak dokázat. Stále pochybuji, jestli to byl obrat. V teorii to funguje. Platí, kolik má ta která společnost strukturálních rozporů, tolik se na tom usadí partají. Ale vytvořily se už strukturální rozpory?

Přitom tlak na malé strany je od roku 1992 strašně velký, všichni voliče upozorňují na nebezpečí propadu hlasů. Ale když to mám formulovat obecně, řekl bych, že elektorát reagoval logicky a psychologicky, nechtěl, aby jeho hlasy propadaly. Čili je to tento postoj, nebo se změnilo chování voličů podle třídního hlediska? Volili lidé Zemana proto, že nechtěli volit Klause – a neměli jinou alternativu, protože malé strany neměly do parlamentu projít? Sociální demokracie vypadali jako alternativa.

Musil: Nebyl bych si jist, že to do takové míry všechno závisí na víceméně mechanických úvahách o tom, co se stane s mým hlasem. Přece jenom bych trval na předpokladu, že existuje vztah mezi reálnou situací elektorátu a mezi tím, koho volí, tzn. že se také uvažuje na základě nabídky. Nebezpečí naší situace může spočívat v tom, že se výklad převede na analýzu dat.

Machonin: Na první pohled souhlasím s Broklem, že lidé chtěli vsadit na silnou stranu spíše než na maličké středově orientované strany. Současně si ale myslím, že jsou za tím skryty sociální pohyby. Rozdělení elektorátu není nahodilé, ale rozhodně bych nemluvil o nějakém třídním obratu k sociální demokracii. Společnost je rozdělena, ale ne třídně, anebo ne tak jednoduše třídně. Obrat spočívá v tom, že dělnický volič má velkou převahu mezi republikány a částečně mezi komunisty. Pokud jde o sociální demokraty, ti jsou jenom mírně dělnická strana a spíše s převahou kvalifikovaného dělnictva. Ve srovnání s volbami 1992 se zde skutečně odehrálo to, že střední třída, tj. hlavně zaměstnanci, a mezi nimi hlavně střední odborní zaměstnanci, přesunuli své sympatie od drobných stran směrem k sociální demokracii, což je důležitý reálný proces. Sociální zkušenost, o které jsem hovořil, není jenom zkušenost chudých nebo chudobou ohrožených, ale také střední třídy, která doplácí na známé problémy rozpočtové sféry. To odlišuje specifiku našeho tzv. obratu doleva od radikálních posunů doleva, k nimž došlo v Polsku a Maďar-

sku, kde reálně dochází ke zkušenosti lidí s chudobou způsobenou masovou nezaměstnaností.

Kabele: Volební kampaň byla poprvé taková, jak ji asi budeme i nadále zažívat. Dalo by se říct, že byla standardní. Volební programy byly mnohem propracovanější, než jak tomu bylo ve volbách minulých. Výzkumy veřejného mínění daleko více než dříve ovlivňovaly průběh volebního klání. V demokratických stranách proběhly primárky a výrazně se tak prohloubila vnitrostranická demokracie. Problém však spočívá v tom, že ve všech oblastech zlepšení se setkávám i s paradoxními účinky dosaženého pokroku. Programové slogany byly mnohem sugestivnější a mnohdy jen volně odpovídaly samotným programům. Zveřejňované výsledky výzkumů veřejného mínění nejen výrazně formovaly drama kampaně, ale staly se také zjevněji prostorem pro skryté prosazování zájmů. Teprve primárky obnažily dosud podceňované problémy s vnitřní demokracií politických stran atd. Způsob, jak se s touto novou relativní nestabilitou politické scény budou – při poměrně slušném standardu české politické kultury prokázaném v posledních letech – vyrovnávat jednotliví politici a jednotlivé strany, rozhodne o dalším vývoji české demokracie. Posune se spíše k pólu konfrontačního, anebo konsensuálního stylu politiky? Oba jí mohou sloužit dobře, pokud ovšem nezdegenerují.

Matějů: Nestydím se přiznat, že jsem byl výsledky voleb překvapen. Přesněji řečeno, nebyl jsem překvapen tím, co se stalo, ale spíše razancí, s jakou se to stalo. Nikdy jsem nepochyboval o tom, že dojde ke krystalizaci české politické scény, vše tomu nasvědčovalo. Nepředpokládal jsem ale, že tato krystalizace přinese tak obrovský nárůst hlasů pro ČSSD, stranu která bezpochyby představuje konstituující se skutečnou levicí. Nechci diskutovat o slovech, ale řekl bych, že ostatní levicové strany jsou ve skutečnosti stranami extrémními. Tolik obecně.

Teď bych se chtěl vrátit k některým bodům naší debaty, a přispět do ní na základě poznatků, které máme k dispozici. Především bych se chtěl vyjádřit k pojmu „obrat doleva“. Otázku kladu v komparativní dimenzi, a v první řadě se ptám, zda to, co se stalo u nás, je podobné vývoji v Polsku a Maďarsku, kde se běžně o obrazech doleva hovoří. Předně je třeba říci, že u nás nedostala levice menší podíl hlasů než v těchto dvou zemích, v tom se zdáme být velice podobní. Čísla říkají, že od roku 1992 do roku 1996 se u nás podíl hlasů odevzdaných levicovým stranám zvýšil z 20 na 38 procent, v Maďarsku se mezi volbami v roce 1990 a 1994 zvýšil z 11 na 33 procent, v Polsku mezi rokem 1991 a 1993 z 23 na 43 procent. I když samozřejmě v Polsku a zejména v Maďarsku byl nárůst větší, lze obecně říci, že posun elektorátu směrem k levicovým stranám nastal všude a s velkou razancí. Přesto bych v našem případě nedoporučoval používat termínu „obrat doleva“, a sice z jednoho prostého důvodu: růst počtu hlasů odevzdaných levici se neprojevil stejně zřetelně jak v Polsku a v Maďarsku v růstu podílu křesel v parlamentu. V tomto ohledu se od uvedených dvou zemí výrazně lišíme. Zatímco u nás se podíl křesel pro levicu zvýšil z 25 na 42 procent, v Maďarsku to byl růst z 9 na 54 procent a v Polsku z 25 na 74 procent. O čem tato čísla svědčí? Řekl bych, že především svědčí o tom, že u nás se zároveň výrazně kultivovala politická scéna. To, co se stalo v Polsku a v Maďarsku, byl výrazný posun doleva zejména proto, že velká část hlasů propadla díky pokračující fragmentaci politické scény, zejména na pravé straně politického spektra. U nás došlo k pravému opaku: podíl hlasů odevzdaný stranám, které se nakonec nedostaly do parlamentu, výrazně klesl. Jak všichni víme z publikovaných čísel, zatímco v roce 1992 došlo k propadu 21 procent hlasů, v těchto volbách propadlo 10 procent hlasů. Mluvíme-li tedy

o obratu doleva, je třeba rozlišovat, zda máme na mysli vývoj volebních preferencí, nebo změny v rozložení sil v parlamentu.

Nyní bych se rád vyjádřil k otázce, co se zde vlastně přihodilo, proč volby dopadly tak, jak dopadly. Podle mého soudu stojíme před jednou zajímavou hádankou. Všichni víme, že z hlediska sebezařazení je naše pravolevé politické spektrum stabilní. Od roku 1991 do roku 1996 toto sebezařazení ukazuje neobyčejnou stabilitu – křivka je mírně vychýlená směrem doprava. K výrazné změně ale došlo v tom, co bych nazval obsahem politické orientace. Ve stejné době totiž došlo k naplnění pravolevého spektra jeho tradičním významem. Zatímco ti, kteří se hlásí k levé straně spektra, začali ve srovnání s rokem 1991 více volat po přerozdělování, po větší rovnosti a kladou stále větší důraz na zabezpečující roli státu, u jedinců identifikujících se s pravicí došlo k výraznějšímu vytříbení liberálních a konzervativních postojů. Podle výsledků z našich výzkumů tedy jasně vyplývá, že u nás došlo nejen ke krystalizaci politické scény, tj. ke koncentraci hlasů do menšího počtu politických stran, ale současně i ke krystalizaci politických postojů a ke zpevnění jejich vazeb na volební chování.

Pro hlubší výklad toho, co se u nás stalo, jsem se pokusil testovat teorii, kterou v prvním náznaku formulovala Staniszkisová, když mluvila o tom, že ve střední a východní Evropě jsme svědky posunu od politiky symbolů k politice zájmů. Tuto teorii dále rozpracoval Ivan Széleňy a pokusil se prokázat její platnost na vývoji v Maďarsku. Co tato teorie říká? Zhruba řečeno to, že na začátku transformace bylo v postkomunistických zemích pravolevé politické spektrum mrtvé. Jednak proto, že levice byla stigmatizována minulostí, a také proto, že jednoznačně dominovala liberálně konzervativní osa, která zdůrazňovala obecné pojmy jako „svoboda“, „morálka“, „identita“, „hodnoty“ atd. Ekonomické zájmy byly jakoby zcela stranou pozornosti. Vývoj přinesl v tomto směru překvapení. Teoretikové, kteří zdůrazňovali význam liberálně konzervativní osy, najednou zjišťují, že tato osa politického spektra začala ustupovat do pozadí a do popředí se začala vracet pravolevá osa, jejíž návrat do pozice dominantní osy málokdo předpovídal. Nemají tedy pravdu politologové, kteří zdůrazňují, že pravolevá osa ustupuje do pozadí, ani sociologové, kteří to po nich opakují. Analýzy ukazují, že opak je pravdou: pravolevá osa krystalizuje a působí čím dál tím více.

Odtud lze vyvodit jednoduchou hypotézu, podle které ekonomické zájmy a postoje k rovnosti a nerovnosti budou nakonec rozhodující pro volební chování. Díváme-li se na to, co se u nás stalo, skutečně to vypadá, jako by se odehrál přechod od politiky symbolů k politice zájmů. Ze sociologického hlediska je navíc důležité zjištění, že volební chování se výrazně připoutalo k sociální třídě. Zatímco na Západě již léta běží debata na téma, zda dochází k oslabování vazby mezi sociální třídou a volbou určité strany (class-party de-alignment), v postkomunistických zemích bude mít asi větší naději na přijetí hypotéza, podle které na Východě dochází ke zpevňování tohoto vztahu (class-party realignment). Kvituji s povděkem, že ti, kteří naši hypotézu o subjektivně založené distinkci mezi „vítězi“ a „poraženými“ transformace (winners, losers) nejprve vehementně odmítali, ji zde nyní propagují. Musím ale bohužel konstatovat, že datová podpora této hypotézy již slábne. Je sice pravda, že tyto dvě velké skupiny – abych citoval Pavla Machonína – „s odlišným názorem na transformaci“ (mými slovy „lidé s odlišně pocítovanými důsledky transformace“) pravděpodobně profilovaly politickou scénu asi uprostřed volebního období. V té době totiž byl poměrně velký rozdíl mezi tím, jak se lidé sociálně cítili na jedné straně a kde objektivně stáli, na straně druhé. Tyto dva aspekty sociálního

postavení, tj. objektivní a subjektivní, se však k sobě zatím výrazně přiblížily. Z toho by tedy mělo konsekventně plynout, že dnes už „winners“ a „losers“ nejsou skupiny, které se liší subjektivním názorem na transformaci, ale spíše skutečným postavením v sociální struktuře. Jinak řečeno, tyto dvě skupiny zásadním způsobem profilující politickou scénu, postupně nacházejí empirický korelát v podobě sociálních tříd.

Výsledkem určité objektivizace rozdílů mezi „winners“ a „losers“ je posílení vztahu mezi sociální třídou a volebními preferencemi. Koeficient, který vyjadřuje míru tohoto vztahu (standardizovaný poměr věrohodnosti ukazující nevhodnost modelu nezávislosti mezi sociální třídou a volbou mezi levicí a pravíci) vzrostl na dvojnásobek. To je značný růst. Všechny třídy sice učinily určitý „úrok doleva“, ale intenzita tohoto úroku nebyla stejná, přičemž rozdíly svědčily ve prospěch hypotézy o rostoucím vlivu sociální třídy na sklon volit levicí. Jediným překvapením je zjištění, že sociální třída, která se chovala v rozporu s tímto obecným trendem, byli živnostníci. Nová maloburžoazie překvapivě udělala ve srovnání s ostatními třídami největší obrat doleva, dokonce větší než dělníci. Musím říci, že koeficient svědčící o přimknutí se k levicí či specificky k ČSSD vyrostl u této skupiny mezi roky 1992-1996 na šestinásobek, zatímco u dělníků na pětinašobek, u rutinních nemanuálních pracovníků na čtyřnásobek, u profesionálů pouze na dvojnásobek. Vidíme, že všude se jedná o násobky, což znamená, že se jedná o celkový posun doleva. Ale zároveň vidíme, u které skupiny byl největší.¹

Závěr, který z našich analýzy plyne, vypadá – stručně řečeno – asi takto: směrem ke stranám koalice došlo k posílení efektu třídy, přesně podle „re-alignment“ hypotézy. Vyšší odborníci zůstali nejvčetnější ODS, dělníci ji nejvíce opouštěli. Živnostníci sice zůstali třídou s velmi silnou afiliací k ODS a pravici vůbec, ale současně je pravda, že jejich „úrok doleva“ byl nejmarkantnější. Zajímavé je, že stabilní, tj. věrní pravici, zůstali i důchodci. Směrem k levicí nedošlo k posílení efektu třídy tak silně jako v případě pravice, s výjimkou jedné třídy: dělníků. V roce 1992 jsme ještě neměli dělnickou stranu (nepočítám-li republikány). Dnes je jí ČSSD. Na tom nic nemění skutečnost, že ČSSD nabrala mnoho hlasů stran, které zmizely ze scény. Proto se zdá být dnešní elektorát ČSSD nestabilní a názorově heterogenní. Je v něm i mnoho živnostníků, kteří již dříve odmítali volit pravicovou koalici. Zdá se, že ČSSD, vedle toho, že byla skutečně formující se levicí, byla i „sběrným táborem“ nespokojených. A zde byl zdroj mého překvapení: původně jsem totiž očekával, že bude jenom formující se levicí.

Vlachová: Já se nedomnívám, že šlo o obrat doleva, šlo spíše o krystalizaci levice. Vždyť se ukazuje, že silové spektrum parlamentu je mírně napravo. Co se dále krystalizuje, je klasické ekonomické pravolevé spektrum. Jak je silná autoritářsko-liberální dimenze, se zatím přesně neví, ale dá se soudit, že v každé ze stran, které jsou na pravolevé škále, se nacházejí lidé jak autoritářští, tak liberálnější, všechny strany mají voliče, kteří jsou autoritářští, a voliče, kteří jsou liberální. Ovšem dominantnější je dimenze levice-pravice. Poznámku k tomu, zda by pro Českou republiku nebyl lepší systém bipartitní, který se nabízí v souvislosti s diskusí o dominantnosti dimenze pravice -levice, přičemž žádné jiné téma dominantní není. V České republice chybějí strany ekologické, feministické, nacionalistické a regionální – tato témata zatím nepřitahují elektorát. Na pravolevé

¹⁾ Uvedené výsledky jsou detailně pojednány v práci: Matějů, P. a Řeháková, B. „Turning Left or Class Realignment? Analysis of the changing relationships between class and party in the Czech Republic, 1992-1996“. Working papers of the research project „Social Trends“ 1/1996.

dimenzi do budoucna hrozí politické spektrum patem. Na jedné straně bude silná levice, na druhé silná pravice a mezi nimi nebude dostatečně velký střed, proto se domnívám, že bude vždy problém sestavovat konzistentní vládu. Koaliční vlády jsou vždy problematické, trvá velké riziko nedohody. A sestavovat velké koaliční vlády z pravicové a levicové strany je riskantní. Další zajímavou hypotézou je, že se očekává pročištění na pravé části spektra. ODA je nestabilní stranou, chování politiků ODA je poměrně sporné, voliči nemají jasné signály o této straně. V této souvislosti se mluvilo nejen o politickém boji mezi levicí a pravicí, především mezi ODS a sociální demokracií, ale také o boji o stejný voliče mezi ODA a ODS. Za předpokladu, že by ODA vypadla ze hry (tj. sloučila se nebo by nepřestoupila pětiprocentní hranici), by se celý politický boj transformoval do boje, jaký existuje v systémech bipartitních.

Havelka: Po formulování jednotlivých stanovisek k volbám se nyní otevírá prostor pro vzájemnou diskusi o nich.

Kabele: Boj o tzv. nerozhodné voliče vyhrála asi sociální demokracie. Data takovou hypotézu alespoň podporují. Velký nárůst konečných preferencí oproti předvolebním výzkumům v roce 1992 měla ODS (jednalo se o 9-10 procent) a zdálo se tedy, že sebrala v hodině dvanácté právě hlasy nerozhodných. Tentokrát zhruba stejně velký nárůst preferencí zaznamenala ČSSD. Což by nasvědčovalo tomu, že měla lepší finále volební kampaně.

Havelka: Mně připadá zajímavý výklad výsledků voleb jako přesunu od symbolů k zájmům. Otazník, který si kladu, je, zda se dá tak jednoznačně tvrdit, že symboly byly zájmy zcela nahrazeny. Vždyť popularita Dlouhého, Dienstbiera a dalších zůstává i po volbách poměrně vysoká. Bylo by proto dobré dále precizovat pojetí symbolu. Moje druhá otázka směřuje k vymezení pojmu sociální třída, který se mi tu zdá být používán velice široce. Existuje skutečně nějaké objektivní stratum, které bychom mohli použít pro jeho definici a ke zjištění, kolik těch tříd vlastně je? Teprve potom by bylo možné se ptát, zda sociální demokracie je anebo není dělnická strana. Zajímavý, ale ne zcela vyjasněný mi připadá rozdíl mezi „obratem“, „vítězstvím levice“ a „krystalizací politické scény“.

Konkrétní otázku mám na Kláru Vlachovou, zda kromě polarity autoritarismus-liberalismus je také možné uvažovat na škále např. liberalismus-komunitarismus, liberalismus-solidarita, nebo dokonce liberalismus-zodpovědnost. Ve všech těchto dvojicích se mi totiž zdá intervenovat určité předběžné hodnocení. Zajímavé se mi také jeví, že ve volbách téměř žádnou roli nehrála „německá karta“, což se přece jen očekávalo. Moje poslední připomínka je poněkud spekulativní povahy, totiž, zda se v těchto volbách neodehrálo něco analogického k volbám minulým: před čtyřmi lety se politicky a mocensky zformulovala pravice, zatímco nyní se ustavila levice. Z tohoto dlouhodobějšího hlediska by pak totiž např. to, čemu říkáme přelévání hlasů, možná nemělo takovou důležitost, stejně jako zdůrazňování průběhu předvolební kampaně. Analýzy by se pak musely obrátit k dlouhodobějším procesům segmentace české společnosti do větších, pojem třídy (a možná i schéma levice-pravice) přesahujících celků.

Musil: Velice se mi líbí hypotéza o posunu politiky od symbolů k zájmům. Zpřesnil bych ji o historický pohled: přechod od politiky symbolů k politice zájmů by se dal možná interpretovat jako pohyb od nejasnosti symbolů a neporozumění jim. Dal by se najít způsob, jak tuto dimenzi do oné teorie dostat? Zda se jedná o krystalizaci politického vědomí a uvědomění si voličstva svého vztahu k politickým stranám. Zdá se mi, že lidé příliš nerozuměli programům stran. Kdyby se prokázala neschopnost porozumět jim, vyšlo by

najevo, že velká část vlastně volila proti svým zájmům, protože je ještě stále v zajetí symbolů. Daly by se k této mé hypotéze najít empirické doklady? Jedná se hlavně o posun vědomí, struktura se krystalizovala jako taková, kdy však nastal ten moment uvědomění? Tyto dvě věci kdyby se spojily... To jsou mé otázky na Petra Matějů.

Krivý: Napadá mi v této súvislosti, že spomínaný posun od politiky symbolov k politice záujmov je sprevádzaný aj tým, čo sa charakterizuje ako kognitívna mobilizácia. To je trend pomenovaný pre západné spoločnosti v posledných desaťročiach a je priaznivý pre demokraciu. Je to krok od toho, čo nazývame kognitívne-emocionálnou dezorientáciou: významný počet ľudí, ktorí spájajú v sebe navzájom sa vylučujúce názory a mienky.

Spomínaný posun je zrejme tiež posunom od charizmatických strán k stranám programovým. To je spojené s väčšou programovou transparentnosťou strán, kryštalizáciou v tomto smere, ako aj racionálnejším rozhodovaním voličov. Nazdávam sa, že Česká republika v kontexte stredoeurópskych postkomunistických krajín je tou krajinou, kde je pravo-ľavé spektrum najlepšie použiteľné na analýzu politických strán. Na Slovensku je to možné iba veľmi čiastočne. Politická scéna sa tam rozštiepila na dve časti, v jednej sú strany zaraditeľné na uvedenom spektre, v tej druhej, dominantnej je to prakticky nepoužiteľné.

Mám ešte metodickú otázku na Petra Matějů: sú vaše analýzy popri výberových zisťovaniach založené aj na „úplných štatistikách“ ako sú volebné štatistiky za obce, census a pod.?

Matějů: Ano, moje výsledky jsou založeny na analýzách dat z takzvaných „exit polls“, což jsou výzkumy prováděné při východu z volebních místností.

Kabele: Myslím si, že hypotéza posunu od politiky symbolů k politice zájmů může hledat oporu v teorii. Pokud se týče politiky zájmů je možné ji chápat na pozadí ekonomické teorie demokracie. Volby 1996 se zjevně instrumentalizovaly v jejím duchu. Strany reálně nabízely přísliby veřejného i soukromého blaha a voliči racionálně volili z jejich nabídky. Svým výběrem vycházeli vstříc poptávce stran po hlasech a loajalitě. Jednalo se tu tedy o politický „obchod“ mezi voliči a politickými stranami. Souhlasím s tím, že voliči programy stran příliš neznali, ale všichni významní politici, jestli jste si všimli, měli naučených pět sloganů, které opakovali při každém svém vystoupení. Tyto slogany zjednodušeně obsáhly programy jejich stran, staly se jejich bitevním štítem. Jediný, kdo takto demagogicky nepostupoval před finišem kampaně, byla ODS.

Pojem „symbolu“ je bez teorie ještě temnější než pojem „zájmu“. V době radikálních společenských změn hrají velkou roli velké – mytické – příběhy, kde revolucionáři bojují se starými strukturami. Takové hrdinské příběhy poskytují lidem časoprostor společného usilování a nadějí. Z abstraktních slov, jako jsou svoboda, právo, trh apod., činí výmluvné symboly všemocných dějinných sil. Proto ve volbách 1990 a 1992 byly pro voliče důležitější příběhy nabízené politickými stranami než přísliby konkrétních institucionálních změn či požitků. V předešlých volbách nejvíce rozhodovalo, jak strany líčily, co se aktuálně se společností děje, a jakou dramatickou perspektivu dokázaly vykreslit pro společnost i pro každého z voličů.

Machonin: Konstatuji s potěšením, že se tu v teoretické podobě objevuje problematika stále se zvyšujícího vlivu reálné zkušenosti. Říkáme-li tomu přechod od symbolického chování k zájmovému, prosím, klidně. V roce 1991 jsme všichni s údivem hleděli na data z výzkumu, neboť jsme viděli, že téměř neexistovaly významné závislosti mezi objektivními postaveními jedinců a jejich politickými a hodnotovými orientacemi. Tenkrát jsme

usoudili, že je to záležitost přechodná. Vysvětlovali jsme si to tím, že jde pravděpodobně o období, ve kterém velice silně působily ideologicko-kulturní faktory, které měly daleko větší váhu, než to odpovídalo tehdy získaným zkušenostem lidí. Ti se orientovali často instinktivně, neurčitě, podle kulturních vlivů, v reakci na předchozí režim, chcete-li – ve světě symbolů. Klasický je vztah k privatizaci: privatizace bylo tehdy jednoznačné heslo, ke kterému se zcela přikláněla celá masa lidí, a přitom přijatá řešení nemusela odpovídat jejich objektivnímu postavení a z něho se vyvíjejícím zájmům. Postupně nabývali zkušeností, a v roce 1993, kdy jsme předkládali prognózy pro materiál *Evropa 2000*, jsme jasně formulovali, že bude docházet k prohlubování objektivní sociální diferenciace a v souvislosti s tím se dá předpokládat, že se to projeví v oblasti hodnotové, v politickém chování. V těch materiálech najdete zcela jednoznačné předpovědi o vývoji sociální demokracie jako hlavní opoziční strany. Tedy – nastalo to, že začala fungovat sociální zkušenost; v podstatě jde o stále stejný proces, o kterém se mluví od roku 1991, že pravděpodobně nastane – a on skutečně nastal. Přes mimořádnou obratnost české elity nedošlo k zásadní odchylce. Specifická česká cesta ke kapitalismu, která bude mít širokou národní podporu, se nerealizovala a myslím si, že je to docela v pořádku.

Matějů: Ale naše cesta zcela specifická je! Jak dokazují téměř všechny srovnávací výzkumy (Eurobarometry ISSP, Sociální spravedlnost...), reakce lidí na vývoj ke kapitalismu jsou u nás diametrálně odlišné od těch, které pozorujeme v Polsku nebo v Maďarsku.

Machonin: Specifičnost, kterou jsem měl na mysli, spočívala v tvrzení, že se Česko vyhne prosazování sociálních zájmů a že v důsledku toho bude liberalizace u nás konsensuální, že bude trvat převaha pravicové ideologie atd., a to se nerealizuje. Probíhá skutečný obrat doleva – můžeme tomu říkat, jak chceme. A je to také jako obrat doleva vnímáno ve světě. Druhá otázka je, jak se lidé vyjadřují ke své pozici na pravolevé škále, o jejíž adekvátnosti v zemích po zhroucení komunismu s jeho levicovou demagogií lze důvodně pochybovat. Pokud jde o „winners“ a „losers“, polemika se vztahovala především k tomu, že se zdůrazňoval proces získávání a ztracení. Ale ten není nevratný, může se měnit. A k tomu také skutečně došlo: ti, co byli „winners“ na začátku, tj. velká část střední třídy, profesionálové, se najednou rozdělili na ty, kteří skutečně vítězí, a na jiné, kteří přestali vyhrávat. Od roku 1993 až do letoška došlo k podstatné proměně objektivního postavení vyšších i nižších středních tříd, zejména pak vyšších a nižších odborných pracovníků. A ti právě způsobili obrat. Profilování sociální demokracie směrem k dělnictvu do jisté míry existuje, ale v podstatě se sociální demokracie profilevala ve stranu zaměstnanců. A to navíc s určitými tendencemi mít pokud možno celonárodní vliv. Totéž však na druhé straně platí pro ODS, která je spíše stranou horní poloviny stratifikační a třídní škály a současně má také ambice mít celonárodní charakter, a má tedy všeobecnou podporu ve všech sociálních vrstvách.

Illner: Zaujal mne poznatek o přesouvání hlasů maloburžoazie k ČSSD, ačkoliv jde o třídu, od níž by se dalo očekávat, že bude preferovat ODS. Čím ale byl kompenzován odliv podpory maloburžoazie, jestliže volební úspěch ODS zůstal v porovnání s rokem 1992 prakticky stejný? To je otázka k Petrovi Matějů. Dále bych rád opět vyslovil pochybnost, pokud jde o termín „obrat doleva“: chci připomenout, co zde říkala Klára Vlachová, totiž že opozice k pravicovým stranám a obrat doleva není totéž, jde o dvě motivačně rozdílné záležitosti. Voličská podpora sociální demokracie je heterogenní, tato strana nasbírala hlasy až dosud podporující různé roztržštěné politické skupiny, a to hraje

důležitou roli. A ještě: je zajímavé, jak se u nás vytváří image politické strany. Voliči se v těchto volbách začali chovat racionálněji a také hry, které hraje ta která politická strana, jsou racionálnější. Obojí se navzájem ovlivňuje. Současné politické strany nejsou zcela totožné s tím, co představovaly v roce 1992. Například ODS ve srovnání se svou dřívější ostře neoliberální rétorikou velice zesociálněla. Také politici doslova dozráli. Při porovnání voleb 1992 a 1996 nemluvíme tedy ve skutečnosti o zcela stejných subjektech. Co se týče debaty o riziku, které plyne ze současného politického patu v parlamentu – toto riziko je dáno nejen samotným patem, ale zčásti také problematickou politickou kulturou, která se projevuje v chování stran v parlamentu a jeho institucích. Důsledkem problematické politické kultury je mnohem menší schopnost dosáhnout konsensu mezi koalicí a opozicí než ve stabilizované demokracii. Proto je u nás riziko parlamentního patu tak povážlivé.

Vlachová: K image politických stran z pohledu voličů. Jedna z našich analýz ukázala, že voliči sociální demokracie stejně jako voliči KSČM a SPR-RSČ považují ODS za nejnesympatičtější stranu. Voličům koalice jsou nesympatické strany, které mají autoritářské tendence. Levice ještě nemá naučené demokratické chování, neumí pravici akceptovat. I když jsou na pravici lidé, kteří již vyžráli v demokratické osobnosti, přesto je levice neakceptuje.

Musil: Roztříštěnost pravice – roztříštěnost levice, tím se lišily středoevropské postkomunistické země mezi sebou. Problémem Polska byla a je roztříštěná pravice a to nahrává tomu, že analýza od oné sociální struktury, za kterou pléduje Machonin, musí být kombinována s řadou kroků, stupňů, musí být brán v úvahu stupeň struktury stran. U nás byla roztříštěná levice a zděšení na pravici nastalo díky tomu, že se levice vykristalizovala. Sečteme hlasy všech drobných stran, které zanikly. Já prosazuji přístup od struktury k výsledkům voleb, ale s velikou jemností mezikroků, neboť definice situace hraje důležitou roli. Zvláště struktura politického spektra.

Matějů: Chci upozornit na to, že jsem Szelényiho teorii zjednodušil, abych ji zde mohl stručně prezentovat. Obrazně řečeno, „symboly“ nejsou vlastně nic jiného, než kategorie, které jednotlivým stranám umožňovaly se vypořádat s minulostí. Volby v roce 1990 byly z tohoto hlediska volbami o našem vztahu k minulosti. „Zájmy“ jsou v tomto kontextu kategorie, které signalizují, jak se politické strany dívají do budoucnosti. A to je to, o čem podle mého soudu byly letošní volby do Poslanecké sněmovny. Na této tezi stojí Szelényiho teorie o přechodu od politiky symbolů k politice zájmů. Symboly jsou svoboda, morálka, hodnoty atd. – tedy to, co bylo důležité na počátku transformace a co voliče sjednocovalo. Zájmy vyrůstají v první řadě z názorů na rodící se nerovnosti, tedy z toho, co se zdá být důležité dnes.

K pojmu sociální třída. V analýzách používáme klasifikaci EGP (Erikson, Goldthorpe a Portocarero). Jedná se o definici třídy, kterou běžně používají komparativní analýzy mobility i politického chování (Goldthorpe, Heath, Hout atd.). Konkrétně se jedná o členění na vyšší a nižší odborníky, rutinní nemanuální, živnostníky, kvalifikované a nekvalifikované dělníky a zemědělce. Do naší analýzy jsme záměrně zahrnuli i důchodce, abychom věděli, jak se chová i tato poměrně velká skupina.

K otázce Jiřího Musila: to je zcela legitimní otázka. Moje odpověď zní: „Ano“, to se tady skutečně dělo a děje se. Na jaře jsem prezentoval teorii „znovuobnovování konzistencí“ opřenou o kauzální model, který tuto teorii podporuje. Podle této teorie, dochází k posilování konzistencí na objektivní úrovni sociální diferenciace, tzn. například mezi

vzděláním, zaměstnaneckou pozicí a příjmem, dále dochází ke zpevňování vztahů mezi objektivním sociálním zařazením, a tím, kam se člověk subjektivně sebezaražuje.

Musil: Já si jako nemarxista mohu dovolit říci, že je to třída an sich.

Matějů: To je přesné. Nejen, že dochází ke zpevňování vztahů mezi sociálním postavením a názory, ale také k určité krystalizaci názorů. Ty, které jsou navzájem kontradiktorní, se od sebe oddělují a naopak.

Musil: Což si myslím je vynikající. Jde o racionalizaci.

Matějů: Jistě. Tento model prostě predikuje posílení téměř všech relevantních faktorů působících na volební chování, tedy nejenom názorů na transformaci, ale také sociální třídy, do které člověk patří, sebezaražení na různých sociálně relevantních hierarchiích atd.

Pokud jde o dotaz Michala Illnera na kompenzaci hlasů ODS, mohu s jistotou říci, že z dat, která mám k dispozici, vyplývá, že živnostníci, kteří našli afiliaci k ČSSD, se nerekrutovali výhradně z voličů ODS, ale do značné míry právě z voličů stran, které z politické scény mizí. Na podpoře malých stran se v roce 1990 a 1992 statisticky významně podíleli právě živnostníci, což nelze říci o roce 1996. Z toho lze usuzovat, že ČSSD „nabrala“ ty živnostníky, kteří se již delší dobu neztotožňovali s politikou ODS. Jsou to podle mého soudu především drobní živnostníci, protože větším podnikatelům dávala ODS jednoznačně větší podporu než drobnému podnikání (problémy získávání malých úvěrů, daňové zatížení apod.). Podstatné však zůstává to, že ODS byla vedle KSČM z hlediska názorů svých voličů nejkonzistentnější a nejstabilnější stranou. Nelze tedy podle mého soudu říci, že by ČSSD výrazně získávala voliče na úkor ODS.

Vlachová: Já ale vidím na datech, že k mírnému odlivu od ODS k ČSSD došlo. Ale zároveň také ODS získala hlasy od voličů ODA. K problematice dimenze liberalismus-autoritářství, liberalismus-solidarita, k tomu nemám žádný důkaz. Nyní připravujeme nový výzkum a můžeme ji tam zařadit. Zatím vše nasvědčuje tomu, že jde skutečně o dimenzi liberalismus-autoritářství. V každé straně, která je na dominantní pozici levice-pravice jsou zhuštěni lidé, kteří jsou nakloněni více autoritářství a zároveň i lidé, kteří jsou liberálně orientovaní. A jen ekonomický zájem je spojuje v té dané straně.

Havelka: Tím nám chcete říci, že hranice liberalismus-autoritářství neprobíhá mezi pravíci a levicí, ale uvnitř všech stran?

Vlachová: Konkrétně to znamená, např. že ODS volí liberálové, kteří jsou málo konzervativní, jsou pro ekonomickou volnost a neuznávají téměř žádná pravidla a tím méně autority, ale má i voliče, kteří jdou za určitou autoritou, již reprezentuje tato strana.

Havelka: Existuje nějaké nebezpečí, že by došlo ke shlukování těchto autoritářských potřeb a preferencí? V případě vynoření se nějaké charismatické osobnosti vznikla by strana autoritářského typu?

Vlachová: To je hypotetická otázka. Autoritářství je zatím nejsilnější v republikánské straně, ale jinde není žádná tendence, že by se autoritářské tendence shlukovaly.

Havelka: Kolik procent autoritářských tendencí existuje v jednotlivých stranách?

Vlachová: To nyní nedovedu odhadnout, pracujeme na tom a přesná data budou na konci podzimu.

Krivý: Táto „distribúcia autoritárstva“ je dôležitá a budem veľmi zvedavý na presnejšie výsledky. Musím uviesť, že ľudia s nadštandardnou mierou autoritárstva na Slovensku sa „politicky zhlučujú“, inklinujú ako prívrženci predovšetkým k stranám vládnej koalície.

Rozštěpení stran na Slovensku teda zodpovedá aj hodnotovému rozštěpeniu v spoločnosti.

Matějů: To souvisí s tezí, co je silnější. Zda ekonomický zájem, nebo druh pohledu na spravování společnosti. Zdá se, že u nás již v tuto chvíli dominuje spíše ekonomický zájem.

Havelka: To by znamenalo otevřít další diskusi o tom, co je to ekonomický zájem a co znamená kognitivní dimenze politiky, neboť ta se mi zdá stejně důležitá jako porozumění vlastnímu ekonomickému zájmu.

Machonin: Pochybuji o tvrzení Petra Matějů, že sociální demokracie přitáhla velkou masu živnostníků, ale to nám mohou říci až data. Ta, co jsem viděl já, této tezi odporovala. Co by nemělo zaniknout, je obrovský zlom, který nastal od roku 1992 v oblasti služeb: zatímco v obchodních službách zůstala velká převaha podpory pravice, jež tam byla už tenkrát, tak v oblasti dopravy, spojů, dokonce do jisté míry v oblasti peněžnictví a pojišťovnictví (především v tom malém), ve výzkumu a vývoji a v oblasti veřejné správy, školství, zdravotnictví a sociální péče a v ozbrojených složkách došlo prakticky k vyrovnaní procenta lidí ovlivněných ČSSD a ODS, někde samozřejmě plus a někde minus. Ve zdravotnictví a sociálních službách je mírná převaha voličů ČSSD, ve školství je to zhruba na stejné úrovni. A to je velice výrazný sociální posun a naprosto přesně souhlasí s objektivním relativním poklesem těchto skupin. Znovu opakuji, že zde existují reálné procesy, které jsou vysvětlitelné a navíc byly předem předvídatelné a právě teď se odehrály.

Matějů: Moje odpověď Pavlu Machoninovi. V roce 1992 dělníci volili sociální demokracii ze 7 %, dnes z 35 %. Posun je sedminásobný (!). Živnostníci volili ČSSD v roce 1992 ze 2 %, dnes z 18 %, koeficient nárůstu je 9, tedy vyšší než u dělníků. A teď se podívejme na skupinu, která je z tohoto hlediska nejzajímavější, a to jsou odborníci: (v naší klasifikaci „vyšší nemanuální“): v minulých volbách dali svůj hlas ČSSD ze 7 % a dnes z 25 %, tzn. koeficient nárůstu je o něco vyšší než 3. Z toho nemohu učinit jiný závěr, než že dělníci a živnostníci se posunuli směrem k sociální demokracii stejně intenzivně, dokonce živnostníci intenzivněji. Zdůrazňuji, že se jedná o vyjádření tendence. A o tu jde, ta je zajímavá.

Machonin: Já mám čísla úplně jiná.

Matějů: To mě nepřekvapuje.

Havelka: Jsem pro, aby se získaná data proti sobě postavila. Ale teď nám jde o to nejdůležitější – o interpretace. Proč došlo k tomu, co se odehrálo?

Kabele: Já bych nevysvětloval dnešní situaci levice jen tím, že se výrazně vykrystalizovala. Také nabalovala nespokojené. Volič se chová racionálně, jestliže reaguje na veškeré politické působení, jemuž je vystaven. Politická strana v kampani dělá dvě věci: něco nabízí a zároveň říká: „byli byste bláhoví, kdybyste věřili nabídkám druhých stran, vedou vás do slepé uličky“. ČSSD především úspěšně přesvědčovala voliče o tom, že nestojí za to být loajální vůči pravici a hlavně ODS. ČSSD měla v tomto ohledu velmi silnou a dobře promyšlenou kampaň. Chtě nechtě ji podpořily i KDU-ČSL a ODA, když vystupovaly proti aroganci ODS, a společně ji nařkly, že neplní volební program. Dnešní povolební politická situace proto zrcadlí podstatnou měrou i to, že ČSSD měla úspěšnou volební kampaň.

Havelka: Tuto manipulativní sílu voleb bych já osobně nepřeceňoval. Do jaké míry to souvisí s reálnou životní, respektive sociální zkušeností?

Kabele: Samozřejmě, že volební kampaň navazuje na nějaké zájmy voličů, ale také účelově tematizuje a popřípadě i posiluje jejich obavy a úzkosti. Takové tvořivé odkazování svazuje těsně kampaň s pulsem života společnosti.

Krivý: Ak sa tým naznačuje slabá volebná kampaň ODS a straty ODS po útokoch iných strán, neznie mi to dostatočne presvedčivo. Pozerám na predvolebné preferencie ODS: v máji 1995 26 %, v máji 1996 24 %, volebný výsledok 30 %. Nie som si istý, či to svedčí o slabej kampani a masívnych stratách po útokoch.

Kabele: Kampaň není jen otázkou posledních čtrnácti dní před volbami, ale jedná se o dlouhodobé působení, zhruba tak rok. Nesmíme také zapomínat, když hodnotíme volební výsledky, že česká společnost se odpoutala ode dna a nejméně dva roky zjevně bohatla.

Havelka: Tím chcete naznačit, že při dobré kampani a při dobré organizaci může získat 100 %?

Kabele: Ne, tak jsem to rozhodně nemyslel. Jen upozorňuji na to, že strana může něco nabízet a může taky napadat druhou stranu. Přitom se snaží intenzivně působit jen na určitý z jejího hlediska nadějný segment společnosti.

Havelka: Ale to dělají všechny strany.

Musil: Mohu-li, rád bych shrnul svůj pohled. Za prvé: došlo k jasnější krystalizaci nové sociální struktury a její reflexi společností samou. Za druhé, a to s tím souvisí, sociální náklady na transformaci se jeví lidem proti jejich očekávání příliš velké, nepředvídatelně velké. Psychologická zátěž spojená se všemi přeměnami se jim zdá rovněž velká, nazývám to únavou z transformace. Za třetí – problémy v řadě konkrétních životních oblastí, přičemž se to každé složky společnosti týká více nebo méně, počínaje bydlením a konče problémy v soudnictví. Čtvrtý okruh může působit až žurnalisticky, ale nepodceňujme ho: množství afér a jejich bagatelizace, spojená s neschopností policie. Myslím si, že je největší chybou, že se tato problematika nebere mocí, která je za ni zodpovědná, příliš vážně. Právě to lidi strašně zlobí. Nemá to příliš co dělat se strukturálním pohledem, ale jsou to faktory, které byly vládou hrubě podceněny. A nakonec větší část obyvatel akceptovala hospodářskou proměnu, ale nebyla a není spokojená s povahou fungování moci, státu, úřadů a se sociální politikou a formou jejího vytváření. Reagovala v podstatě na jakési oficiální „darwinistické“ pojetí společnosti. Když se zpočátku objevovaly statistiky o kriminalitě, čeští politici říkali, to je normální – a právě toto je příklad hrubé chyby. Sociální demokraté tento konglomerát nespokojenosti vystihli a vsadili na kartu boje proti existující povaze státu a proti lhostejnosti moci vůči denním starostem širokých vrstev. V podstatě výsledek voleb navodil starou otázku vztahu svobody a zákona, volnosti a odpovědnosti. Zdá se mi, že nyní pravice tuto situaci pochopila a začíná používat zcela nekonzistentního jazyka, jiného, než který užívala na začátku transformace: vyzývá k posílení právního státu, dokonce hovoří o sociálním soucitu a o podpoře etiky podnikání. Koalice vnitřně očekávala vítězství, protože ekonomické makroukazatele byly na jaře 1996 velice příznivé, a to je právě důkaz určité deformace obrazu stavu země, neboť těmto lidem se nedostávalo jemnějšího sociologického chápání, což padá hlavně na hlavu ODS. Zdá se, že jde o hlubší deformaci pohledu na to, v jakém stavu jsou soudobé moderní společnosti obecně.

Machonin: Myslím si, že v prvním období kolem roku 1992 lidé reagovali na minulost zděděnou z komunistické společnosti, připojili se k proudu jejího kritického hodnocení a poskytli podporu nadějným institucionálním přeměnám, které se týkaly převážně nové distribuce moci, ale také distribuce bohatství. Po čtyřech letech lidé reagují také na minulost, ale na tu novou minulost, čítající čtyři roky. Na právní a sociokulturní fungování těchto nových institucí, na to, jak se v praxi osvědčila privatizace, jak funguje pluralitní demokracie atd. Co se mi zdá velice důležité, jsou dva typy reakcí: jeden typ je nostalgická reakce vůči komunismu (všichni jsme měli stejné žaludky, bývalo lépe, byla pevná distribuční síť atd.). Podle mne to není reakce historicky zdůvodnitelná, ale psychologicky přirozená. Jde zkrátka o dědictví komunismu v hlavách lidí. Druhý typ reakcí je závažnější. Lidé přišli na to, že institucionální přeměny bohatství a moci nebyly zcela v pořádku, ale také se ukázaly být nedostatečně funkční. Shrnu bych to všechno pod jedno heslo: lidé reagují masově na odchylky od meritokratického principu. Za prvé, na podvody a krádeže a nemorálnosti všeho druhu, kterými lidé bohatnou a získávají moc, ať už je to proto, že bývali dříve v nomenklatuře, anebo proto, že patří k těm druhým, „šikovnějším“. Za druhé, reagují na to, že je ohrožena jejich bezpečnost. Za třetí, na nedocenění kvalifikované práce, to je přímo obrovská vlna. A za čtvrté, na zaostávání reálné modernizace společnosti – to je nový typ problematiky, který se otvírá do budoucnosti. Problém bude v tom, kdo dokáže lépe toto vše řešit. Dnes bych si netroufl říci, zda to bude levice či pravice. Půjde o proces třibení, vydělování nových lidí, kteří budou schopni tyto problémy lépe řešit, než ti, kteří dělali sametovou revoluci, a také lépe než ti v druhé vlně po uchopení moci v roce 1992.

Illner: Nemyslím si, že společnost byla přesycena jednou koalicí, jedním profilem politiky.

Havelka: Takovéto přesycení trvá déle než jedno volební období.

Brokl: Děje se to až v rozmezí 15 let.

Illner: Jako jeden z hlavních faktorů bych viděl globální faktor času. Tedy času samotného o sobě, přinášejícího změnu, dynamiku. Jde tedy o metapohled. Důležité pro pochopení současnosti je uvědomit si, že vyhasl étos změny roku 1989, určitá idealistická, integrativní, komunitární atmosféra té doby, která umožnila opomíjet po jistou dobu hlediska bezprostředně související se socioekonomickými zájmy. Touto atmosférou byly zcela zřetelně nesený volby 1990. Budu-li to formulovat abstraktněji, uplatňují se v polistopadovém vývoji tři druhy kauzality. Za prvé, kauzalita odchodu od komunismu. Ta postupně vyhasla a nastoupila kauzalita jiná, která už souvisí se systémovou změnou společnosti. Současně, jak se společnost vzdaluje od komunistické zkušenosti, zpětně si ji idealizuje a tato idealizovaná reminiscence se začíná uplatňovat i při hodnocení současnosti. Systémová změna, která znamená přechod ke společnosti kapitalistického typu, s sebou přináší diferenční procesy, vytváření sociálních tříd, které tu dosud nebyly, a sociální nerovnosti. Vývoj se neodehrává, a ani nemůže odehrávat v souladu s ideologií meritokratismu, protože řada nerovností je v kapitalistické tržní společnosti založena na nemeritokratické distribuci sociálně ekonomického statusu, například cestou restitucí, privatizací a dědictví. Na to může společnost reagovat nepříznivě, může to vést k polarizaci politických preferencí, jde ale o nezbytný důsledek prokapitalistické transformace. A nakonec jde o faktory spojené s technikou moci, se zvládnutím této techniky politickou elitou a zde přichází v úvahu vše, co už tu bylo řečeno. Nezvládnutí této techniky zesiluje rozpory objektivního rázu.

Krivý: Myslím, že vo všeobecnosti bolo zrejmé, že raz musí prísť k vyčerpaniu „protransformačného étosu“. Z vašich výskumov bolo cítiť, že protransformačné orientácie českého obyvateľstva boli sčasti nadsadené; boli nadsadené o tú časť, kde sa opierali menej o bezprostredné individuálne záujmy i príslušné hodnotové orientácie a väčšmi o vôľu ľudí podporiť systémovú zmenu. Práve preto, že tieto voľby už neboli o nijakej „veľkej a osudovej otázke“, ale „iba“ o normálnych skupinových záujmoch, časť nadsadených orientácií povolila. Prejavilo sa to aj tým, že podľa predvolebných výskumov STEM-u 80 % voličov ČSSD zastávalo názor, že doterajší priebeh ekonomickej reformy nebol dobrý a prijateľný. ODS so svojimi prívržencami bola zasa charakterizovaná ako strana úspešných ľudí a táto charakteristika spolu s volebným výsledkom ODS signalizuje, že podiel „winners“ nie je v Českej republike tak malý ako v Poľsku a Maďarsku, ale ani nie tak veľký ako vo väčšine západoeurópskych spoločností.

Kabele: Myslím si, že úspechy koalície byli pomerné veľké a její zklamání je oprávnené: nepodařilo se jí obnovit minulý volební triumf. Domnívám se, že toto „selhání“ bylo mimo jiné způsobeno také nešťastným vedením kampaně celé pravice. Věčně se dohadující koalice nenabízela jasnou vizi budoucnosti a nesplnila svůj volební program, zvláště co se týká regionálního dělení. Tomu odpovídala volební situace na Moravě, která se celkově přiklonila k sociální demokracii. Atmosféra ve společnosti je nyní ovšem také viditelně nakloněna ke změně. Část veřejnosti nabyla dojmu, že pravice již vládla dostatečně dlouhou dobu. Zdá se, že spolu s posílením pravolevého spektra postupně sílí také středová skupina voličů, kteří poměrně citlivě reagují na postupy vlády i volební kampaně politických stran tím, že přesouvají své preference. Takový vývoj by byl nadějný, protože demokracie potřebuje střídání vlád.

Matějů: Volby o minulosti se letos staly volbami o budoucnosti se vším, co k tomu patří včetně sociálních faktorů. Stalo se to proto, že evidentně došlo k racionalizaci modelu volebního chování, v souvislosti se čtyřmi procesy: (1) v rámci objektivní sociální diferenciace se zpevnila konzistence, tudíž logicky narostly nerovnosti. (2) Zpevnila se vazba mezi objektivní pozicí a její subjektivní percepcí, což muselo nutně vyvolat zpevnění sociální pozice a to se projevilo ve volebním chování. (3) Došlo k výraznému posunu, pokud jde o konzistenci postojů v rámci postojů samotných, tzn. vyjasnily se postoje. To je to, co bych nazval racionalizací volebního chování. (4) A co se týká chyb politiků. Velkou chybou na pravici byla neschopnost či neochota, já bych řekl, že spíš neochota, využít politických symbolů protivníka ve svůj vlastní prospěch. A dám vám příklad: kdo sleduje politický boj mezi R. Dolem a B. Clintonem, vidí, že jedním z nejmistrovštějších politických kousků Billa Clintona bylo, jak hned na počátku sebral všechny důležité symboly, které Bob Dole dal na stůl, a využil je ve svůj vlastní prospěch. Naši pravicoví politici v této schopnosti podle mého soudu selhali.

Vlachová: Tyto volby ukázaly, proč jsou koalice problematické. Jednak proto, že tady probíhá politický boj mezi levicí a pravíci a zároveň mezi stranami v koalici. A právě tímto bojem se koalice vyčerpává, a tím si především ODA uškodila nejvíce, a poškodila i celou koalici. Když jsme analyzovali politická hesla stran, došli jsme k závěru, že říkají velice málo o politice jednotlivých stran, nedávají jasné řešení (např. problém kriminality, rodiny apod.) a nutí lidi reagovat pouze na heslo. I když jsou hesla společná celému politickému spektru, ten kdo uchopí ta neúspěšnější témata, ten má šanci vítězit.

Havelka: Myslíte si, že je možné formulovat limity obecných možností strany? Není to tak, že 30 % je maximum toho, co mohou získat, jak pro ODS, tak ČSSD. Těch třicet procent mezi tím bude nakonec rozhodovat.

Musil: Ovšem limity jednotlivých stran jsou velmi proměnlivé, např. v Maďarsku je také poměrný volební systém a vítězství levice bylo nesrovnatelně větší, ale to souvisí s objektivní situací Maďarska, s očekáváními obyvatelstva. Maďaři předpokládali, že oni budou ti, kterým se nejlíp podaří transformace a oni jsou ti, kteří jí dělají za největších obětí. Tudíž to, že se tam levice dostala k moci, je důsledkem objektivní situace se všemi potížemi. Já se totiž stále bráním přílišnému subjektivizování, jak to dělá Jiří Kabele. Jako sociolog bych nepřetržitě kladl otázku, co se děje ve společnosti, zatímco psycholog se ptá, co se děje s člověkem.

Kabele: Já neříkám, že ve volební kampani se hraje o 100 % voličů. Je jasné, že strany mají ve svých elektorátech relativně stabilní jádra. Kampaně možná nic nemění na preferencích většiny lidí. Stačí však když existuje 20 až 30 procent hlasů, o které se v kampani hraje. Ty totiž rozhodují o tom, jak volby dopadnou.

Musil: Opět se vrátím k Maďarsku. Maďarsko dopadlo tak, jak dopadlo pravděpodobně proto, že vnitřní předpoklady proměny maďarské společnosti na jedné straně a reálný průběh transformace nedopadly dobře, lidé zchudli.

Matějů: K tomu bych řekl, že Szélényi uvádí, že tato situace je právě důvodem, proč Maďaři nešli volit a tím pádem rozhodli o vítězství levice nevoliči. Na Maďarsku jsme se mohli přesvědčit, že apatie a z ní plynoucí role nevoličů může být klíčová.

Brokl: V literatuře týkající se voleb jsou teorie, jak jednotlivé strany i v zaběhnutém systému si vzájemně ubírají politický prostor a jak se limitují. V ČSR za první republiky měly jednotlivé strany tak kolem 10 %. Získat 30 % hlasů v poměrném režimu je maximum.

Havelka: Já jsem zažíval letošní volby v Německu, a tak jsem měl možnost číst komentáře v německém tisku. Zde vesměs bylo řečeno, že těmito volbami se Česká republika přibližuje k Západu a jedním z důkazů je segmentace základních volebních pozic: pravice-levice a schopnost středu vytvářet koalici. Pro ně je tato situace srozumitelná, zatímco „nerozumějí“ tomu, co se odehrálo v Polsku a Maďarsku.

Kabele: Ve volbách se hraje zejména o „nevoliče“ a o „nerozhodnuté“, ale také se v nich – v jiné poloze – hraje o to, co je nadějná cesta rozvoje společnosti a jak se společnost na ni může dostat.

Illner: Prvek, který se snaží ODS nově zdůrazňovat, tj. řád a pořádek, je velmi významný a významně ovlivňuje politické postoje. Veřejnost připouští velký majetek i privatizaci, ale jakýkoliv pocit, že se majetek nabývá nelegitimní cestou, že jsou v privatizaci nezákonnosti, působí velmi demotivačně. A potom veškerá kriminalita, na kterou je veřejnost zřetelně citlivá, se obrací proti koalici. Kriminalita, pocit ohrožení, jsou uváděny na prvních místech v pořadí pocíťovaných problémů.

Havelka: Z politologického hlediska je důležité, když se strana, rozuměj ODS, přestává identifikovat s režimem, strukturuje se kolem konkrétních zájmů a začíná rozlišovat mezi legalitou a legitimitnou. Před volbami se zdálo, že politický systém a strana jsou něco identického. Když se začne rekurovat k obecnému řádu a pořádku, tak se politický subjekt dostává do pozice pouhého spoluuskutečňovatele celospolečenských principů a zájmů, což je jistý posun.

Illner: K regionálnímu pohledu bych ještě poznamenal: to, co nám schází, je podrobnější analýza volebních výsledků na jemnější rozlišovací úrovni než jsou kraje, to znamená na úrovni okresů, mikroregionů nebo obcí. Víme, že republikovému průměru se výrazněji vymykají kromě Prahy, která je zvláštním případem, kraje Severočeský, Severomoravský a Jihomoravský. Schází ale sociologické vysvětlení těchto odchylek, objasnění, proč v těchto regionech ODS tak výrazně neuspěla. Na jižní Moravě byl její neúspěch nejvýraznější. Porovnání uvedených tří krajů ukazuje na různé možné důvody. Zatímco na severní Moravě slavila výrazný volební úspěch ČSSD (tedy ve srovnání s celostátními výsledky), v severních Čechách to byly extrémní strany – komunisti a hlavně republikáni. Pokud jde o severní Čechy, bylo by to možné vysvětlit nižší stabilitou a nižší sociální integrací severočeského obyvatelstva, jeho nižší vzdělanostní úrovní, nejistotou spojenou s dosti rozsáhlou restrukturalizací průmyslu a také koncentrací problémové romské menšiny v severních Čechách. Severní Morava čelí obdobné ekonomické restrukturalizaci, má obdobně průmyslový a dělnický profil obyvatelstva, které je tam ale vzdělanější a kvalifikovanější a je už také více stabilizované. Tím bych vysvětloval, že ve volbách se severní Morava více než severní Čechy chovala jako klasický dělnický region, totiž preferovala sociální demokracii. Komunisti ani republikáni tu nijak zvlášť silní nejsou. Pokud jde o jižní Moravu, je pro ni charakteristická výrazně vyšší podpora KDU-ČSL. To se dá spojit s jistým odporem k liberálním hodnotám v tradičně katolickém a na poměry ČR relativně rurálním regionu.

Krivý: ČSSD ako neradikálna ľavica má poslanie, aby kultivovala sociálne protesty, aby umierňovala ľavicové postoje a oslabovala radikálnu ľavicu. I keď to nie je strana postkomunistická, iste to nie je jednoduché: vo vašich predvolebných výskumoch som našiel zistenie, že štvrtina potencionálnych voličov ČSSD má orientáciu, ktorú možno charakterizovať ako komunistickú. Všimol som si, že v porovnaní s voľbami 1992 v niektorých regiónoch sa podarilo ČSSD odobrať hlasy radikálnym stranám (severná Morava a Sliezsko), naopak, v severočeskom regióne získala ČSSD veľmi silné pozície popri zachovaných silných pozíciách radikálnych strán.

Pozerám sa s týmto zreteľom na slovenskú skutočnosť a vidím dôležité rozdiely. Postkomunistická Strana demokratickej ľavice sa v období medzi voľbami 1992 a predčasnými voľbami 1994 významne modernizovala. V koalícii so sociálnou demokraciou a ďalšími umiernenými stranami potom utrpela ťažké straty, ktoré dosahovali podobu priam katastrofy v jej tradičných baštách na východnom Slovensku. Keď sa potom pozrieme, ktoré iné strany profitovali z týchto ťažkých strát na východnom Slovensku, vidíme, že to bolo HZDS, ultraľavicové Združenie robotníkov Slovenska a KSS. V procese modernizácie tak SDL stratila rad prívržencov, ktorí sa obrátili na extrémnejšie ľavicové strany a na populistické hnutie – neskorší vývoj posledného tu teraz netreba rozoberať.

Pri regionálnom pohľade by sa dalo ešte uvažovať o elektorátne osobitnom profile metropol a o ich vplyve na celkové výsledky. Osobitný profil platí v prípade tak Budapešti, ako aj Prahy, ale tiež Bratislavy – vždy v rámci svojej krajiny. Potom napr. celková politická kultúra populácie Maďarska a Slovenska nie je veľmi rozdielna, rozdielna je však miestna váha Budapešti a Bratislavy. Väčšia váha Budapešti v maďarskej spoločnosti je daná podielom obyvateľstva, ale tiež omnoho produktívnejším generovaním rozhladených a neprovinčných elit. Myslím, že v tomto zmysle sa potvrdila taktiež veľká váha Prahy a jej „pôsobiaca sila“ je bližšia skôr pôsobiacej sile Budapešti v Maďarsku, než Bratislavy v rámci Slovenska.

Brokl: Myslíte, že lze srovnávat Budapešť a Prahu? Myslím, že ne, Budapešť je samorekrutační. V Praze je nízká míra nezaměstnanosti a to je jiná pozice.

Machonin: Praha se vyznačuje nebývalou koncentrací statusově vyšších skupin a mobilitních vzestupů.

Havelka: Nyní bych vás na závěr vyzval k prezentaci názoru, co dané skutečnosti přináší oboru, tedy sociologii vůbec.

Matějů: Měli bychom rozlišit, co je úlohou politologů a co sociologie, neboť používáme jiné úhly pohledu. Co dlužíme svému oboru, a to je patrné na naší zatím chabé snaze vysvětlit, co se stalo ve volbách 1996, je jak naše teoretická, tak výrazně metodologická nepřipravenost analyzovat volební chování.

Machonin: To, co říká Petr Matějů, se netýká jenom sociologie volebního chování. Výsledky voleb je třeba chápat jako svéráznou empirickou sondu do reality, která svým způsobem nevratně, protože působí na mocensko-institucionální změny, zafixovala stav sociální skutečnosti v této zemi. Podle mého názoru je třeba vzít výsledky voleb velice vážně jako verifikaci, popřípadě falzifikaci našeho dosavadního zkoumání české společnosti v průběhu transformace. Jsem pevně přesvědčen, že když to uděláme, zjistíme, že mnozí sociologové byli výsledky voleb překvapeni především proto, že jejich předchozí úvahy byly chybné. Vraťme se k našim představám o transformaci a ověřujme si pomocí voleb, a samozřejmě i dalšího chování obyvatelstva, co se reálně stalo. Na druhé straně tím, že se vytváří relativní rovnováha politických sil, vyvine se větší pozornost strukturační zájmů, větší ohleduplnost vůči celé sociální struktuře, smysl pro nezbytnost vyjednávání, nezbytnost hledání složitých kompromisních řešení, aby tato patová situace vůbec někdy vedla. A v této situaci by bylo třeba, aby sociologové začali fungovat méně jako ideologové, ale více jako analytici situace (a nikoliv jako pouzí sběratelé dat). Ale také jako konzultanti při hledání řešení možných budoucností. Domnívám se, že právě teď nastala vhodná doba; v minulosti to nebylo možné, protože nikdo z odpovědných nechtěl slyšet to, co jsme k problému říkali.

Musil: Volby jsou jednou z důležitých událostí v transformačním procesu, je nutné je použít jako zdroj informací. Obecnou otázkou do našich řad je, do jaké míry se lidé chovali racionálně, to jest s vědomím toho, že svým volebním chováním reagují na své skutečné objektivní postavení a jak to interpretují a co s tím dělají, a nebo skutečně převažuje subjektivní složka, o které mluvil Jiří Kabele? Je to otázka giddensovská, do jaké míry jsou struktury výrazem našeho chování a do jaké míry jsme produktem těch struktur.

Hodnotím-li volby, myslím, že výsledek je velice pozitivní, přispívá ke korekci jednostrannosti. Koncepce realizovaná do voleb byla, zdvořile řečeno, mírně jednostranná, a to se především týkalo povahy státu, způsobu moci a povahy společnosti. Jsem přesvědčen, že nedojde ke zvratu v základních směrech politiky. Musím trochu oponovat kolegovi Krivému, neboť tyto volby byly o důležité věci: nyní se týkaly zcela konkrétních věcí denního života lidí. Volby byly o sociální politice, nebyly o širokém rámci. Nyní nastává standardní politický boj, jaký například známe ve Velké Británii. Volby byly o důležité otázce, která vede k teorii sociologické: kolik se unese odstraněním redistribuce, kolik unese společnost, aby dokázala fungovat jako celek, kolik kdo unese zátěže, kolik míry nerovnosti česká společnost snese, a také obráceně, kolik redistribuce unese ekonomie. Sociologie má povinnost najít míru oné zátěže jednotlivých sociálních

systémů. Předvolební garnitura udělala chybu v tom, že věřila, že automaticky, když dosáhne ekonomické prosperity, zároveň udrží legitimaci zespođu.

Illner: Dlouhodobě by nás mělo zajímat sociální zázemí volebního chování a politických preferencí. Neměli bychom ale sledovat jen jejich distribuci, ale také jejich genezi. Volební chování nemusí být determinováno jen strukturně, může být určováno i kulturními vlivy. Kdybych to chtěl znázornit modelově, půjde vždy o vztahy mezi vlastním sociálním postavením voličů, reflexí tohoto postavení, politickým chováním voličů a chováním politických stran jako subjektů, které se snaží hlasy voličů získat. Toto jsou faktory, které mají vliv na konečný výsledek. Důležité je zabývat se i přenosem volebního chování v historickém čase. Ukazuje se, že v dlouhodobém pohledu se v některých regionech určité politické orientace a z nich plynoucí politické preference reprodukují. A to zatím neumíme dobře vysvětlit. Snad je to zprostředkováno socializací uvnitř rodin či nějak podobně. Dále by sociologie měla monitorovat rizika plynoucí ze vzniku dlouhodobě krizových a sociálně problémových regionů, které se mohou stávat jakýmsi neléčeným bolákem na těle společnosti, jejíž situace může v průměru vypadat docela dobře. Zatím se zdá, že trvale jsou takovým regionem severní Čechy, ale jsou i další menší oblasti. Riziko je i v tom, když některý region začne být politicky příliš homogenní. Tyto volby také připomněly nutnost regionální politiky, kterou minulá vláda nepovažovala za důležitou.

Krivý: Rozhodujícím sa mi zdá byť, že Česká republika sa približuje k západným štandardom, pravda, vrátane „nerestí proporcnej demokracie“ (Bělohorský). V súvislosti s kognitívnou mobilizáciou i programovou kryštalizáciou strán je tu narastajúca schopnosť uvedomovať si svoje záujmy a volebne sa podľa nich orientovať. Riziko patového zablokovania na politickej scéne existuje a skúškou bude manévrovací schopnosť vyhnúť sa patu, ako aj reagovanie spoločnosti na prípadný pat. Myslím, že je dôležité, aké spoločenské interpretácie toho, čo sa udialo, prevládnu: kým sa hrá podľa pravidiel, nie je strašný nijaký výsledok s výnimkou toho, ktorý ohrozuje samotné pravidlá. Niektoré reakcie novinárov tesne po českých voľbách boli menej vecné a emocionálne prehnané. Miera konsolidácie demokratických inštitúcií je značná. Viem, že tých, ktorí sú u vás silne znepokojení povolebnou situáciou, neuspokojím vyhlásením, že naše riziká vám nehrozia: naše ohrozenia nie sú vašimi merítkami. V tomto smere leží aj najväčšie vzdialenie sa našich spoločností.

V reakcii na Jiřího Musila hovorím, že tieto voľby neboli o „veľkej otázke“ v tom zmysle, ako boli tie v roku 1990 o odchode od komunizmu a v roku 1992 o ekonomickej reforme a podobe štátu. Vtedy išlo o dahrendorfovskú „zásadnú voľbu“. Tentokrát išlo predovšetkým o skupinové záujmy, o štýl politiky, o smerovanie politiky v desiatkach dôležitých otázok v rámci už prijatého zásadného smerovania.

Pôsobenie historických vzorcov v elektorátnom správaní je jednou z tém, ktoré stoja pred nami; v Českej republike existujú k tomu štúdie T. Kosteckého a P. Jehličku a ja som zvedavý na čerstvé analýzy takýchto kontinuit (a diskontinuit).

Úplne na záver by som rád doporučil využívať pre analytické účely popri výberových zisťovaniach tiež úplné volebné štatistiky za obce a okresy v spojení s prístupnými inými štatistickými ukazovateľmi na týchto úrovniach.

Kabele: Pro sociologii jsou volby příležitostí, aby studovala společnost. Volby se budou stále opakovat a data se budou množit. Už je tady také socioložka, Klára Vlachová, která se chopila této výzvy a zaručuje vysokou kvalitu zpracování dat. Kladu si otázku, pojmem-li volby jako jakousi politickou hru, soutěž, musíme přistoupit na to, že kromě

voličů, kteří kalkulují, jsou na druhém konci politické strany, které se pokoušejí získat voliče. Na obou stranách probíhá vysoká racionalizace a hraje se o to, jak interpretovat a pojednat srovnatelné výhledy politických stran při stávající situaci, v níž probíhá transformace sociální struktury. Tato politická soutěž je součástí reality, a nejtěžší je v této soutěži definovat, co je obecné blaho. A právě to významně souvisí s problémem redistribuce, jak uvádí Jiří Musil.

Havelka: Děkuji vám za prezentaci vašich názorů.

Písemnou podobu diskuse s autory zpracovala Jitka Stehliková

Za Jiřím Nehněvajsem

Nedávno, 31. července 1996, zemřel nečekaně nám všem známý kolega, krajan a mnoha z nás přítel, prof. sociologie, Jiří Nehněvajsa, Ph.D.

Nikdo z nás nečekal, že budeme mít tak brzy před sebou jeho nekrolog.

Vzpomeňme jeho vždy horlivé a ochotné účasti na všem, co mohlo pomoci české sociologii i osobně sociologům. Vždy přiložil ruku k pomoci, jak on sám, tak z titulu svých akademických funkcí na univerzitě v Pittsburku v USA.

Odešel z vlasti před vítězícím socialismem a po všechna léta svého pobytu v cizině si zachoval pocit sounáležitosti s námi. Od prvních chvil, kdy to jen trochu šlo, byl připraven pomoci. Zažil jsem to i já osobně v roce 1968 v Pittsburku, kde jsem byl u něho na postgraduálním pobytu na katedře sociologie a později pak i mí další kolegové. Byl jedním z prvních, kdo se k nám nadšeně hlásil a kdo nám pomáhal překonat propast zpoždění za světem. Znal jsem ho důvěrně z více než ročního pobytu v USA, z jeho nakladatelské práce na univerzitě, z jeho působení mezi studenty, později pak z jeho pobytu na Sociologickém ústavu v Praze. S nadšením a s pocity štěstí a uspokojení působil pak na své alma mater v Brně, kde byl jmenován prof. sociologie h.c. Nakonec jsem ho v posledním roce jeho života zažil znovu jako vždy aktivního, ke spolupráci ochotného a studenty váženého kolegu na Ústavu společenských věd Slezské univerzity v Opavě. Bohužel nás opustil příliš náhle.

Jiří Nehněvajsa se narodil 9. 8. 1925 v Dyjákovicih u Znojma. Po válce začal studovat na univerzitě v Brně. Sdílel standardní osudy české poválečné inteligence. Činem akčního výboru byl v roce 1948 vyloučen ze studia a dostudoval na univerzitě v Lausanne. Končil je na univerzitě v Curychu (1953). Působil potom na řadě univerzit v USA a profesury dosáhl na univerzitě v Pittsburku. Hostujícím profesorem byl v imponujícím počtu zahraničních univerzit. Vyberme Washington, Harvard, Heidelberg, Hong Kong, Čínskou akademii věd, z českých Masarykovu univerzitu v Brně a do své smrti, jak jsem se již zmínil, Slezskou univerzitu v Opavě.

Na své poslední přednášce uváděl s jemnou ironií, že dosud nebyl v Tibetu. Tuto cestu už bohužel nerealizoval. Osobně jsem ho znal vždy jako laskavého kolegu a přítele, který nemůže být opomenut v dějinách moderní české sociologie ani jako oborník, ani jako osobnost.

Jiří, zanechal jsi za sebou v naší paměti výraznou stopu. Pamatujme všichni, jež ho znali, s vděčností česko-slovenských a českých částí jeho životní trajektorie. Jiří Nehněvajsa si to zaslouží nad jiné.

Jaroslav Kapr

Za jedním z nestorů české sociologie, prof. Mirkem Dismanem

22. září 1996 zemřel ve věku 71 let Miroslav Disman. Patřil k dnes již nevelké skupince osob, které byly u znovuzrození české sociologie v šedesátých letech. Je to pozapomenutá historie, svázaná se složitým vývojem politického systému. S postupným odumíráním strohého sovětského modelu socialismu se v šedesátých letech začala i u nás otevírat okna na západ. Ve společenských vědách to znamenalo vpád polské sociologické literatury, která měla před námi náskok a která zprostředkovala znalost tehdy obdivované americké *empirické* sociologie. Téměř všichni jsme začínali sociologickými metodami, jimiž jsme rozuměli *techniky* empirického výzkumu. Byl to pro nás, po létech planého přežvykování marxistických pouček, pozitivní zážitek. V sovětské učebnicové interpretaci byla tehdejší společenská věda humorný systém tragikomických absurdních abstraktních výroků. Empirická sociologie znamenala první závan něčeho, co jsme chápali jako objektivní hromadění faktických informací, jako vědu. Z té doby znám Mirka Dismana osobně, poznal jsem ho jako aktivního účastníka prvních sociologických konferencí, ve Špindlerově Mlýně, zejména pak z konference na Hrubé Skále, kterou pak miloval i jako horolezec. Tam však již vystupoval jako renomovaný počínající metodolog. Pamatuji se, že jsem psal recenzi na jeho první studijní text *Úvod do metod společenského výzkumu*, který psal jako tehdejší učitel na Fakultě osvěty a novinářství. Vyšla ve třetím čísle prvního ročníku *Sociologického časopisu*. To již spolupracoval na tehdejší obsáhlém metodologickém sborníku *Vybrané techniky sociologického výzkumu*, který uspořádal P. Pergler a který vyšel až v roce 1969. V tomto sborníku byl M. Disman autorem nadlouho pak jedineho solidního textu: *Terénní sběr informací*. Z obsáhlého seznamu literatury, na str. 339 knihy, je vidět dodnes důkladnost tehdejší přípravy.

Naše další setkání se uskutečnilo až na Světové konferenci sociologů v San Francisku v roce 1969. To již bydlel i s rodinou v univerzitním sídlišti v kouzelné Santa Barbaře. Tam jsme trávili spolu dlouhé hodiny hamletovskými úvahami vrátit se, či nevrátit do tehdy okupované vlasti. Jsem jediným svědkem toho, jak těžké to bylo pro něj rozhodování. Pak zakotvil na dlouhá léta v Kanadě a do Prahy přišel znovu až v roce 1989. Tím je otevřena poslední etapa jeho života. S nadšením se vracel a spolupracoval s námi na své bývalé alma mater, na Fakultě sociálních věd UK. Stal se zaujatým spoluzakládajícím členem týmu zabývajícím se biografickou sociologií. Dočkal se naštěstí i toho, že Univerzita Karlova vydala v roce 1993 jeho knihu *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Podle mého soudu je to dosud nejlepší sociologická práce z tohoto oboru u nás napsaná. Je srozumitelná, psaná s chutí, je manuálem, jak by se měla shromažďovat spolehlivá sociologická informace. Je skvělým epitafem za stopou, kterou v naší sociologii Disman zanechal. Mirku, sbohem, je nám líto, že naše spolubytí netrvalo alespoň o chvíli déle.

Jaroslav Kapr

Dvě řemesla, stejná řehole

Věda je způsob života. Je to tvrdý sport...

Norbert Wiener

S velkým potěšením přečetl jsem si poslední kolo diskuse v SČ 2/96. Rád bych rozvinul podnět nadhozený Janem Řehákem. Jeho poukaz na specifčnost práce vysokoškolského učitele znamenitě zpřesnil a prohloubil mé uvažování o této věci. Ano, jako učitel musím si stále své vědění hierarchizovat tak, abych v jeho prezentaci byl nad úrovní těch, které učím, právě jen tolik, že je ten rozdíl vzrušuje a táhne, ne však natolik, aby je to demotivovalo. V jiném světě se pohybuji s bakaláři, v jiném s magistry a v docela jiném s postgraduaty. Je to náročné řemeslo.

Ale pozor: ta konečná integrace musí být v mé osobě stále na scéně. Zpřítomňuji ji i tím, že občas jakoby mimovolně pootevřu průhled do dalšího podzemního patra, dosud neosvětleného, jež tato expedice ještě nemá v programu. Že krásné bakalárky slastně trnou nad hlubinami mé moudrosti, v to dnes už nepotřebuji ani doufat, ale patří to od nepaměti k odměnám učitelování. A je to i motorem řehole, jejíž svěcení jsem přijal. Přestanou-li totiž trnout, virilní bakaláři rádi předvedou svůj skvělý intelekt zdrcující kritikou mého nedouctví (a uleví tím i své vlastní frustraci, neb i oni přišli na univerzitu připraveni slastně trnout). Dantovo peklo musí být růžovou zahradou proti vedení semináře se studenty, kteří svým učitelem pohrdají. Je tato každodenní konfrontace s nekompromisně kritickými mozky nastupující generace řeholí, již může či nemusí být špičkový badatel v sociálních vědách ochoten se podrobit? Až dosud jsem s Janem Řehákem rád souhlasil, v odpovědi na tuto otázku bych však rád dal k úvaze odlišný názor.

Především, vážený kolego a letitý příteli, zdá se mi, jako by vržením pronikavého světla na situaci učitele zůstala ti ve stínu situace badatele. Jako by ti unikal fakt (obávám se, že na základě až příliš dobré znalosti naší situace), že badatelská práce je rovněž řeholí, ba, že je řeholí daleko přísnější než kantořina. *Jsmo jako olivy: teprve drcení vydáváme ze sebe to nejlepší* (Hrabal). Důtky nezbytí má však badatel v ruce sám. Nedrží je studenti, čekající v daný den a hodinu s neúprosnou pravidelností na dobře připravený seminář. Leč kdo chce ve vědě dosáhnout alespoň standardního výsledku, musí se stejnou neúprosnou pravidelností den jako den mizet na tři čtyři, optimálně na šest hodin do klauzury sinálního svitu svého displeje. Každý kdo má za sebou alespoň dvě monografie, mi potvrdí, že nahodit řemeníci soustředěného myšlení na větším projektu trvá zhruba stejnou dobu, na jakou jsem ji nechal spadnout: vynechal-li jsem v práci den, fatálně ztrácím další den rozběhem, vynechal-li jsem týden, trvá mi to týden, a opustím-li svůj stůl víc než na měsíc, nacházím na něm svůj rukopis jako cosi cizího, nad čím začínám zas jako by od začátku.

A pak je tu čtení: Kdo přečte pět, deset knih ze svého oboru za rok, nemůže nic rozumného napsat. Objevuje parní stroj. Aby se badatel udržel na úrovni diskursu své specializace, musí číst, jak dýchá. Když píše, musí mít tu řeholí, že nečte prakticky než to, co může být stavebním kamenem jeho projektu. Marxleninci se vyzuli z této řehole vyvolčením produkce „buržoasní sociologie“ z diskursu. Byla jim nepřátelská už tím, že tolik publikovala. Někteří jejich potomci, stále ještě zaměstnaní „ve výzkumu“, pokoušejí se občas legitimovat svou nigramotnost a ohradit se před světem odkazem na jedinečnost

transformované společnosti. Řehák, dokládá, že ne každý výzkumník může učit, píše: *Učení předpokládá nejen schopnost a ochotu, ale také podřízení se způsobu práce a organizace školy, jistou odvahu a navíc velké soustředění. Ne každý je ochoten k té řeholi...* Má samozřejmě pravdu. Tvrdím však, že v tom odlišnost kantora nespočívá. Jako badatel jsem ve stejné řeholi, jen o to tvrdší, že si sám musím být organizací a školou, jejímž pravidlům se podrobuji. A odvahu musím mít, zdá se mi, jako badatel o to větší, oč větší je okruh těch, jimž adresuji svou práci. Pracuji-li v základním výzkumu, není to už jen seminář krásných bakalárek, nýbrž celá moje profesionální obec. Okamžik pravdy nepřichází, ovšem, jednou týdně. Ale o to hůř: do tří, nanejvýš do pěti let nastává se stejnou neúprosností: musím položit na stůl knihu, odpovídající normám vědecké práce dnes v Evropě obvyklým. Žádná „interní publikace“ („neveřejné zveřejnění“ je kouzelným vynálezem let nenávratně minulých a sám výraz perlou newspeaku) mne v otevřené společnosti nespasí. V mé knize čte pak každý jako ve slabikáři, jak pevně jsem ty důtky sebekázně držel. Všechny proflákané či promelouchařené dny a týdny se mi v ní nakonec sečtou. Čtenáři (a recenzent) odhalí míru mého nedouctví lépe než zelení mládenci v semináři. Dantovo peklo pohrdání se kolem mne zvedá stejně jako mezi studenty, jen o to horší, že jsou to kolegové. Nic si nepomohu, nepublikuji-li raději nic: nicmochr je stejný lempl jako neumětel, nakonec je ten i onen odsouzen jen do kruhu sobě podobných.

A jsme u jádra toho, co jinak vysvětlujeme jenom vytáčkami: někteří lidé, kteří se u nás profesionalizovali jako badatelé, vytřídili se způsobem, který popisuje Řehák: Ne každý je ochoten k té řeholi... Už šest let mohou publikovat, a nejméně o pět let před tím už každý, kdo si říká sociolog, musel vědět, že publikovat bude moci, alespoň v režimu, jaký tehdy panoval například v Polsku. Pozoruji bez překvapení, jak ti, kdož těch deset let zmarnili, organizují se v lobby lenochů a produkují hlavně důvody, proč nemohou produkovat. Pro útěchu provozují aspoň „klipovou vědu“, jezdí po konferencích s příspěvky, jež se nedají shrnout v knihu: každý další obsahuje totiž totéž v modrém.

Za druhé nejsem přesvědčen, že ta dvě řemesla, kantořinu a badatelství, lze jen stěží sloučit. Realita mluví o opaku. Zajisté, kantořina zdržuje, těžce, ale vezměme si jen autory u nás známé: Anthony Giddens, Zygmunt Bauman i Arnošt Gellner celý život učili – a produkovali knihu každý druhý, třetí rok. Mám tu ostatně kolegu, kantora, který učí už na dvou univerzitách, a co rok, to knižní titul. Ovšem, učí-li člověk, trvá napsání knížky dvakrát tak dlouho, než kdyby neučil. Obávám se, že až spočítáme knížky za posledních šest let v bibliografiích aktivních českých profesorů a docentů sociologie, průměrný jejich počet nebude nižší než u těch, kdož jsou placeni na plný úvazek jako badatelé v základním výzkumu...

Ovšem: *Ne každý je ochoten...* Jedna propast naší sociologii asi rozděluje. Není to ale propast mezi učiteli a badateli, nýbrž mezi těmi, kdož si cosi uchránili z protestantské etiky odříkání a výkonu, a mezi těmi, kdož podlehli době. Době, která – tak jako dříve korumpovala možností pohodlného živobytí – korumpuje dnes možností laciných výdělků. A jsou místa, kde si člověk dodnes může nejenom vybrat, ale mít i obojí. Ale nebudou věčně. Ač mi to asi neuvěří, těm, kdož se jich drží, upřímně přeji, ať si jich ještě užijí. Jako matematik v sociologii, tedy expert, pro něhož neplatí *publish or perish*, klepl Jan Řehák konceptem *řehole* hřebík na hlavičku, – jak už je výhodou těch, kdož sami nejsou namočení.

Ivo Možný

**Friedrich A. Hayek: Osudná domýšlivost.
Omyly socialismu** (překlad Jana Ogrocká)

Praha, Sociologické nakladatelství 1995, ediční řada Studie, svazek 8, 200 s. *

Není pochyb o tom, že F. A. Hayek se stal „klasikem“ polistopadové éry u nás. Bylo vydáno již několik jeho knih a studií, a to záhy poté, kdy to bylo možné. Tyto počiny byly usnadněny tím, že v letech normalizace překládali Hayekovi obdivovatelé (Tomáš Ježek, Pavel Bratinka) „do šuplete“, popř. pro samizdatová vydání. Nyní, s pěti-šestiletým odstupem, vydal SLON jednu z posledních prací klasikových, *Osudnou domýšlivost* (v originále 1988). Omyly socialismu – jak zní podtitul – došly vzápětí svého potvrzení, když se zhroutil blok zemí, postavených právě na tomto „omylu“. Málomocnému sociálnímu vědci bylo dopřáno se dožít potvrzení platnosti celoživotního usilování, verifikace čistých idejí cestou empirického prověření „společenskou praxí“. Jistě tak nějak musel F. A. Hayek zažít závěr svého života, jako triumf spontánního řádu – kapitalismu.

Patřil jsem v letech „reálného socialismu“ k vděčným čtenářům překladů z pera Tomáše Ježka. Zažívaje experiment s budováním „nového řádu“, jenž měl být triumfem racionálního organizačního konstruktivismu, zevnitř jednoho průmyslového podniku, a pokoušeje se popisovat to, co vzešlo z grandiózního vzepětí domýšlivosti lidského ducha s osudovými následky (viz *Chování čl. ekonomické sféry*, Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1990), nemohl jsem neobdivovat hloubku a šíři Hayekovy argumentace ve prospěch spontánně vyrostlého a samoregulujícího se řádu trhu. V té době by mne nikdo nemohl podezírat z etatismu či jiných odrůd zhoubného socialismu, nejméně Tomáš Ježek jako čtenář mých deskriptí...

Když však čtu Hayekovu knihu právě s tím odstupem let zažité ekonomické transformace „plánované ekonomiky“ na „standardní tržní ekonomiku“, jak jí porozuměli někdejší překladatelé a čtenáři Hayekova díla, nemohu než přejít od jednoznačného obdivu ke zdrženlivosti, ba dokonce k varování...

Od napsání *Cesty do otroctví* (1944), která byla u nás přeložena již dříve, uplynulo téměř půlstoletí. Téma i hlavní idea však zůstávají tytéž, ani styl psaní se nezměnil, je to týž bojo-

vý duch, sarkasmus, útočnost. Bohužel ovšem také „ideologický způsob uvažování“ (Ralf Dahrendorf), jakýsi druh liberálního fundamentalismu. Zatímco *Cesta do otroctví* předznamenávala teprve hlavní úsek klasikovy profesionální dráhy, *Osudná domýšlivost* ji uzavírá. Válečná léta byla soubojem dvou totalitních otrockých systémů a západní politické demokracie v té době stále ještě nenalezly novou institucionální rovnováhu od dob Velké deprese. Na konci osmdesátých let byl jeden z obou totalitních systémů téměř zapomenut a překonán „sociálním tržním hospodářstvím“, kterýžto pojem zůstal i pro F. A. Hayeka „fundamentálně chybným“ (Václav Klaus) či bezobsažným („lasiččím“) pojmem. Druhý totalitní systém se již blížil svému rozpadu... Hayek jako by pocítoval potřebu sebeutvrzení v tom, že se celý život nemýlil, že se mýlili jiní...

Argumentace ve prospěch spontánního „rozšířeného řádu“, která vysvětluje „zázrak trhu“ jako souhry nezamýšlených důsledků, neztrácí v recenzované knize nic na své síle – tak jak ji známe z jedné hlavních autorových prací *Právo, zákonodárství, svoboda. (Nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie)*. – Praha, Academia 1991. Co se však změnilo za těch pár let, je optika čtenářova – tedy přesněji – abych nemluvil za jiné – má vlastní optika. Síla argumentů opadá tam, kde má člověk pocit, že jde již tak trochu o „kopání do mrtvol“. Ale co víc: najednou cítím, že ten boj Hayekův proti mylným a zcestným ideologiím má sám ideologickou povahu, že má v sobě něco, co jej spojuje paradoxně se všemi těmi antipody.

A antipodů fundamentalistického liberalismu je opravdu dost. K socialistům Hayek počítá patrně již Aristotela i Platóna – neboť až k nim se podle něj vinou omyly socialismu, ale též socialisty typu Johna Stuarta Milla, kterýžto velký duch 19. století a prorok budoucnosti instituce soukromého vlastnictví „napáchal svým dílem značné škody“ (s. 160). Dále k „socialistům“ nutno započíst „samozvané amoralisty“ a mezi nimi především Johna Maynarda Keynese, dále i Einsteina, Russela, a také mnoho kolegů-ekonomů (F. A. Hayek získal Nobelovu cenu za ekonomii v roce 1974), se nechalo „infikovat konstruktivismem“ (s. 77). Můžeme pokračovat dále, aby-

chom zjistili, že „sociologii by vlastně šlo téměř nazvat socialistickou vědou“ (s. 57), ba dokonce sama inteligence jako celek a zejména „inteligentní intelektuálové tihnou k socialismu“ (s. 59). Pojem intelektuála má u Hayeka jasně pejorativní význam, vysmívá se mu docela otevřeně, vědom si své myšlenkové nadřazenosti. Napadá mne, že s pohrdáním „intelektuály“ jsem se už dříve někde setkal... To jsou ty paradoxy. Jinak k omylům socialismu patří také celý „svět profesora Rawlse“ s jeho sociální spravedlností (s. 82), a také sociální učení církve. Proudý a osobnosti někdy docela vzdálené spojuje jedno: padly pod pero neintelektuála Hayeka.

Ideologie F. A. Hayeka vytváří uzavřený kruh, ve kterém je vše logicky provázáno, ale nějak se ztrácí vztah k realitě. Jenom tak je možné, aby autor při kritickém komentování práce z roku 1931 použil hodnocení „otřepané fráze o hospodářské anarchii“ (s. 66). Pro našeho klasika je samotný pojem společnosti matoucí (s. 124), podobně jako odvozené přídavné jméno „sociální“, k němuž cituje Hayek cca 160 podstatných jmen ze slovníku, které právě díky „lasiččímu“ charakteru tohoto adjektiva ztratilo téměř jakýkoli obsah. Na s. 127 jako by i Ludwig Erhard potvrzoval autorovi, že přídavné jméno „sociální“ v pojmu „sociálního tržního hospodářství“ je nadbytečné. Co však nebylo v poválečném Německu nadbytečné, to byla sama sociální politika (už zase ten obmyslný termín). Je sice možné, že idea „sociální spravedlnosti“ zůstane vždy do jisté míry „fata morgana“, nicméně neznám politika, stranu či vládu tak liberální v Hayekově smyslu, aby se odmítla zabývat progresivitou daňového systému, systémem podpory v nezaměstnanosti či rodin s více dětmi. Přitom však toto počínání – jakkoli „nikdo nemá a nikdy nemůže mít žádná měřítka, kterými by mohl určovat spravedlnost v rozdělování“, ještě nevede nutně „k celospolečenskému plánování a tudíž k totalitní společnosti“ (citováno z obálky knihy *Právo, zákonodárství a svoboda*, patrně výroky recenzenta).

Avšak abych sám neupadl do jednostrannosti. Je velmi obtížné zaujmout stanovisko k tak složitým jevům, o nichž kniha pojednává. Jako ekonom si volím „případ“ J. M. Keynes, který se mi zdá pro fundamentalismus Hayekův

příznačný. Na straně jedné budu s Hayekem souhlasit s obrovským významem tradiční morálky pro společnost a ekonomiku, a proto s ním musím odmítnout „samozvané amoralisty“, „kteří nevěří v žádnou nadpřirozenou sankci morálky“ (s. 74). Na straně druhé však považuji za nepřipustné obvinít Keynesa z neschopnosti a malé zvědavosti v otázce, „jak vlastně rozšířený řád vznikl, čím se uchovává, a jaké důsledky by mohly vzejít ze zničení tradic, které ho utvořily a udržují“ (s. 69). Ve své *Obecné teorii zaměstnanosti, úroku a peněz* (Praha, Academia 1963) Keynes naopak vysvětluje fundamentální východisko argumentace, jež po 2. světové válce proměnila kapitalistický svět a pomohla mu najít novou institucionální rovnováhu přinejmenším pro další tři dekády takto: „...rozšiřování funkcí vlády... bude snad připadat publicistovi 19. století nebo dnešnímu americkému finančníkovi jako strašný zásah do zásad individualismu. Já naopak hájím toto rozšíření funkcí jednak proto, že je jediným prakticky možným prostředkem, jak zabránit úplnému zničení dnešních hospodářských forem, jednak proto, že je podmínkou pro úspěšné uplatňování individuální iniciativy“ (op. cit., s. 352).

Není v tomto kontextu spravedlivé vyčítat Keynesovi „amorálnost“ pro výrok, že z hlediska dlouhého období budeme všichni mrtvi: argumentoval pro to, že nelze jen čekat, až samoregulační síly trhu najdou novou rovnováhu při plné zaměstnanosti, když by to mohlo trvat celá léta. Pak bych se bál toho, že dovolávání se tradiční morálky a označování sociální spravedlnosti za pouhý přelud, by mohlo znamenat jen zahalený cynismus...

Hayekův liberální fundamentalismus spočívá v přecenění samoregulačních sil spontánního řádu a nedocení racionálního úsilí „konstruktivismu“, jež je nutné, aby se „zázrak trhu“ dostavil a udržel. Hospodářskému politikovi, který se drží jeho doktríny, hrozí nebezpečí schizofrenie: něco jiného hlásá, a něco jiného musí „chtět nechtět“ dělat. Tak je tomu i v období transformace: privatizace byla svou povahou úloha „ručního řízení“ – pokud nechceme adjektivum „spontánní“ vyhradit pro neregulované přelévání aktiv státu do soukromých rukou. Samotné vypracování tisíců privatizačních projektů „základních“ a „konkuren-

čních“, jejich posuzování a výběry, to vše patřilo ještě do „plánovačských úkolů“ socialistického organizačního konstruktivismu a víra příslušného ministra pro privatizaci v Hlaykovu doktrínu na tom nemohla nic změnit. Podobně privatizační metoda „přímých prodejů předem určenému subjektu za účetní cenu“ může být považována za „obecné pravidlo“ kompatibilní se spontánním řádem pouze při značné dávce ideologické zaslepenosti... A jakmile by si hospodářský politik dokázal připustit povahu úkolu, před kterým stojí, nemohl by couvnout ani před otázkami typu „přeludu sociální spravedlnosti“.

Osudná domýšlivost je kniha v Hlaykově díle ojedinělá v jednom směru. Na s. 152-153 nechává autor čtenáře vstoupit do své třinácté komnaty, i když i teď po velkém váhání. Je zde poctivě vyznání nevíry: F. A. Hlayek – podobně jako někteří z těch, které tak ostře napadá, nemůže věřit v existenci toho, „čemu jiní říkají Bůh“. Je s to ocenit tradiční morálku jako nezbytnou pro život a budoucnost lidského rodu, ale jen jako „užitečnou pověru“. Tento postoj v sobě obsahuje vnitřní protiklad nebo přinejmenším nevyřešenou otázku: jak se má zachovat „tradiční morálka“ poté, když sekularizovaná společnost odhodí žitou víru jako „pověru“? A co je zvláštní, odpověď, kterou dává moderní zkoumání role institucí a morálky v opakovaných kooperativních hrách („superhrách“) simulujících učení se „hráči“ ve spontánním řádu trhu kupodivu vyvrací jak Hlaykovu skepsi v tom smyslu, že „tradiční morální zásady ...nejdou racionálně ospravedl-

nitelné“ (s. 75), tak současně řeší i vazbu racionality na osobní internalizované víry účastníků trhu. Italský ekonom Stefano Zamagni používá ve své „ekonomii altruismu“ přímo termínu „justification of moral rules“ jako inherentní součást koncepce „rozšířené racionality“. Ano, zdá se, že Hlaykův „rozšířený řád“ potřebuje být doplněn o „rozšířenou racionalitu“, v níž bude překlenuta propast mezi „tradiční morálkou“, již neumíme vysvětlit racionálně, a osobně žitou vírou, která se na trhu „vyplácí“.

F. A. Hlayek cituje souhlasně amerického badatele S. N. Pattena (s. 158), který již téměř před sto lety napsal, že „Adam Smith byl posledním moralistou a prvním ekonomem“. Nesdílím toto přesvědčení o dichotomii ekonomie a etiky. Jinak bych se totiž musel obávat, že na druhé straně rozkmitaného kyvadla sociální rovnováhy je protějškem „osudné domýšlivosti“ stejně osudná „naivita“ důvěry v trh, který nás osvobozuje od morálních soudů. A pak by platila analogie paradoxu, který Amitai Etzioni vyslovil na závěr své knihy o morální dimenzi ekonomiky na adresu neoklasických ekonomů: čím více lidí by ve svém chování skutečně akceptovalo neoklasické paradigma (tj. utilitarismus, racionalismus a egoismus), tím více by podmiňovali svou schopnost udržet tržní ekonomiku. Tedy analogicky – čím více radikálních vyznavačů Hlaykova liberalismu u nás bude, tím bude návrat osudných omylů socialismu pravděpodobnější.

Lubomír Mlčoch

Jerzy Szacki: Liberalizm po komunizmie

Kraków, Spoleczny Instytut Wydawniczy Znak 1994, 264 s.

Nová kniha profesora Varšavské univerzity, nejvýznamnějšího současného polského historika sociologického myšlení Jerzyho Szackého (podrobnější informaci o autorovi lze najít v mé recenzi jeho práce *Dylematy historiografii idei oraz inne szkice a studia, Sociologický časopis* č. 2, 1993, s. 258-262) *Liberalismus po komunismu* zaujímá v jeho dosavadní tvorbě dosti zvláštní místo. Zatímco všechny dřívější Szackého studie byly především historickou analý-

zou vzniku, vývoje a funkcí různých myšlenkových proudů a struktur, recenzovaná práce je zaměřena hlavně na to, jak již konstituovaná ideová formace, vzniklá původně v jiném prostředí, je přenesena do zcela odlišných ekonomických, sociálních, politických i ideových poměrů, jakými proměnami při tom prochází a do jaké míry je schopna tyto poměry zásadním způsobem měnit. Stručně a konkrétně vyjádřeno, Szacki sleduje a analyzuje „dobrodružství“ liberalismu při jeho cestě a působení v tzv. postkomunistických zemích východní Evropy.

Szacki hned v prvních řádcích své knihy upozorňuje, že terminologie, jaké používáme, když se zabýváme vývojem současných společností východní Evropy, zůstává v mnohém nedostatečná. Nejčastěji používaný termín komunismus se mu nezdá být pro označení jejich nedávné minulosti správný, protože v přesném významu znamená ideologii, která nebyla nikdy a nikde realizována a která se ukázala být mrtvou dlouho před rokem 1989. Termín státní socialismus má zase podle něho tu vadu, že je okamžitě spojován s určitým pojetím systému, na který je aplikován. Proto používá termín reálný socialismus, i když jej hodnotí jako podivný, zavedený s intencí přesvědčit lidi, že ve jménu socialismu ustavený systém není sice tím, co by si bylo možné přát, ale s jiným systémem nelze počítat. Jeho přednost vidí v tom, že zřetelně ukazuje, o jakou historickou skutečnost jde. Szacki prohlašuje, že slova komunismus a komunistický bude v textu také používat, ale pouze když půjde o ideologický projekt a o strany, které se k němu hlásily, nejprve z přesvědčení, později ze zvyku. Píše, že se nemůže obejít ani bez termínu postkomunistický, který je dnes dosti všeobecně používán. Jeho rozsah se mu však zdá být jasný, a to proto, že pád reálného socialismu spadá přesně vjedno s tím, že se ve východoevropských zemích komunisté definitivně zřikají svých dřívějších ideologických nároků, a to i předstíraných.

Tuto Szackého terminologickou úvahu, jakkoli je samozřejmě diskusní a problém pouze naznačuje, aniž by jej řešila, považuji za cennou. Zdá se mi totiž, že velká většina autorů, a to nejen publicistů, ale i sociologů používá dnes termíny komunismus a postkomunistický bez hlubšího zamyšlení nad jejich obsahem, nereflektovaně a značně lehkomyšlně, jako by šlo o termíny, které nepotřebují bližší vysvětlení. Zatímco v případě jiných termínů sociologové většinou až úzkostlivě dbají, aby nebyly mnohoznačné a zejména, aby nebyly zatíženy významy, které jim připisuje běžný jazyk, v tomto případě bez velkých zábran převzali termín komunismus v té ideologické podobě, jak byl používán jeho odpůrci např. v propagandistické mluvě nejvypjatějších období studené války. Označují jím jak určitou ideologii, tak i sociálně ekonomické systémy

budované nejprve v SSSR a poté víceméně podle sovětského vzoru v různých zemích, aniž by si kladli otázku, do jaké míry byly tyto systémy opravdu realizací komunistické ideologie, a aniž by přistupovali k jejich studiu diferencovaně, a to jak z hlediska jejich národních a historických specifík, tak z hlediska různých etap jejich vývoje. Tento schematický a obraz skutečnosti krajně zjednodušující pojmový slepenec má asi stejnou vypovídající hodnotu, jakou měl zvludizovaný pojem kapitalismu používaný nejstupidnějšími vyznavači zdogmatizovaného marxismu. Že dobře vyhovuje jako nástroj pokleslého propagandistického působení politickým a ideologickým zastáncům „jediné správné cesty“ vývoje současných východoevropských společností, není nijak překvapivé; že by však mohl být nástrojem smysluplných postupů kriticky uvažujícího sociologa, se mi zdá nanejvýš problematické.

Jiná terminologická potíž souvisí podle Szackého s pojmem východní Evropa, který také není zdaleka jednoznačný. Někdy se vztahuje k zeměpisu, jindy k dějinám, případně pouze k politice posledních desetiletí. Szacki jej používá ve významu, který je nejrozšířenější, i když jej lze rovněž snadno zpochybnit. Jde o evropské tzv. postkomunistické země s výjimkou zemí bývalého Sovětského svazu.

Přesnou představu o základních tématech a obsahu knihy získáme již po přečtení jejího úvodu. Szacki zde parafrázuje Marxův a Engelsův *Manifest Komunistické strany* a píše, že východní Evropu obchází strašidlo – strašidlo liberalismu. Mnoho lidí se ovšem v této části světa hlásí k liberalismu tak čistému, na jaký se na Západě už úplně zapomnělo, jiní zde naopak z podléhání liberalismu činí nejtěžší výtku svým odpůrcům a někteří jsou dokonce nazýváni liberály, aniž by je samotné taková charakteristika vůbec napadla.

Kategorie liberalismu je podle Szackého ve východní Evropě jedním z nejdůležitějších nástrojů uspořádání politické scény i diskuse o směru reformy. V očích stále početnějších přívrženců je liberalismus předzvěstí nové společnosti, která musí být co nejdříve vybudována, nebo alespoň určením jejich absolutně nutných základů. Žádná třetí cesta podle nich neexistuje. Jde jen o to, jak a jak rychle cestou liberalismu jít.

Mnoho účastníků a pozorovatelů přelomu roku 1989 je přesvědčeno (v této souvislosti se autor odvolává např. na Jiřího Musilu), že tento přelom nebyl ničím jiným než právě historickým vítězstvím liberalismu nad socialismem a počátkem návratu zemí východní Evropy na jakoby přirozenou vývojovou cestu, z níž byly před lety svedeny komunismem. Toto hledisko má podle Szackého už také svou filozofii dějin, kterou nejvýrazněji reprezentuje F. Fukuyama ve svém díle *Konec dějin*. Vědci i politici téměř jednomyslně tvrdí, že před východní Evropou není dnes jiné cesty než pouze „liberální demokracie a svobodný trh“. Szacki klade otázku, zda jde o zbožné přání, nebo o realistické hodnocení situace. Na základě historických analogií vyslovuje názor, že jde o iluzi najít jakési konečné řešení, typickou pro přelomové dějinné momenty.

Na Západě podle Szackého vědí, že liberální demokracie a svobodný trh nejsou dobré na všechno, i když možná se nikdy nic lepšího nepodaří vynalézt. Někdy se setkáváme se západními autory, kteří z Východu dokonce očekávají povzbuzení a příklad, a to proto, že se zde ještě jednou vrátilo do života revoluční nadšení právě pro tyto základní liberální hodnoty. Liberalismus je tudíž ve východní Evropě nesmírně aktuální, je důležitým faktorem sociálně politického života, i když zároveň přibývá i jeho nepřátel (v Polsku zejména z řad křesťanských demokratů).

To, že zde liberalismus hraje takovouto roli, je podle Szackého psychologická a společenská nutnost. Aby bylo možné postřehnout přirozené kouzlo liberalismu, je totiž třeba prožít konflikt se socialismem. Je zde jakousi antidoktrínou, „marxismem naopak“. Napomáhá mu rovněž jeho nedávná renesance na Západě. Szacki je přesvědčen, že si několik let uchová ve zmíněných zemích svou dnešní přitažlivost, zároveň však nemá tendenci hájit názor, že budeme ve východní Evropě svědky jeho bezpříkladného triumfu, a to proto, že (1) liberalismus není jasně definován, lidé si pod ním představují různé věci a právě ve východní Evropě panuje z tohoto hlediska výjimečně velký pojmový zmatek; (2) ať jej však vymezíme jakkoli, nedá se říci, že se v této části světa těší masové podpoře společnosti. Nutnost přijímat praktická rozhodnutí vede

k ústupu na pozici „praktického liberalismu“ čili k rezignaci na řešení, jež jsou považována za nejlepší a liberální v plném významu tohoto slova. Východoevropské společnosti prodělaly „neoliberální šok“, ale zajisté v nich ještě neproběhla žádná „liberální revoluce“; (3) neúspěch nebo přesněji pouze částečný úspěch programu ekonomických reforem, považovaného dosti všeobecně (nejde teď o to, zda správně) za liberální, činí urychlenou expanzi liberálních názorů málo pravděpodobnou.

Význam liberalismu v tzv. postkomunistickém světě plyne podle Szackého z toho, že se vyznačuje velkým dynamismem, iniciativou a rozhodností, pokud jde o charakter cílů, které by chtěl uskutečnit. Nejplněji odpovídá na výzvu nové historické situace. Určité složky liberálního kréda nezpochybňuje v podstatě nikdo. Hlavně liberalismus určil také dnešní horizont diskuse o nezbytné systémové transformaci východní Evropy, z čehož plyne i určitá arogance jeho představitelů. Podle nich je prý zárukou jeho vítězství sama realita.

Szacki chápe svou knihu mj. jako příspěvek k poznání toho, v jakém vztahu je východoevropský liberalismus k liberalismu západnímu, a konstatuje, že nejde o pouhou kopii západních vzorů. Odvolává se při tom na Mannheimovu myšlenku, že samo přenášení idejí do jiného prostředí má nutně za následek změnu jejich významu i funkcí.

Jak Szacki uvádí, jeho původním záměrem bylo napsat monografii věnovanou určitému fragmentu nejnovějších dějin. To se však ukázalo být nemožné zejména proto, že prameny jsou příliš bohaté a zároveň značně rozptýlené. Proto zmíněný záměr omezil, a to ve dvojím smyslu: (1) je to de facto kniha o liberalismu v současném Polsku, i když je v ní formulováno několik tvrzení širšího rozsahu a podle možnosti využity i materiály z Maďarska a bývalého Československa; (2) je to spíše kniha o idejích a problémech než o událostech, lidech či organizacích.

Všechna v úvodu nastíněná témata jsou podrobně zpracována v pěti kapitolách knihy. První z nich již svým názvem *Namísto definice liberalismu* naznačuje, že v ní nemůže jít o nalezení všeobecně přijatelného vymezení liberalismu, ale o výčet hlavních důvodů právě toho, proč tato definice absentuje. Patří mezi ně

zejména to, že liberalismus od svého vzniku prošel jako teorie a praxe mnoha velkými změnami, i to, že se v jeho dějinách projevují národní zvláštnosti. Liberalismus se podle Szackého formulace ponořil do širokého pozadí liberální demokracie, čímž ztratil mnoho ze své kdysi relativně zřetelné identity. Byl to nesporný triumf jeho principů, ale také příčina jeho „krize“, neboť se zmenšovala možnost, aby si uchoval svou dřívější odlišnost a atraktivitu.

Další kapitola, nazvaná *Historický základ*, si zejména klade otázku, do jaké míry může současný liberalismus ve východoevropských zemích navazovat na liberalistické tradice minulosti a zda zde takové tradice vůbec existují. Szacki je přesvědčen, že ve východní Evropě se v 19. a 20. století objevovali liberálové, někdy i vynikající, neexistoval však (snad s výjimkou Čech a později Československa) liberalismus jako stále přítomná orientace, kterou by nebylo možné v dané době při popisu tohoto regionu ignorovat. Na příkladu Polska demonstruje, že politické myšlení v 19. století se koncentrovalo na otázku, jak to zařídít, aby Polsko bylo znovu národním státem, a méně se staralo o to, jaký stát by to měl být z hlediska konkrétních systémových řešení. Situace zde privilejuje nacionalismus a zmenšuje naopak přitažlivost výrazně individualistického liberalismu.

Mimořádně problémově a myšlenkově bohatá je následující kapitola, nadepsaná *Protoliberalismus: autonomie jedince a občanská společnost*. Szacki v ní řeší otázku vztahu disentu (tzv. demokratické opozice) k liberalismu. Protikladnost komunismu a liberalismu v zemích reálného socialismu byla samozřejmě okolností příznivou jak přetrvávání určitých liberálních idejí, tak i jejich recepci a jejich vlastnímu vynalézání. Z liberalismu se čerpaly argumenty proti komunismu, i když se tak nemuselo činit uvědoměle. Jakákoli kritická reflexe o komunismu, nezávisle na svém východisku, aktualizovala klasická témata liberálního myšlení, a to i když kritik o liberalismu mnoho nevěděl a byl vůči němu negativně zaměřen. Právě pro tyto názory a postoje používá Szacki označení protoliberalismus. Byla pro ně typická živá idea „třetí cesty“ i to, že na pořadu dne nebyla ještě otázka budování nového systému.

Szacki poté poměrně rozsáhle a podle svého názoru přesvědčivě analyzuje, zda byl tento synkretický protoliberalismus silou či slabostí východoevropských odpůrců reálného socialismu a zda je možné v rámci této demokratické opozice najít počátek dnešního východoevropského liberalismu. Dospívá k jednoznačné odpovědi: zmíněný myšlenkový směr nevedl v žádném případě v zemích východní Evropy k tomu, že se zde objevil liberalismus v té či oné „zralé“ podobě. Rozvoj „skutečného“ liberalismu byl odpovědí na jinou situaci a pokusem řešit jiné problémy. Tvořili ho rovněž zcela jiní lidé.

Předposlední kapitola má název *Ekonomický liberalismus: „opominutá cesta antikomunismu“* a Szacki v ní přesvědčivě dokazuje, že to byla právě tato složka liberalismu, která sehrála důležitou roli při utváření dnešní politické scény ve východní Evropě, zejména však v Polsku, Maďarsku a v Čechách. I když byly vazby jeho jednotlivých představitelů s dřívější a před rokem 1989 vlivnější demokratickou opozicí jakékoli, byl nesporně odlišnou ideologickou formací, která připravovala základ k úplnému zavržení tzv. komunismu v oblasti, jež byla slabou stránkou jeho dřívějších a z mnoha hledisek radikálnějších kritiků, tj. v oblasti ekonomiky. Rozhodné přijetí kapitalismu a odmítnutí ideje „třetí cesty“, jakož i koncentrace pozornosti na představbu hospodářského systému byly a zůstaly hlavními specifickými znaky této orientace.

Szacki zdůrazňuje, že její stoupenci jsou nuceni působit ve zvláštních a bezprecedentních podmínkách vyžadujících pěstovat sociální inženýrství velkého rozsahu, jehož úkolem by bylo vytvořit nový řád. Přejímají ze západní liberální tradice jeho obecné principy, ale nemohou napodobovat metody, které se v ní ustálily, neboli vyznávat ideu změny světa krok za krokem, bez skoků a otřesů. Nemohou tuto ideu aplikovat, aniž by do určité míry rezignovali na cíl, který si vytyčili, a pokud k němu důsledně směřují, musejí se utíkat k metodám, jež liberální nejsou. Jakkoli vděčí za své největší úspěchy při překonávání tzv. komunismu tomu, že jsou kritiky vnucování vykonstruovaného řádu společnosti, sami se ocitají tváří v tvář analogickému pokušení, neboť disponují hlavně teorií, ale jen v malé míře jinými než politickými

prostředky jejího uplatnění. Situace liberálů je zde o to obtížnější, že jejich sociální základna je velmi omezená, v důsledku čehož jsou nuceni hledat spojení a kompromisy, jak pokud jde o cíl, tak i o metody. Vyvolává to dilemata, která nutně vedou ke sporům a rozchodům, a každý úspěch je vykopen nějakou kapitulací.

Poslední kapitola, nazvaná opět velmi výmluvně *Existuje v Polsku politický liberalismus?*, je analýzou postavení liberálů v současné polské společnosti, přičemž hlavní pozornost je věnována značně kontroverznímu vztahu liberalismu a křesťanských hodnot.

Ve své recenzi jsem mohl podat informaci pouze o nejzákladnějších a podle mého mínění také nejpozoruhodnějších tématech Szackého nové knihy. Stejně jako všechna předchozí díla

tohoto autora je to práce mimořádně myšlenkově bohatá, vycházející z rozsáhlého pramenného materiálu, metodologicky promyšlená a neobyčejně inspirativní pro další bádání v této oblasti. Není náhodou, že záhy po svém vydání vyvolala živý ohlas polské veřejnosti, projevu-jící se mj. v četných vesměs pozitivních recenzích v denících i kulturně politických časopisech. Jde o jeden z nejvýznamnějších příspěvků k analýze společenského a ideového vývoje východoevropských zemí v období jejich zásadních systémových přeměn z pera sociologa. Každý, kdo chce v této analýze postoupit dále, nemůže výsledky, k nimž Szacki dospěl, opominout.

Jan Sedláček

Jaroslav Krejčí: *Civilizace Asie a Blízkého východu. Náboženství a politika v souhrě a střetání*

Praha, Karolinum 1993. 307 s.

Kniha se otvírá obrazem mocenského nástupu Evropanů vůči obyvatelům ostatních kontinentů, který započal v průběhu 16. století a pokračoval v následujících staletích. Evropané v těchto staletích zámořských objevů znepořovali celý svět, „zatímco ostatní civilizované lidstvo mělo spíše tendenci odpočívat s rukama v klíně“ (s. 13). Výsledkem této evropské expanze či civilizačního vzepětí Evropanů byla ekonomická a politická kontrola celého světa, která se stala skutečností na počátku 20. století. V průběhu tohoto (XX.) století, zejména pak po II. světové válce, se svět rozdělil na tři velké oblasti: na dva soupeřící mocenské bloky – „demokraticko-kapitalistický“ a „totalitně-socialistický“ a na jakýsi „zbytek“ – země tzv. Třetího světa. K údivu exponentů obou mocenských bloků se onen „zbytek“, tj. země Třetího světa nepřipodobnily ani jednomu, ani druhému bloku, střídavě zkoušely oba vzory, aby se – zejména v 70. a 80. letech – vrátily k vlastním tradicím jako hlavnímu zdroji své identity. Tento návrat je někde a někdy spojován s odmítáním idejí, jejichž původ leží v Evropě. Autor uzavírá tento vstupní obraz tezí, že pokud chceme tomuto, z našeho hlediska překvapivému obratu rozumět, musíme důkladně

poznat dějiny i kulturu tzv. Třetího světa, což je právě cílem jeho knihy. Podobný záměr je ovšem příliš obtížný a tak se prozatím omezuje jen na jednu část Třetího světa. Ve své knize bude sledovat běh politických událostí a vznik i zanikání ideologií na asijském kontinentě, a to v časové perspektivě několika tisíciletí.

Kniha je rozdělena do kapitol odpovídajících Krejčího pojetí lokálních asijských civilizací. Jsou to: Levant (zahrnuje starověký Egypt, Mezopotámii a Sýrii) a starověký Írán, následuje islámská civilizace (míněn Přední východ), Přední a Zadní Indie s Indonésií, Čína a konečně i Korea a Japonsko. V rámci těchto oblastí jsou sledovány dějiny politických útvarů i myšlenkových proudů do okamžiku mocenského nástupu Evropanů. Tato časová hranice ale není důsledně dodržována: např. popis islámské civilizace je ukončen v 18. století, i když výrazný nástup Evropanů je v této oblasti spojen až s počátkem 19. století, resp. s jeho první polovinou. Někoho možná překvapí kapitoly věnované starověkým civilizacím Levantu. Autor však argumentuje tím, že sehrály důležitou roli při zrodu křesťanského myšlenkového systému a že se k jejich odkazu vrací i některé současné nacionalistické vlády (např. egyptská či bývalá císařská vláda Íránu). Vzhledem k tomu, že o křesťanském světě tato kniha nepojednává a že se nacionalisté obecně při hledání svých „kořenů“ obracejí právě tak k dávným civilizacím jako k mýtům ze součas-

nosti (viz např. případ současných řeckých nacionalistů), mi nepřipadal tento argument jako dostačující. Zdá se mi, že autorovi bylo spíše líto nezačít své vyprávění od počátku, tj. od kolébky naší euro-americké civilizace, kterou klade do Sumeru.

Krejčího příběh o politických dějinách a myšlenkových zvratech obyvatel Asie je napsán s obrovským přehledem a znalostí dat. Je napsán elegantním způsobem, který autorovi umožňuje překlenout občasný nedostatek konkrétních informací, s nímž musí současná orientalistika zápasit. V takových případech si Krejčí vypomáhá dobře konstruovanou domněnkou anebo vazbou překlenující propast staletí či tisíciletí, pro něž nám právě chybějí data.

Lze mít drobné připomínky: např. v rámci islámské civilizace měla být věnována větší pozornost Střední Asii a v rámci buddhistické civilizace Tibetu. Lze také namítnout, že ne vždy jen idea měnila dějiny a že to někdy byly i zájmy „přizemnější“ a že je škoda, že jím autor nevěnoval větší pozornost. Např. skutečnost, že Číňané dopluli v 15. století se svými „superloděmi“ (měly až šest palub a pět až osm stěžňů, což se Evropanům podařilo částečně zkonstruovat až v 19. století) k východoafrickým břehům, aby „najednou“ svých plaveb zanechali a všechny zámořské flotily zničili, vypadá dosti kuriozně (pokud ne rovnou jako bláznovství). Uvedeme-li však ony přizemnější příčiny tohoto zdánlivě nesmyslného zvratu, jednání dávných Číňanů se vysvětlí. Jednou z nich byl mocenský boj dvou klik u císařského dvora a druhou – důležitější – byla skutečnost, že velké koráby tzv. Mořské flotily se stavěly především proto, aby dopravovaly rýži a potraviny vůbec z jižní Číny na sever. Dálne plavby měly jen potvrdit jejich kvalitu a současně posloužit k výcviku námořníků. Plavby k východní Africe byly tedy jen vedlejším důsledkem takových zatěžkávacích zkoušek a výcviku. V 15. století však byla dokončena stavba Velkého kanálu, který umožnil přepravu rýže na sever, sice v menších lodích, ale zato nepřetržitě (tj. bez ohledu na počasí) a bez velkých rizik. Přeprava potravin z jihu pomocí Mořské flotily byla najednou zbytečná, velmi drahá (Mořskou flotilu stavěl a platil stát, zatímco menší lodě jejich soukromí majitelé)

a oproti dopravě Velkým kanálem i ztrátovější. Tyto ekonomické argumenty pak spojila „strana dopravy po Velkém kanálu“ i s izolacionistickou argumentací, která prochází čínskými dějinami již od starověku (o té se Krejčí také nezmiňuje). Výsledek známe: Mořská flotila byla spálena, loděnice zbořeny a námořníci rozptýleni či pobiti. Číňané „skončili výboje“, o které ve skutečnosti neměli zájem, a nechali volnou cestu Portugalcům a Holanďanům.

Je také paradoxní, že Krejčí sice v teorii odmítá poznatky, jichž dosáhli nejrůznější marxističtí badatelé, současně ale bez námitek přijímá závěry sovětských historiků, archeologů a orientalistů, u nichž je také nutné počítat s výrazným ideologickým zkresením, případně se zkresením poplatným mocenským zájmům sovětského státu. Na jeho obranu je ale nutné říci, že často jiná data k dispozici nejsou.

Celkově je však Krejčího příběh velmi dobrým čtením a knihu lze doporučovat jako povinnou literaturu na středních školách i na univerzitách. Výrazně totiž nabourává naše evropocentristické představy o naší výjimečnosti a jedinečnosti. Poprvé po dlouhých letech máme v češtině podobný text – zdá se mi, že poprvé od vydání Wellsových *Dějin světa* (1936) – nepočítám-li překlad ruských deseti-dílných *Dějin světa* vycházejících na přelomu 50. a 60. let. Ty ovšem poskytovaly čtenáři především výčty historických událostí a jejich hodnocení z marxistického hlediska a nezabývaly se něčím takovým, jako je charakterizování jednotlivých kultur a civilizací. Částečně by bylo možné srovnávat s českých překladem Parsonsovy knihy (Talcott Parsons: *Společnosti, vývojové a srovnávací hodnocení*, Praha 1971), ovšem Krejčího práce má daleko širší záběr. Jen doufám, že kniha vyšla v dostatečně velkém nákladu.

Krejčího kniha je ovšem historickým vyprávěním a to se neslučuje s analýzou sociálních dat, které obvykle potřebujeme k tomu účelu „zastavit v čase“. Proto je třeba i subkapitoly věnované sociální struktuře chápat jako vyprávění a lze je používat (z našeho antropologického či sociologického hlediska) jen orientačně. Přes časté proklamování dynamického přístupu vytváří Krejčí místy obraz statických společností, které se podle jeho textu neměnily

po staletí. To ovšem stěží může být pravda. Není to úplně autorova chyba – konstrukce onoho statického modelu je nutným důsledkem nedostatku konkrétních dat kombinovaného se snahou podat alespoň nějaký obraz asijských sociálních systémů. Jestliže v historickém vyprávění překleneme časovou mezeru mezi dynastiemi, je to sice nepříjemné, ale časem se chybějící vládcové či dynastie „třeba“ doplní. Z textu je jasné, že tady máme mezeru ve vědomostech – „temné staletí“ či „temná staletí“. Čtenář je na podobné „dějepisné mosty“ zvyklý již ze základní školy – takto přece pracují i učebnice dějepisu na základních a středních školách – a očekává dodatečně zaplnění mezer. V případě obrazů společenských systémů, jak se obávám, ale tomu tak není. Čtenář bezděky získává dojem o existenci statických společností, což neodpovídá skutečnosti. Autor tak sám boří svoje předsevzetí – utvrzuje nás v naší evropocentrické nadřazenosti: oni byli po tisíciletí stejní, zatímco u nás se toho tolik stalo. V případě naší knihy měl asi autor více zdůraznit právě fakt rekonstrukce či „obrazů“.

Je také možné namítnout, zda je dnešní vývoj Třetího světa skutečně „návratem k tradicím“. Tak je totiž definován či chápán v Evropě a v Severní Americe. V asijských zemích se však spíše hovoří o vytvoření takového stavu kultury a společnosti, který bude oproštěný od vlivů evropského myšlení či evropské ideologie (zjednodušeně). Nikoliv však bez evropské technologie. Zdá se mi a vyplývá to také z Krejčího textu, že vlastní vývoj lokální tradice či lokální ideologie (islámské, hinduistické, jiné) nebyl nikdy přerušen, ale jen potlačován a mocensky umlčován. To jen my Evropané jsme se domnívali, že jsme lokální ideologie a lokální tradice vymýtili svou euro-americkou a demokratickou a kapitalistickou civilizací. Ukazuje se však, že jsme viděli jen to, co jsme vidět chtěli – i díky nedostatku relevantních dat o jednotlivých společnostech a kulturách – a že pod mimikry akulturace lokální myšlenkové systémy přežily a že v okamžiku euro-amerického mocenského ústupu své mimikry odhodily. „Tradice“ jsou obyvateli Jihu (zemí Třetího světa) opět veřejně udržovány a rozvíjeny, aniž by byli jejich nositelé ve svých vlastních zemích považováni za barbary, divochy atp. Nyní se ukazuje, že europeizace ne-

proběhla v takové míře, jak se nám Evropanům a Američanům zdálo. Je ovšem jisté, že všechny asijské civilizace se musely v průběhu posledního století vyrovnávat s výzvou naší euro-americké civilizace a že toto vyrovnávání jim přineslo mnoho změn. Platí to např. o celé islámské civilizaci.

V úvodu k českému vydání uvádí Krejčí hlediska (znaky), s jejichž pomocí identifikoval (kategorizoval) jednotlivé civilizace a jejich vývojové fáze. Jsou to:

- 1) světový názor,
- 2) pojetí smyslu života a smrti,
- 3) mravní kodex artikulovaný v nějakém svatém písmu, v klasicích státní filozofie anebo ve stěžejním zákonodárství,
- 4) univerzální instituce, zpravidla přesahující rámec jednoho etnika,
- 5) univerzální protagonní vrstva či profese.

Ve své práci se snaží postupovat podle těchto hledisek, je ovšem svazován či omezován dostupností (nedostatkem) dat a také svým historickým vyprávěním. Čtenář tak občas bloudí ve výčtech historických událostí, které mu ztěžují vzájemné srovnávání probíraných kultur. Autor sám žádné srovnání neposkytuje a kniha končí nástupem doby Meidži v Japonsku, nepočítám-li autorův doslov, který je vlastně o něčem jiném – tj. o evropsko-americké civilizaci.

Krejčího kniha je tak přes všechny klady krásným příkladem pastí, které číhají na každého badatele, který chce kombinovat historické líčení událostí s analýzou kulturních a společenských systémů. V letošním roce vyšla kniha britského antropologa Jacka Goodyho věnovaná podobnému tématu (*Jack Goody: The East in the West*, Cambridge Univ. Press 1996), a tak časem budeme moci srovnávat, jak tento problém vyřešil.

Josef Kandert

Komentář k recenzi knihy o civilizacích Asie a Blízkého východu

Děkuji Josefu Kandertovi za jeho obsažnou a podnětnou recenzi, jakož i za to, že mou knihu o civilizacích Asie a Blízkého východu doporučuje jako povinnou četbu studentům. Recenzent mě právem kárá, že v knize chybí

závěrečné srovnání. Aby takové srovnání mělo plný smysl, potřeboval jsem je rozvinout více do hloubky i do šíře, tj. zahrnout do něj i Evropu. Dohodl jsem se se svým anglickým nakladatelem, že tak učiním v další knize. Vyšla v roce 1993 a její česká verze, pod názvem *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*, s podtitulem *Duchovní základy civilizační plurality*, má vyjít v nakladatelství Karolinum koncem roku 1996.

K jednotlivostem si dovoluji poznamenat toto: Kandert správně doplňuje můj výklad o zmařeném pokusu Číny o zámořskou expanzi na počátku 15. stol. n. l. Poukazuje na důležitost dopravních a zásobovacích podmínek v Číně samé. Pokud jde o dějnotvornou roli přízemnějších zájmů, myslím, že jsem na jejich relativní důležitost upozornil v úvodních kapitolách k jednotlivým civilizacím. Větší či menší pragmatické zaměření mocenské elity souvisí s celkovou myšlenkovou orientací té které civilizace. Ekonomický zájem, který zdůrazňuje Kandert, zmiňuji stručně v poznámce 55 na s. 256. Šířeji o řešení ekonomických, „přízemnějších“ problémů pojednávám průběžně. Pokud jde o Čínu, zejména na s. 217 až 225.

Lituji, že mé vyprávění vzbudilo v recenzentovi dojem statických společností, čímž prý bořím své vlastní předsevzetí a utvrzuji čtenáře v eurocentrické nadřazenosti. Měl jsem prý více zdůraznit fakt rekonstrukce či „obrazů“. Nevím, co myslí slovy „či obrazů“, ale pokud jde o rekonstrukci, byl bych mu vděčný, kdyby mi ta chybějící fakta sdělil. Já prostě jiná v rámci svého tématu nenašel. Myslím také, že

při pozorném čtení by jich v knize nebylo tak málo. Možná, že recenzent má na mysli víc stránku materiální než duchovní. Ale i tak, jak už naznačuje sám obsah mé knihy, civilizační rekonstrukce je všude osou mého vyprávění a jejímu dopadu na ekonomiku a sociální strukturu věnuji nemálo místa. Kdybych psal o Evropě téže epochy, nedopadlo by to pro její dynamiku lépe. V době našeho vrcholného středověku byla čínská a islámská civilizace v komplexním pohledu vyspělejší. Náš předstih začíná až 16. stoletím a jsou náznaky, že skončí ve století 21. Takový už je běh dějin, že to, čemu říkáme vývoj, neprobíhá ve světě rovnoměrně. Vývoj je také nerovnoměrný vzhledem k jednotlivým úsekům společenského života, změny v ekonomice, politice a kultuře mají často rozdílný rytmus. Duchovní profil jednotlivých civilizací a jeho vývoj jsem se snažil vyložit s maximální dávkou empatie (pozitivního porozumění). Jestliže tento výklad v čtenáři vzbuzuje představu evropské nadřazenosti, je to důsledkem jeho vlastní hodnotové hierarchie, ne mojí.

Nakonec slovo k tomu, že cituji sovětské autory, přestože marxistický výklad dějin odmítám. To není proto, že jsem jiné prameny neměl, ale proto, že citovaní autoři měli k tématu co podstatného říci, a to právě pokud jde o ty „přízemnější“ zájmy. Ideologický odpůrce nemusí mít přece ve všem nepravdu, byť by nějaké té nádhry neušel. Nevidím svět černobíle. A každou věcnou kritiku vítám jako podnět k objasnění problematiky.

Jaroslav Krejčí

Einheit und Differenz

Konference „Jednota a odlišnost“ (Einheit und Differenz) s podtitulem Transformace východního Německa ve srovnávací perspektivě, se konala 3.-5. 10. 1996 na Humboldtově univerzitě v Berlíně. Zahájena byla příznačně na Den německé jednoty, doprovázený projevy souhlasu i nesouhlasu na ulicích. Konferenci organizovala pracovní skupina, nazývající se *Transformační procesy v nových spolkových zemích*, která byla zřízena při Humboldtově univerzitě v Berlíně na období 5 let jako pobočka kolínského Max-Planck-Institutu pro společenský výzkum. Konference prezentovala nejen výsledky pětileté činnosti tohoto pracoviště, ale zabývala se i obecnějšími problémy transformace posttotalitních zemí. Mezi asi 150 účastníky byli většinou politologové, čemuž odpovídalo i zaměření referátů. Těch bylo předneseno celkem 22 v pěti tematických blocích, z nichž upozorním pouze na některé.

V prvním z pěti tematických bloků byly prezentovány výsledky zevrubných analýz transformace jednotlivých odvětví v bývalém východním Německu jako zdravotnictví, průmysl, zemědělství, vzdělání, veřejný sektor, většinou ve srovnávací perspektivě s některými dalšími zeměmi střední a východní Evropy.

Druhý blok s názvem *Jaké jsou podle výzkumů zisky transformace?*, se zabýval problémy koncepce postkomunistické společnosti a různých transformačních strategií. *Gerlinda Dörrová* (WZB Berlin) ukázala na případové studii Škoda-Volkswagen Mladá Boleslav problém konceptualizace konfliktů, nám dostatečně známých z tisku, při střetu dvou odlišných politických kultur. *R. Reifig* (Berliner Institut für Sozialwissenschaftliche Studien) se dotkl problému stanovení měřítek pro hodnocení výsledků transformace. Studie, analyzující průběh transformace nejen ve východním Německu, ale i v jiných postkomunistických zemích, mnohdy neberou zřetel na sociokulturní kontext, na různé transformační strategie aktérů a existující nebo nově vytvářený systém hodnot. Proto je dosud obtížné určit, kdo jsou vítězové a jaké jsou zisky transformace. *H. Wiesenthal* (Max-Planck-Gesellschaft, AG TRAP Berlin) se zaměřil na problémy hospodářské transfor-

mace z hlediska vzniku nových řídicích mechanismů a institucí. Vychází tu z koncepce „preemptive institutions“, vzniku institucí v určitém institucionálním vakuu, nastalém po rozpadu socialistického systému.

Třetí tematický okruh se zaměřil na charakteristiky východoněmecké transformace v konfrontaci vnitřního a vnějšího pohledu. *A. Pickel* (Trent University, Ontario, Kanada) se ve svém referátu, hodnotícím úspěchy a prohry transformace východního Německa, postavil kriticky k holistickému projektu sociálního inženýrství. Bývalá NDR je jediná postkomunistická země, kde byla skutečně realizována radikální reforma. Podíváme-li se na ní z hlediska ekonomického, institucionálního a kulturního, není hodnocení úspěchu jednoznačné. Zatímco institucionální transformace proběhla úspěšně (předpokládáme-li, že transplantované západní sociální a politické instituce byly schopny řešit specifické východoněmecké problémy), ekonomická a kulturní transformace je hodnocena velmi neuspokojivě. Subjektivně pocítované rozdíly mezi obyvateli starých a nových spolkových zemí se příliš nezmenšují a je otázkou, zda se nestávají základním rozpo-rem ve sjednoceném Německu. Unikátní zkušenost východního Německa vede ke zobecnění, že holistický projekt transformace je realizovatelný za cenu vysokých sociálních a politických ztrát, které společnost musí zaplatit.

Kulturními problémy transformace, konkrétně problémem identity ve sjednoceném Německu se pak zabývala *Claudia Ritterová* (Max-Planck-Gesellschaft AFG TRAP Berlin). „Západní“ a „východní“ Němci mají dosud zcela oddělené sítě sociálních vztahů a nová identita je zatím iluzí: jednou z dimenzí současné identity je vymezování se vůči sobě navzájem.

R. Rose (Center for Study of Public Policy, Glasgow) a *Ch. Haerpfer* (Paul Lazarsfeld-Gesellschaft für Sozialforschung, Vídeň) na základě dat Eurobarometru a New Democracy barometru analyzovali reakce obyvatel na průběh transformace a jejich důvěru v nové demokratické instituce. Prezentovali také svou typologii postkomunistických zemí na základě dosavadního vývoje.

Velmi zajímavý byl čtvrtý blok věnovaný *kognitivním systémům v transformaci*. Pojed-

nával jednak o restrukturalizaci vědecké a výzkumné základny v Německu, např. *R. Mayntzová* (Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Kolín n. R.) či obecněji o úloze společenských věd a vědců v systémové transformaci (*Paul Tamás*, Hungarian Academy of Science, Budapešť).

Závěrečný pátý blok referátů přinesl nejobecnější témata, týkající se aktérů transformace a možných řešení transformační krize. *W. Merkel* (Johannes-Gutenberg-Universität, Mainz) se ve svém vystoupení zaměřil na formy systémové změny a jejich vliv na konsolidaci demokracie. Systémovou změnu chápe jako institucionalizaci podstatně jiných kritérií způsobu získávání a ztráty mocenských pozic, která zahrnuje politicko-institucionální a sociálně-ekonomické transformační procesy. *S. Padgett* (University of Liverpool) se věnoval ekonomickým zájmovým skupinám v postkomunistických zemích a problému obnovy a fungování občanské společnosti. Artikulace ekonomických zájmů je ovlivněna třemi faktory: globali-

zaci ekonomiky, technologickými inovacemi a restrukturalizací výroby a konečně kolektivní artikulací zájmů. Malé národní firmy, umožňující individuální artikulaci zájmů, pomalu mizí a vyjednávání musí být institucionalizováno. Odvětvový princip vyjednávání, který dosud převažuje v postkomunistických zemích, začíná ustupovat v podmínkách počínajícího působení nadnárodního kapitálu univerzálnější reprezentaci zájmů a vyjednávání.

Konference se snažila zaměřením referátů i diskusí o důkladnější teoretické zhodnocení uplynulého období transformace a o odpověď na otázku, zda se jedná o „konec začátku“ nebo „začátek konce“ transformace. Ačkoliv předmětem zájmu byla především transformace v Německu a hlavně nových spolkových zemích, průběh transformace a společenská reflexe transformačních procesů, i přes odlišnost transformační strategie v Německu a např. České republice, skýtá zajímavé možnosti komparace a mnohá poučení.

Zdenka Mansfeldová

Osobní počítač a lidský potenciál

Osobní počítač a lidský potenciál bylo téma semináře, který uspořádala dne 24. září katedra sociologie FF UK spolu se sekci sociologie průmyslu Masarykovy české sociologické společnosti. Impulsem byl stejnojmenný výzkumný úkol, řešený v rámci grantu GA ČR od roku 1995 na katedře sociologie a výchozím materiálem sborník statí, obsahující především široký, multidisciplinární přístup k řešení problému.

Řešitelé se pokusili z různých úhlů pojednat fenomén, vstupující do života společnosti i jednotlivců, a jehož dopady zasahují do mnoha vědních oborů. Předmětem analytických úvah se stala specifika uvolňování lidského potenciálu v souvislosti s technickými inovacemi a úskalí ve využití výpočetní techniky při práci s informacemi, ale také reflexe změn v uplatnění PC v organizaci a rodině. Rozsáhlá stat' byla věnována počátkům multimediálního životního stylu; ve sborníku jsou uvedeny i speciální souvislosti zavádění výpočetní techniky, jako je např. sociolingvistika nebo ergo-

nomické důsledky práce na počítači. Sborník byl poskytnut účastníkům semináře.

V přednesených referátech se *Lenka Šulová* z katedry psychologie FF UK věnovala vztahu počítač-rodina. Připomněla potřebu zkoumání tohoto vztahu a nastínila situaci výpočetní techniky u nás z hlediska jejího uplatnění v rodině a ve škole. Uvedla dále význam vzdělání v oboru výpočetní techniky, konstatovala, že v rodinách se PC využívá dosud v omezené míře, a poukázala na možnost negativních vlivů na dospělé i děti: gamblersství, zploštění interpersonálních vztahů, zdravotní aspekty. Trvalou otázkou zůstává, jak budou osobní počítače ovlivňovat komunikaci v rodině.

Ivana Bozděchová (katedra českého jazyka FF UK) referovala o sociolingvistických hlediscích ve výpočetní technice, konstatovala zásadní vliv angličtiny na pojmosloví a zdůraznila potřebu péče o čistotu a srozumitelnost jazyka, používaného v komunikaci s počítačem i v návodech a uživatelských příručkách. *Emil Mleziva* informoval přítomné o významu výpočetní techniky pro oblast komunikace a upozornil na zneužívání výpočetní techniky k šíření dezinformací, k narušování informační

struktury a k podvodům: některé způsoby takového zneužívání nastínil.

Z jiné oblasti, a to i geograficky, byl příspěvek *Berhanu Done Halaba* o specifických problémech využívání výpočetní techniky v afrických zemích. Zavádění počítačů začalo tady sice už v 60. letech, ale je trvale omezeno nízkou ekonomickou a kulturní úrovní afrického prostředí, zejména v subsaharské Africe. Nepříznivě v tom směru působí i masová ngramotnost a nedostatek speciální kvalifikace. Na druhé straně se objevuje obava, že výpočetní technika zvýší nezaměstnanost, protože moderní sektor ekonomiky není schopen absorbovat případně uvolněné pracovní síly. U manažerů se navíc projevuje také nechuť k rozšiřování informací, které považují za základ exkluzivnosti své sociální pozice. Projevují se také jazykové problémy, komunikace s počítačem prostřednictvím angličtiny je schopna pouze vzdělanější skupina obyvatel. Politické a hospodářské elity nemají často zájem na zásadní změně, takže ostrůvky progresivní techniky zůstávají i v rozvinutých institucích technologickou zaostalostí.

S výsledky empirických výzkumů, které byly součástí řešení grantu, seznámila přítomná *Jitka Havlová* (katedra sociologie FF UK). Ze sociologických výzkumných technik byla použita anketa a polostandardizované rozhovory – anketa mezi rodiči žáků základní školy ve Zlíně (únor 1996, 338 respondentů) a rozhovory v rodinách, které vlastní počítač (Praha, červen 1996, 13 respondentů). Z hodnocení výsledků vyplynuly poznatky o poměrném množství osobních počítačů v domácnostech, o jejich rozdílném využívání u dětí a dospělých a o souvislostech s profesním zaměřením. Osobní počítače v domácnosti pomáhají k racionalizaci některých činností, ale také k získání vedlejších zaměstnání a k obstarávání potřebných informací. Nevýhodou může být jejich fakultativní zneužití a přesah pracovních úkolů do rodiny.

V diskusi byly reflektovány různé aspekty výpočetní techniky a jejího dosahu v současné společnosti. Účastníci opakovaně vyslovili názor o nezbytnosti výzkumu daného tématu a přijetí včasných a adekvátních opatření, která by eliminovala případné negativní důsledky rozšíření výpočetní techniky v České republice.

Emil Mleziva

SocioLOGické Nakladatelství slaví pět let svého trvání

Důvod k oslavám tu opravdu je, to nám věřte. Na počátku bylo jen málo těch, kdo věřili ve zdar tohoto podniku, a i v nás samotných byla malá dušička (SLON založili a začali provozovat na podzim roku 1991 Alena Miltová a Jiří Ryba). Největším úskalím „podniku“ byla dnes již samozřejmá skutečnost, že vydávání odborné literatury je třeba spojit s podnikáním. Skloubit tyto dvě činnosti, z nichž vlastně obě byly pro nás neznámou, to byl úkol (dnes snad již bohudík splněný) první sloni „přítelky“.

Důraz na rychlost vydání knihy vycházel z tehdy běžné situace, kdy rukopisy ležely měsíce i roky na stolech univerzitního či akademického nakladatelství a byly různě zařazovány a přesouvány v edičních plánech. Nám šlo jednak o to definovat se právě rychlostí jako nový vydavatelský subjekt, jednak o „nalákání“ autorů,

neboť na začátku zel náš stůl, pokud šlo o rukopisy, téměř prázdnotou.

Do počátků jsme se vybavili představou o tom, že čeští sociologové a další společenští vědci musí mít šuplíky plné báječných rukopisů a hlavy plné nápadů na další. Ukázalo se, že něco více či dobře zkoumat nebo více či méně dobře učit ještě neznamená umět o tom napsat celou knihu... S trochou nadsázky lze říci, že jsme si některé autory vychovali a dalším dali příklad, který táhne. Na trhu tištěných idejí se musela zabydlet schopnost, ve kterou jsme (díky zkušenosti s vydáváním *Sociologických aktualit*) skálopevně věřili: to, co se děje uvnitř poznávaného „sociálního“, se vždy pohybuje na pomezí několika pěstovaných (čistých) akademických disciplín; a toto poznání je třeba rozkrývat smělym a hbitým jazykem nezatíženým akademickým „balastem“. Konstrukcí problému, jeho jazykovým a stylistickým zvládnutím je třeba vyjit vstříc čtenáři, opustit účelovou taktiku uzavírání se za hradbou málo srozumitelných akademických výpovědí.

Je ale nutno popravdě přiznat, že ve prospěch SLONa pracovaly od samého počátku i některé systémotvorné a racionální představy.

Zcela správná byla například představa (plně potvrzená praxí), že musíme být v úzkých kontaktech s vědeckou obcí sociologů a příbuzných odborníků. Zpočátku jsme se opírali o své přátele a známé, ale okruh se postupně rozšiřoval a stále rozšiřuje. Naši čeští autoři jsou v drtivé většině vysokoškolská učitelé. Přestože jsme i my některé rukopisy odmítli (a jejich autoři nás třeba za to nemusí mít v lásce), stále si o sobě myslíme, že jsme zcela otevření všem edičním námětům, a to i v „ideovém“ smyslu: vydali jsme jak Hayeka, tak knihu o sociálním státu (která kdysi tak rozlítla jednoho recenzenta Literárních novin). Vyzkoušeli jsme si vydat knihy i v angličtině, ale jako nejproblematictější bod se ukázalo, že je od nás (z České republiky) nikdo není schopen prodávat do zahraničí, i když tam by zájem byl.

Dalším užitečným krokem správným směrem bylo vytipování cílové čtenářské skupiny, resp. skupin – tedy primární orientace ediční politiky na vysokoškolské studenty i učitele, středoškolské učitele, odborníky z oblasti společenských věd. U jednotlivých titulů se cílová čtenářská skupina rozšiřuje – tu o sociální pracovníky a studenty připravující se na tuto profesi (série učebnic pro obor sociální práce), tu třeba o studenty práva (Příbáňova *Sociologie práva*) apod. V řadě případů byly naše knihy dokonce prvním vydaným pojednáním k nějakému tématu (např. *O přechodech k demokracii* od V. Dvořákové a J. Kunce, *Sociální stát* M. Večeři, *Nezaměstnanost jako sociální problém* P. Mareše, *Tváří v tvář obrazovce* B. Blažka, ale třeba i chystaná kniha M. Nováka *Systémy politických stran*).

Ediční politika SLONa vycházela z čítanékové představy, že správné nakladatelství vydává knihy v profilovaných edičních řadách. A tak ve chvíli, kdy se na obzoru rýsovaly dva rukopisy, jsme připravovali hned devět edičních řad. Je příjemné po několika letech vidět, jak se postupně zaplňují jednotlivými tituly a ožívují, pouze *Horká data* nenašla odezvu (vlastně našla, protože *Data & Fakta*, která vydává Sociologický ústav, se jim velmi podobají). *Memoáry* sloučené s ediční řadou *Ze so-*

ciologických archivů slibují dlouho avizovaný titul *Zdeněk Ullrich* na počátek roku 1997.

Spolupráce s časopisem *Sociologické aktuality* v letech 1991 až 1994 napomohla k tomu, že se SLON zabydlel nejprve v čtenářské obci zmíněného časopisu a postupně si ji sám rozšiřoval. Na stránkách *Sociologických aktualit* SLON ohlašoval své tituly a publikoval ukázky z chystaných knih. Jedna z edičních řad nesla (a i po zániku časopisu nese) název *Knížnice Sociologických aktualit* – mají v ní vycházet neotřelé sociologické eseje, kterých nikdy nebude nazbyt.

Riskantnost našeho podnikání poněkud zmírňují sponzoři – jsou jimi především nadace, a to jak domácí (Český literární fond, Vzdělávací nadace Jana Husa, grantové agentury – celostátní, akademické, univerzitní), tak zahraniční (již zaniklý Central and East European Publishing Project v Oxfordu, holandský vládní fond, Fund for Central and East European Book Projects v Amsterdamu, Open Society Fund, Nadácia Milana Šimečku). Pro některé projekty překladů v rámci edice *KLAS* a *MOST* se nám podařilo získat granty od státních institucí příslušných zemí (z francouzského Programu Šalda, od United States Information Service, z německého programu Inter Nationes). O každou podporu se soutěží v poměrně početné konkurenci, takže jsme vždy rádi, když v této soutěži uspějeme.

Co se za pět let našťestí změnilo, je knižní trh – sociologická literatura už není neznámá a nechtěná, knihkupci se vcelku rychle orientovali i v tomto typu literatury. I někteří autoři mají již jméno – někdy stačí jen říci „ta nová kniha ... je (například) od Kellera“ a už je jasné, že se bude dobře prodávat. Je zřejmé, že pět let existence prověřilo správnost naší podnikotvorné nakladatelské představy o tom, že se lze na knižním trhu prosadit i s knihami určité úzké specializace, kterou se nakladatelství profiluje, a tak si získá nezaměnitelné „jméno“ – lze dnes SLONa přehlédnout nebo snad vyměnit za něco jiného?

Katalog na léta 1996-1997 říká snad něco i o budoucnosti – vedle nových titulů v již zavedených řadách představuje čtyři nové edice (*Základy sociologie*, *KLAS*, *MOST* a *POST*), jež jsou spíše kulturními počiny než příležitostmi, jak přilpšit SLONu na živobytí. Nejsme

sice ani první, ani jediní, kdo vydává sociologickou a podobnou úzkoprofilovou literaturu, ale po pěti letech je snad možné vyjádřit jistou hrmost nad „výdrž“ SLONa. Pět let nás ovšem nejen povzbuzuje, ale samozřejmě i zavazuje.

Z provozního kalendáře SLONa přinášíme malou ukázkou, která má demonstrovat, jak vlastně vznikají SLONí knihy.

Vznikání nové knihy je odlišné, dá se vysledovat několik typů knih, které se pokusíme popsat:

(1) původní rukopis, který je tak dokonalý, že se v něm jen vychytají překlepy... (zde příklady vynecháme, aby se někteří autoři neurazili); mnohé rukopisy ale dnes již dáváme recenzovat a recenzenti mají vždy nějaké připomínky, takže na dodaném rukopisu se musí dále pracovat; (2) původní rukopis, který vznikne z naší iniciativy, s naší účastí či spoluúčastí, někdy i tvůrčí (příkladem je asi *Průvodce volebním bludištěm*);

(3) tvůrčí přetvoření něčeho existujícího (příkladem jsou tituly ediční řady Sociologické pojmosloví, které vznikly z databáze *Velkého sociologického slovníku*);

(4) překlady: ty nejsou jednoduché, neboť se musí hlídat nejen správnost terminologie, ale i čtivost (a překladatele je třeba si „vychovat“). Překlad také neznamená, že se jen vezme originál a přeloží (viz Baumanovy *Úvahy o postmoderní době*, kdy vznikla kniha, která jako celek nemá ani anglickou, ani polskou „předlohu“; nebo viz nové řady *KLAS* a *MOST*, kde s našimi spolupracovníky sami sestavujeme svazky z jednotlivých textů).

Malá statistika/několik čísel na závěr:

- kolik knih jsme za těch pět let vydali: 37 (včetně druhých či dalších vydání)
- z toho bylo 30 původních knih, 5 překladů a 2 originální anglické tituly

Alena Miltová a Jiří Ryba

Čtyřicet let Polské sociologické společnosti

Před čtyřiceti lety, 13. června 1956, se konalo první zasedání sociologické sekce, která vznikla v rámci Polské filozofické společnosti, a z níž se 13. prosince 1957 vytvořila Polská sociologická společnost. Šlo o jeden z jasných projevů změněné politické situace v Polsku, která umožnila, že zhruba po šesti letech od úplného přerušení sociologické výzkumné i pedagogické práce a likvidace sociologických institucí byly učiněny první kroky k obnovení sociologické činnosti ve všech jejích oblastech. Celý tento proces byl neuvěřitelně rychlý a právě Polská sociologická společnost se na jeho úspěšném průběhu výrazně podílela.

Zmíněné výročí se stalo podnětem k tomu, že 46. číslo bulletinu Polské sociologické společnosti *Informacja Bieżąca* z června 1996 otisklo celou řadu fakt z historie a současnosti této společnosti, z nichž některá mohou být podle mého mínění zajímavá i pro čtenáře *Sociologického časopisu*, a proto si dovoluji o nich informovat.

Na zahájení činnosti Polské sociologické společnosti se nejvýrazněji podíleli J. Chalaśiński, J. Hochfeld, J. Szczepański, J. Strzelec-

ki, S. Nowakowski, S. Nowak, A. Kloskowská a zejména S. Ossowski, který byl v letech 1957-1963 jejím předsedou. V této funkci se v dalších letech vystřídali N. Assorodobrajová (1964-1969), W. Markiewicz (1969-1972), J. Szaeki (1972-1976), S. Nowak (1976-1983), J. Ziółkowski (1983-1989) a A. Kloskowská (1989-1994). V současné době ji plní A. Sulek.

Mezi klíčové body činnosti Polské sociologické společnosti patří pořádání sociologických sjezdů. Dva z nich se konaly již před válkou, a to v roce 1931 v Poznani a v roce 1935 ve Varšavě. Třetí sjezd proběhl roku 1965 ve Varšavě, čtvrtý pod názvem *Sociologická teorie a sociologické výzkumy ve vztahu ke společenské praxi* roku 1969 v Poznani, pátý s tématem *Vývoj polské společnosti a sociologie* v roce 1977 v Krakově, šestý pod názvem *Polská sociologie a společenské problémy země* roku 1981 v Lodži, sedmý v roce 1986 ve Vratislavi, osmý s tématem *Přelom a výzva. Teorie sociální změny ve vztahu k současným zkušenostem* roku 1990 v Toruni a konečně devátý s názvem *Lidé a instituce. Utváření sociálního řádu* v roce 1994 v Lublinu.

Desátý sjezd je připravován na dny 22.-25. září 1997 do Katovic a proběhne pod heslem *Slezsko-Polsko-Evropa*, přičemž jeho tématem

bude *Měníci se společnost v lokální a globální perspektivě*. Místo sjezdu nebylo zvoleno náhodně. Polská společnost se vnitřně výrazně diferencuje, a to zejména generačně, majetkově a civilizačně. Hluboké změny neprobíhají ve všech regionech rovnoměrně a právě ve Slezsku jsou problémy vyvolané transformací natolik vyhraněné, že se tato oblast stala jakousi sociologickou laboratoří. Předběžný program sjezdu počítá se zahajovacím referátem a dále s plenárními zasedáními *Slezsko jako sociologický problém*, *Nová diferenciacie polské společnosti*, *Polská společnost v evropském „milieu“* a *O univerzálnosti a zvlátnostech polské transformace*, se třemi souběžnými poloplenárními zasedáními *Sociologie 1997 – stav disciplíny*, *Demokracie ve výstavbě a v činnosti*, přičemž třetí téma není ještě stanoveno, s mnoha tematickými skupinami a konečně se dvěma mezinárodními zasedáními *The Universal Meaning of the Experience of Polish Socialism* a *The Reconstruction of Old Industrial Regions*.

Polská sociologická společnost má ve svém statutu rovněž udělování tří druhů cen. Cena S. Ossowského je udělována od roku 1974 za vědecké práce, cena F. Znanieckého od roku 1993 za nejlepší magisterské práce a cena z oblasti sociologické kritiky od roku 1996 za mimořádně hodnotné recenze, polemiky, články a knihy obsahující kritické analýzy sociologických výzkumů a publikací.

Osoby zvláště zasloužilé o rozvoj sociologie a šíření sociologických poznatků může Polská sociologická společnost jmenovat svými čestnými členy. Prvními takto poctěnými sociology se stali roku 1988 T. Abel, S. Andreski, Z. Pelczyński a Z. Zubrzycki, roku 1989 M. Kohn, roku 1990 R. Grathoff, roku 1994 J. Coleman a roku 1996 E. Alardt. Pro českou sociologii je mimořádně významné, že do této

vybrané skupiny patří od 18. března 1989 rovněž J. Musil.

V současné době má Polská sociologická společnost 12 odboček, a to v Gdaňsku, Katovicích, Krakově, Lodži, Lublinu, Opoli, Poznani, Řešově, Štětíně, Toruni, Varšavě a Vratislavi, a těchto 15 sekcí: dějin sociologie, metodologie sociálních výzkumů, sociální antropologie, sociální práce, sociologie deviance a sociální kontroly, sociologie medicíny, sociologie města, sociologie moře, sociologie náboženství, sociologie práce, sociologie práva, sociologie vesnice a zemědělství, sociologie vědy, sociotechniky a výzkumů mínění.

Od roku 1984 působí v rámci Polské sociologické společnosti Pracoviště vědeckých výzkumů, které na komerčním základě provádí různé sociální výzkumy, jak cestou dotazníkových šetření, tak prostřednictvím kvalitativní analýzy. Disponuje profesionální tazatelskou sítí a realizuje výzkumné projekty od zpracování koncepce až po vydání závěrečné zprávy. Jako konzultanty zaměstnává nejlepší odborníky z Varšavské univerzity, Lodžské univerzity a z Polské akademie věd. Pracoviště kromě toho účetnický zajišťuje různé vědecké akce, jako jsou konference, vzdělávací programy a granty. Z takto získaných prostředků, které jsou osvobozeny od daní, je financována značná část nákladů spjatých s činností Polské sociologické společnosti. Ředitelkou pracoviště je od roku 1995 B. Danecká.

Obsahově bohatá a organizačně dobře zajištěná činnost Polské sociologické společnosti je odrazem trvale mimořádně úspěšného celkového vývoje polské sociologie i svědectvím toho, že i ve změnách sociálně politických podmínkách po roce 1989 neztratila instituce tohoto druhu nic na své smysluplnosti.

Jan Sedláček

Sociological Review

4

CONTENTS

Introduction to Monothematic Issue of the Parliamentary Elections in the Czech Republic 1996 (L. Brokl)	387
ARTICLES	
Brokl, L.: Parliament Election 1996	389
Novák, M.: Parliamentary Elections, Government Instability and Democracy Perspectives in the Czech Republic	407
Krause, K.: Political Party System in the Czech Republic, Democracy, and the 1996 Elections	423
Kopecký, P., Hubáček, P., Plecitý, P.: Political Parties in the Czech Parliament (1992-1996): Organisation, Behaviour and Influence	439
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Šimoník, P.: Political Spectrum in the Czech Republic. Czech Voter between Right and Left	457
THE ROUND TABLE	
Parliamentary Elections in the Czech Republic 1996 from Sociological Point of View	471
In memoriam professor Jiří Nehněvajsa	493
In memoriam professor Miroslav Disman	494
DEBATE	
Možný, I.: Two Crafts, the same Rule	495
REVIEWS	497
NEWS AND INFORMATION	507

Sociologický časopis

PE 4584

32. 1996.

4

OBSAH

Úvodem k monotematickému číslu Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky 1996 (L. Brokl)	387
STATI	
Brokl, L.: Parlamentní volby 1996	389
Novák, M.: Volby do Poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR	407
Krause, K.: Systém politických stran v České republice, demokracie a volby roku 1996	423
Kopecký, P., Hubáček, P., Plecítý, P.: Politické strany v českém Parlamentu (1992-1996): organizace, chování a vliv	439
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Šimoník, P.: Politické spektrum v České republice	457
KULATÝ STŮL	
Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR 1996 z pohledu sociologie	471
Za Jiřím Nehněvajsou (J. Kapr)	493
Za jedním z nestorů české sociologie, prof. Mirkem Dismanem (J. Kapr)	494
DISKUSE	
Možný, I.: Dvě řemesla, stejná řehole	495
RECENZE	
F. A. Hayek: Osudná domýšlivost. Omyly socialismu (L. Mičoch)	497
J. Szacki: Liberalizmus po komunizme (J. Sedláček)	499
J. Krejčí: Civilizace Asie a Blízkého východu. Náboženství a politika v souhrě a střetávání (J. Kandert)	503
Komentář k recenzi knihy o civilizacích Asie a Blízkého východu (J. Krejčí)	505
ZPRÁVY A INFORMACE	507

